

**HƏZRƏT NİZAMİ GƏNCƏVİNİN
YARADICILIĞINDA
PEYĞƏMBƏRLİK
ANLAYIŞI VƏ
HƏZRƏT MƏHƏMMƏD (s.a.s.)**

SİRACƏDDİN HACI

3-CÜ KİTAB

Elmi redaktorlar:

*Professor, doktor **Abdullah Kahraman**
Sivas Cumhuriyyət Universitetinin
və Bakı Dövlət Universitetinin professoru*

*Filologiya elmləri doktoru **Mahirə Quliyeva**
AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat
İstitutunun baş elmi işçisi*

Rəyçilər:

*Filologiya elmləri namizədi **Leyli Əliyeva**
AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İstitutunun
baş elmi işçisi*

*Fəlsəfə elmləri namizədi **Yadulla Paşayev**
AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar
İstitutunun elmi işçisi*

Ədəbi redaktor:

*Filologiya elmləri namizədi **Vəfa Muradxanqızı**
AMEA-nın Folklor İstitutunun elmi işçisi*

ISBN 9952-437-35-5

Monoqrafiyada İslam dinində peyğəmbərlik anlayışının başlıca prinsipləri göstərilir, İslam dininin müqəddəs kitabı Qurani-Kərim və mübarək hədislər işığında peyğəmbərliyin mahiyyəti açıqlanır. Kitabda din və ədəbiyyat, ərəb, fars, türk ədəbiyyatında nət mövzusu öyrənilir, həzrət Nizami Gəncəvinin «Sirlər xəzinəsi» dastanında həzrət Məhəmməd (s.a.s.) ilə bağlı ikinci və beşinci nətlər beyt-beyt şərh edilir.

S $\frac{4603020000 - 3}{071 - 2009}$ Qrifli nəşr

© Siracəddin Hacı, 2009

**«SİRLƏR XƏZİNƏSİ»
DASTANINDA OLAN İKİNCİ VƏ
BEŞİNCİ NƏTİN ŞƏRHİ**

HZ. MƏHƏMMƏD (s.a.s.) AZADLIQ VƏ NUR PEYĞƏMBƏRİDİR

(əl-Fəth, 48/29)

«Məhəmməd (əleyhissəlam) Allahın Peyğəmbəridir. Onunla birlikdə olanlar (möminlər) kafirlərə qarşı sərt, birbirinə (öz aralarında) isə mərhəmətlidirlər. Sən onları (namaz vaxtı) rüku edən, səcdəyə qapanan, Allahdan riza və lütf diləyən görərsən. Onların nişanəsi üzlərində olan səcdə yeridir. (Qiyamət günü onlar üzlərindəki möminlik nuru ilə tanınırlar). Bu onların Tövratdakı vəsfidir. İncildə isə onlar elə bir əkinə bənzədilirlər ki, o artıq cücərtisini üzə çıxarmış, onu bəsləyib, cana-qüvvətə gətirmiş, o da (o cücərtidə) möhkəmlənib gövdəsi üstünə qalxaraq əkinçiləri heyran qoymuşdur. (Allahın bu təşbehi) kafirləri qəzəbləndirmək üçündür. Onlardan iman gətirib yaxşı əməllər edənlərə Allah məğfirət (günahlardan bağışlanma) və böyük mükafat (cənnət) vəd buyurmuşdur!»

(Yusuf, 12/111)

«(Peyğəmbərlərin) hekayələrində ağıl sahibləri üçün, sözsüz ki, bir ibrət var. (Bu Quran) uydurma bir söz deyil. Ancaq özündən əvvəlkilərin (ilahi kitabların) təsdiqi, (Allahın bəndələrindən ötrü) hər bir şeyin (bütün hökmlərin, halal-haramın) müfəssəl izahıdır. O, iman gətirən bir tayfa üçün hidayət (doğru yolu göstərən rəhbər) və mərhəmətdir!».

(Ənam,6/89)

«Onlar Bizim kitab, hökm və peyğəmbərlik verdiyimiz kimsələrdir. Əgər onlar bu dəlilləri dansalar, Biz onlara həmin dəlilləri inkar etməyən bir tayfanı müvəkkil edərək (onların yerinə dəlillərimizi inkar etməyəcək bir zümrə gətirərək)».

(Əraf, 7/157)

«O kəslərə ki, əllərindəki Tövratda və İncildə (adını, vəsfini və əlamətlərini) yazılmış gördükləri rəsula – ümmi (heç kəsin yanında oxuyub elm öyrənməmiş, ya da məkkəli) Peyğəmbərə tabe olurlar. (O Peyğəmbər) onlara yaxşı işlər görməyi buyurur. Pis işləri qadağan edər, təmiz (pək) nemətlə-

ri halal, murdar (pak olmayan) şeyləri haram edər, onların ağır yükünü yüngülləşdirər və üstlərindəki buxovları açar (şəriətin çətin hökmlərini götürər). Ona (o Peyğəmbərə) iman gətirən, yardım göstərən və onunla (onun peyğəmbərliyi sayəsində) endirilmiş nurun (Quranın) ardınca gedənlər, məhz onlar nicat tapanlardır!»

(Əraf, 7/158)

«De: «Ey insanlar! Mən Allahın sizin hamınıza göndərilmiş Peyğəmbəriyəm. (O Allah ki) göylərin və yerin hökmü Onundur, Ondən başqa heç bir Tanrı yoxdur. O, dirildir və öldürür. Buna görə də, Allaha, Allahın sözlərinə inanan və ümmi Peyğəmbər olan Rəsuluna iman gətirin və Ona tabe olun ki, doğru yolu tapa biləsiniz!» .

(Səbə, 34/28)

«Ey Məhəmməd! Şübhəsiz, Biz səni (təkcə öz qövmünə deyil) bütün insanlara (möminlərə Cənnətlə) müjdə verən, (kafirleri isə Cəhənnəm əzabı ilə) qorxudan bir Peyğəmbər olaraq göndərdik. Ancaq insanların çoxu bunu bilmir!».

(Nisa, 4/136)

«Ey iman edənlər! Allaha, Peyğəmbərinə endirdiyi kitaba və daha öncə endirdiyi kitaba iman edin. Kim Allahı, mələklərini, kitablarını, Peyğəmbərlərini və axirət gününü inkar edərsə, son dərəcə böyük bir azğınlığa düşmüş olar».

(Nisa, 4/150-151)

«Allahı və Peyğəmbərlərini inkar edənlər, Allah və Peyğəmbərlərin arasını açmaq istəyənlər, bir qisminə inanıb, bir sırasını inkar edənlər və (iman ilə küfr) arasında bir yol tutmaq istəyənlər. Kafir olanlar məhz bunlardır. Biz belə kafirlər üçün zəliledici bir əzab hazırladıq».

(Nisa, 4/152)

«Allah və Peyğəmbərinə iman edənlərə, Peyğəmbərlərdən heç biri arasında fərq qoymayanlara isə mükafatları veriləcəkdir. Allah çox bağışlayıcıdır, çox mərhəmətlidir».

(Əhzab, 33/45-46)

«Ey Peyğəmbər! Biz səni şahid, müjdəçi, uyarıcı, Allahın izni ilə ona dəvətedici və aydınladıcı bir işıq olaraq göndərdik».

(Saf, 61/6)

«Bir vaxt Məryəm oğlu İsa belə demişdi: «Ey İsrail oğulları, mən Allahın elçisiyəm. Məndən öncə gələn Tövrati təsdiqedici, məndən sonra gələcək bir Peyğəmbərin də müjdəçisi olaraq gəldim. O Peyğəmbərin adı Əhməddir». Ancaq O, onlara açıq dəlillərlə gələndə, «bu açıq bir sehrdir», dedilər».

(Əhzab, 33/56)

«Sözsüz, uca Allah və onun mələkləri Peyğəmbərə səlat edərlər. Ey möminlər! Siz də Ona salavat gətirin, Onun şanına yaraşan şəkildə Ona salam göndərin».

BÜTÜN PEYĞƏMBƏRLƏR MÜSƏLMANDIRLAR

Hz. Nizamiyə görə, doğru həyat düşüncəsi və yolu ancaq islamdır, yəni uca Allaha (c.c) təslim olmaqdır. Uca Allahın (c.c) yaratdığı insanların islamdan başqa həyat tərzini olmamalıdır. İnsanlığa doğru yol göstərmək üçün göndərilmiş peyğəmbərlər hər zaman islam həyat tərzini təbliğ etmişlər, onlar müsəlmənlər, onlara inananlar da müsəlmənlər olmuşlar. Kim peyğəmbərlərin gətirdiyi ilahi əmrə, buyruqlara inanırsa, əməl edirsə, o, müsəlməndir. Bütün peyğəmbərlər bu həqiqəti insanlara çatdırmışlar. Bu, onların uca Allah (c.c) tərəfindən müəyyənləşdirilmiş müqəddəs vəzifəsidir. Uca Quran bütün peyğəmbərlərin müsəlmən olduğunu və bu mübarək insanların eyni ideali, hədəfi gerçəkləşdirdiklərini ayələrinə belə təsdiq edir:

Allah yanında haqq olan din, əlbəttə, islamdır.

(Ali-İmran, 3/19)

«Allah yanında (haqq olan) din, əlbəttə, islamdır. Kitab verilmiş şəxslər (yəhudilər və xaçpərəstlər) ancaq (bu dinin həqiqi olduğunu) bildikdən sonra aralarındakı paxıllıq üzündən ixtilafa (ayrılığa) başladılar. Allahın hökmlərini inkar edənlərlə, şübhəsiz ki, Allah tezliklə haqq-hesab çəkəcəkdir».

(Ali-İmran, 3/85)

«Kim islamdan başqa bir din ardınca gedərsə, (belə bir din) heç vaxt ondan qəbul olunmaz və o, axirətdə zərər çəkənlərdən olar!»

Hz. Nuh (s.a.s) belə buyurur:

(Yunus, 10/72)

«Əgər siz (mənim öyüd-nəsihətimdən, dəvətimdən) üz çevirsəniz, (bilin ki) mən (bunun müqabilində) sizdən heç bir mükafat (əvəz, muzzd) istəmirəm. Məni mükafatlandırmaq yalnız Allaha aiddir. **Mənə müsəlmanlardan (özünü Allaha təslim edənlərdən) olmaq əmr edilmişdir**».

Hz. İbrahim (s.a.s) belə buyurur:

(əl-Bəqərə, 2/131-133)

«Rəbbi İbrahimə: «(Əmrinə) təslim ol!» - dedikdə, O: «Aləmlərin Rəbbinə təslim oldum (müsəlman oldum)!» - deyə cavab vermişdi. İbrahim və (sonra da) Yəqub bunu (müsəlman olmağı) öz oğlanlarına vəsiyyəət edib (hər biri dedi): «Ey oğlanlarım, həqiqətən, Allah sizin üçün (belə bir) din (islam dini) seçdi, siz də ancaq müsəlman olaraq ölməlisiniz! (Ey yəhudilər!) Yoxsa Yəqubun ölümü yetişdikdə siz Onun yanında idiniz?! O: «Məndən sonra nəyə ibadət edəcəksiniz?» - deyə oğlanlarından soruşduğu zaman onlar: «Sənin Allahına və ataların İbrahimin, İsmailin və İshaqın Allahı olan tək Allaha təslim olacağıq (Ona ibadət edəcəyik)!» - dedilər».

Uca Allah (c.c) buyurur ki, hz. İbrahim (s.a.s) müsəlmandır:

(Ali-İmran, 3/67)

«İbrahim nə yəhudi, nə də xaçpərəst idi. O ancaq hə-nif (batildən haqqa tapınan, haqqa yönəlmiş olan) müsəlman (Allaha təslim olan) idi və (Allaha) şərik qoşanlardan da deyildi».

Hz. İbrahim (s.a.s) və hz. İsmail (s.a.s) belə dua etdi:

(əl-Bəqərə, 2/128)

(«İbrahim və İsmail dedilər): «Ey Rəbbimiz! Bizim hər ikimizi Sənə itaətkar (müsəlman), nəslimizdən yetişənləri Sənə təslim olan ümmət (müsəlman) et, bizə (həcc) əməllərimizi (ibadət qaydalarımızı) göstər, tövbəmizi qəbul et! Həqiqətən, Sən tövbələri qəbul edənsən, mərhəmətlisən!»).

Hz. Lut (s.a.s) qövmü ilə bağlı uca Allah (c.c) belə buyurur:

(əz-Zariyat, 51/36)

«Ancaq orada bir evdən (Lutun ailəsindən) başqa, müsəlman (tövhid dinində olan) tapmadıq».

Hz. Yusif (s.a.s) uca Allaha (c.c) belə yalvardı:

(Yusuf, 12/101)

«Ey Rəbbim! Sən mənə səltənətdən (istədiyimdən də artıq) bir pay verdin. Mənə yuxu yozmağı öyrətdin. Ey göyləri və yeri yaradan! Sən dünyada da, axirətdə də mənim ixtiyar sahibimsən. Mənim canımı müsəlman olaraq al və məni əməlisalehlərə qovuşdur!»

Hz. Musa (s.a.s) qövmünə bunları söyləyir:

(Yunus, 10/84)

«Musa dedi: «Ey qövmüm! Əgər Allaha iman gətirmissinizsə və təslim olmusunuzsa (əgər müsəlmansınızsa), Ona təvəkkül edin!»

İsrail oğullarının gerçək dini dost və düşmənlərinin bildiyi kimi, yəhudilik deyil, islam dini idi. Fironun boğularkən söylədiyi son sözlər bunu təsdiq edir:

(Yunus, 10/90)

«İsrail oğullarını dənizdən (sağ-salamat) keçirtdik. Firon və əsgərləri zalımcasına və düşməncəsinə onların arxasınca düşdülər. (Firon) batacağı anda: «İsrail oğullarının inandıqlarından başqa heç bir tanrı olmadığına iman gətirdim. Mən artıq (Ona) təslim olanlardanam!» - dedi (yəni müsəlmanlardanam)».

İslam dini bütün israil peyğəmbərlərinin həyat tərzi idi.

«Şübhəsiz ki, Tövrətı Biz nazil etdik. Onda haqq yol və nur vardır. (Allaha) təslim olan (müslim) peyğəmbərlər yəhudilər arasında onunla, din alimləri və fəqihlər isə kitabdan qorunub saxlanılanlarla (Tövratdan ələ gəlib çatan ayələrlə) hökm edərtilər. Onlar (peyğəmbərlər, din alimləri və fəqihlər) ona (Tövrətın ilahi bir kitab olmasına) şahiddirlər. (Ey yəhudi alimləri və rəisləri!) İnsanlardan qorxmayın, Məndən qorxun. Mənim ayələrimi ucuz qiymətə satmayın. Allahın nazil etdiyi (kitab və şəriət) ilə hökm etməyənlər, əlbəttə, kafirdirlər!»

Hz. Süleyman (s.a.s) da bir müsəlman idi. Səbə məlikəsi Bəlqis Ona belə demişdi:

(ən-Nəml, 27/44)

«(Bəlqisin əqlini, zəkasını yoxlamaq məqsədilə) ona belə deyildi: «Saraya daxil ol!» (Süleymanın sarayı) büllurdan tikildiyi və altına su buraxıldığı üçün (Bəlqis) sarayı gördükdə onu dərin bir gölməçə hesab etdi və (paltarını islanmasın deyərək) ətəyini qaldırdı. O (Süleyman): «Bu (su deyil) büllurdan tikilmiş (şəffaf) bir saraydır!» - dedi. (Bəlqis) dedi: «Ey Rəbbim! Mən (günəşə sitayiş etməklə) özümə zülm etmişdim. Mən artıq Süleymanla (Süleyman sayəsin-

də) aləmlərin Rəbbi olan Allaha təslim oldum (müsəlman oldum)».

Hz. İsanın (s.a.s) həvarilərinin dini islam idi:

(Maidə, 5/111)

«Xatırla ki, o zaman həvarilərə (İsanın on iki əshabəsinə): «Mənə və peyğəmbərimə iman gətirin!» - deyə əmr etmişdim. Onlar isə: «Bizim (Sənə və peyğəmbərinə) itaətkar (müsəlman) kəslər olmağımıza şahid ol!» - deyə cavab vermişdilər».

*Əziz və fədakar anam Adilə xanımın,
uca Allahın seçdiyi Vəfa xanımın
adına ithaf edirəm*

**ALLAH (c.c) PEYĞƏMBƏRLƏ ELM
GÖNDƏRMİŞDİR**

İslamın şanlı Peyğəmbəri mübarək hədislərində belə buyurur:

«... Səxavətli bir adam bir qonaqlıq verər, böyük bir ziyafət süfrəsi açar. O, bir dəvətçi göndərərək hər kəsi ziyafətə çağırır. Dəvət edənin çağırışına qulaq asanlar qonaqlığa gələr və ziyafət süfrəsindəki gözəl nemətlərdən yeyər. Dəvətçinin çağırışına qulaq asmayanlar isə qonaqlığa gəlməz və ziyafət süfrəsindəki gözəl nemətlərdən yeməzlər. **Kim Məhəmmədə itaət edərsə, Allaha itaət etmiş olar. Kim də Məhəmmədə üsyan edərsə, Allaha üsyan etmiş olar».**

«Allahın mənimlə göndərdiyi hidayət və elm bir yerə yağan yağışa bənzəyər. O yerin bir hissəsi gözəldir, suyu canına çəkər, ot və bol çəmənlik bitirər. Bu torpağın bir qismi də münbit deyil, ancaq bu torpaq da suyu saxlayar. Allah bu torpağın saxladığı su ilə insanlara fayda verər, bu torpaqda yığılan sudan insanlar içərlər, heyvanları, əkin-biçini bu su ilə suvararlar. Yerində başqa bir hissəsinə də yağış yağar. Ancaq bu yer çox sərtir və münbit deyil. Bu yer nə su saxlayar, nə də ot bitirər. Elə Allahın dinində fakih olan (və Allahın mənimlə göndərdiyi şeydən faydalanan, öyrənən, öyrədən) bir şəxsin misalı ilə, dinə münasibətdə təkəbbürdən başını qaldırmayan və mənimlə göndərilən Allahın doğru yolunu qəbul etməyən misalı da belədir».

QALDIRIB BARMAQ GƏTİRMİŞ

ASİMAN İMAN SANA

O, ümmidir, ümmihatın mayasıdır,
O, yer üzünün nuru, ərşə kölgədir.

Hz. Nizami

Mən sağ olduğum müddətdə Qurani-Hakimin
qulu, köləsi, xadimiyəm. Məhəmməd Mustafa (s.a.s.)
yolunun tozu, torpağıyam.

Hz. Mövlana

Sen Ahmed ü Mahmud u Muhammedsin Efendim,
Haktan Bize sultani-mueyyedsin Efendim.

Şeyx Qalib

Dərdli beynimə dərman et, onun
Dərmanını Mustafanın ayağının torpağından et.

Hz. Nizami

Hüsni-Kurani görür insan olur hayran sana,
Desti-kudretle yazılmış hilyedir Kuran sana.

Müəllim Naci

Gül Məhəmməd tərdir.

Yunis Əmrə

Ey vücudun əsəri-xilqəti-əşya səbəbi,
Nəbi ol vaxt ki, bilfel gərəkməzdi Nəbi.

Füzuli

Ey olub merac bürhani-ulüvvi-şan sana,
Yerə enmiş göydən istiqlal üçün Furkan sana.

Füzuli

Ebediyyen sevecek can Onu, canan olaraq,
Şart-ı peyman olaraq, hucet-i iman olaraq,
Şeb-i Miracda simasını seyretti diye,
Kapanır yerlere gök secde-i şükran olaraq.

Kemal Edip Kürkçüoğlu

Gel, ey Muhammed, bahardır...
Dudaklar ardında saklı
Aminlerimiz vardır!...
Hacdan döner gibi gel;
Miractan iner gibi gel;
Bekliyoruz yıllardır!...
Arif Nihad Asya

HƏZRƏT NİZAMİNİN DUASI

Aləmlərin Rəbbi olan Allaha həmd olsun!
Ey Allah, tövfiq qapısını aç,
Nizamiyə həqiqət yolunu göstər.
Mənə elə bir könül ver ki, varlığına inanmağa
layiq olsun,
Mənə elə bir dil ver ki, sənin yaradıcı olduğunu
tərif edə bilsin.
Yaxşı olmayanı könlümə yönəltmə,
Bəyənilməyəndən əlimi qısa et.
İçərimi haqq nuru ilə işıqlandır,
Dilimə öz şükrünü öyrət!
Davudun oxuduğu nəğmə ilə könlümü təzələ,
Canımla bəslədiyim bu əsəri dünyada üzüağ et.
Üzümü işıqlandırdın, gözümü də işıqlandır,
Mənə nemət verdin, şükür etməyi də öyrət.
Çətinliyə düşəndə səbir ver, qoy dözümlü olum,
Asanlığa çıxanda qoyma səni unudum.
Öz hikmətlərinlə məni tanış et,
Qəflət pərdəsini qarşımdan götür.
Yol göstərən quşun pərvazını məndən alma,
Əvvəl verdiyini axırda geri alma.
İstərəm ki, olanda da, olmayanda da
Elə olam ki, sən ondan razı qalasan.
Məni heç kəsə möhtac etmə,
Bu dünya işindən məni bir qurtar.
İşim sənə düşəndə onda özün bilərsən,
Mənim çəkə bilmədiyim dərdi mənə yükləmə.
Çırağıma öz feyziylə nur ver,
Başımı öz astanandan uzaqlaşdırma.

**Qəflət yuxusundan məni oyat.
Kəlmeyi-şəhadəti dilimə elə gətir ki,
İşimin sonu xoşbəxtliklə qurtarsın.
Bədənimi qənaətlə fərəhləndir.
Məzacımı itaətlə mötədil saxla.
Dərdli beynimə dərman et.
Onun dərmanını Mustafanın ayağının
torpağından et.
Amin!**

İÇİNDƏKİLƏR

HZ. MƏHƏMMƏD (s.a.s.) AZADLIQ VƏ NUR PEYĞƏMBƏRİDİR	
BÜTÜN PEYĞƏMBƏRLƏR MÜSƏLMANDIRLAR	
ALLAH (c.c) PEYĞƏMBƏRLƏ ELM GÖNDƏRMİŞDİR	
QALDIRIB BARMAQ GƏTİRMİŞ ASİMAN İMAN SANA	
HƏZRƏT NİZAMİNİN DUASI	
G İ R İ Ş: DƏYƏR BİZİM SƏRHƏDİMİZDİR	
HZ. NİZAMİYƏ GÖRƏ DÜŞÜNCƏMİZİN QAYNAQLARI	
İMANIN ƏSASLARI	
HAQQ DİNİNİN ÖZƏLLİKLƏRİ	
İSLAM DİNİNİN ƏSASLARI	
PEYĞƏMBƏRLİK ANLAYIŞI	
PEYĞƏMBƏRLƏRİN SAYI VƏ ÖZƏLLİKLƏRİ	
PEYĞƏMBƏRLƏRİN TƏBLİĞ METODLARI.....	
HƏZRƏT MƏHƏMMƏDİ (s.a.s.) BAŞQA PEYĞƏMBƏRLƏR- DƏN AYIRAN ÖZƏLLİKLƏR	
ƏRƏB, FARS VƏ TÜRK ƏDƏBİYYATINDA NƏT	
ƏRƏB ƏDƏBİYYATINDA NƏT.....	
FARS ƏDƏBİYYATINDA NƏT.....	
TÜRK ƏDƏBİYYATINDA NƏT.....	
NƏTİN QURULUŞU	
HZ. NİZAMİ GƏNCƏVİNİN NƏTİNİN ŞƏRHİ	
HƏZRƏT PEYĞƏMBƏRƏ SALAVAT QURAN BUYURUĞUDUR	
HƏZRƏT NİZAMİ GƏNCƏVİYƏ GÖRƏ ALLAHDAN ELM ÖYRƏNMƏYİN YOLU	
BİR UDUM SƏHƏR HAVASI	
«SİRLƏR XƏZİNƏSİ»NDƏN İKİNCİ NƏTİN ŞƏRHİ.....	
İKİNCİ NƏTİN ÖZƏLLİKLƏRİ	
BİRİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: «YEDDİ ULDUZUN DOQQUZ TAXTININ TACI»	
ƏRŞ ANLAYIŞI.....	
«YEDDİ ULDUZ» ANLAYIŞI.....	
BEYTİN MƏNA YÜKÜ	
İKİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: «HƏR İKİ CAHAN ONUN YƏHƏRİNİN TƏRKİNƏ BAĞLANMIŞDIR»	
VƏHYİN ÜSTÜNLÜYÜ	
ÜÇÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: «O,ƏN YENİ AÇILMIŞ SÜNBÜLDÜR»....	
DÖRDÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: «GÖVHƏRİ GÜNƏŞİN LƏL QAYIRANIDIR».....	
PEYĞƏMBƏRİN SAÇI	

BEŞİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: «ŞƏKƏR DODAQLARINI ONA GÖRƏ AÇMADI Kİ, SƏDƏFİN ABRI GETMƏSİN»	
PEYĞƏMBƏRİN DODAĞI	
ALTINCI BEYTİN ŞƏRHİ: «ONUN GÖVHƏRİ HEÇ DAŞIN DA ÜRƏYİNİ SINDIRMADI»	
«DÜRR» SÖZÜNÜN MƏNA ÇALARLARI	
UHUD DÖYÜŞÜNDƏ BAŞ VERƏN HADİSƏ	
SƏHABƏNİN PEYĞƏMBƏR SEVGİSİ	
MÜBARƏK DİŞƏ DƏYƏN DAŞ	
YEDDİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: «DAŞIN QARA SÖVDASI HƏRƏKƏTƏ GƏLMİŞDİ»	
SƏKKİZİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: «O DAŞ HEÇ BİR VAXT MÜFƏRRİHƏ YETİŞMƏZDİ»	
DOQQUZUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: «GÖVHƏR DAŞDAN DOĞULUR»	
ONUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: «DAŞIN QAN BAHASI VERMƏK ÜÇÜN AXÇASI YOX İDİ»	
ON BİRİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: «DAŞDAN ÇIXAN BÜTÜN GÖVHƏRLƏR BİR DİŞİN QAN BAHASI OLA BİLMƏZ»	
ON İKİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: «YER MƏDƏNLƏRİNDƏKİ BÜTÜN GÖVHƏRLƏR BELƏ QAN BAHASI OLA BİLMƏZ»	
ON ÜÇÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: «QƏLƏBƏ ONA İTƏT EDİRDİ»	
ON DÖRDÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: «O, MƏRHƏMƏTİN ADINI UCALTDI»	
PEYĞƏMBƏRİN MƏRHƏMƏT ÖLÇÜLƏRİ	
ON BEŞİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: «BAŞINDAN TUTUB ONU KÖKÜNDƏN ÇIXARTDI»	
PEYĞƏMBƏRİN DÜNYAYA MÜNASİBƏT ÖLÇÜLƏRİ	
ON ALTINCI BEYTİN ŞƏRHİ: «DİŞİNDƏ HƏR İKİ CAHANDAN HEÇ BİR ŞEY YOX İDİ»	
İSLAM PEYĞƏMBƏRİNİN DÜNYA MALINA MÜNASİBƏTİ	
ON YEDDİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: «ONUN ƏLİ BAYRAQ, DİLİ İSƏ XƏNCƏR İDİ»	
PEYĞƏMBƏRİN ƏSGƏRLƏRİ RUHLANDIRMAQ METODU	
ON SƏKKİZİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: «ONUN XƏNCƏRİ ÖZ DİŞİNİ NİSAR ETDİ»	
ON DOQQUZUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: «QOY HAMI ONUN KƏMƏRİNƏ BAXSIN»	
UCA ALLAHIN KƏRƏM SİFƏTİ	
İYİRMİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: «ONUN ƏXLAQI GÜL BAĞÇASIDIR»	
ŞAİRİN UCA ALLAHA (c.c) MÜRACİƏTİ	

ŞAİRİN PEYĞƏMBƏRƏ MÜRACİƏTİ	
İYİRMİ BİRİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: «NİZAMİNİN TƏBİ ONUN ÜÇÜN AÇILMIŞ GÜLDÜR»	
BƏDİİ ƏDƏBİYYATDA GÜL OBRAZI	
MÜBARƏK İSLAM PEYĞƏMBƏRİNİN DİNİ DİRİLİK SUYUDUR	
«SİRLƏR XƏZİNƏSİ»NDƏN BEŞİNCİ NƏTİN ŞƏRHİ	
BEŞİNCİ NƏTİN BAŞLICA ÖZƏLLİKLƏRİ	
HZ. NİZAMİNİN HƏDƏFLƏRİ	
BEŞİNCİ NƏTİN MƏZMUNU VƏ QURULUŞU	
BİRİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: «SƏN ELÇİLƏR TACININ GÖVHƏRİSƏN»	
HZ. MƏHƏMMƏDİ (s.a.s) BAŞQA PEYĞƏMBƏRLƏRDƏN AYIRAN ÖZƏLLİKLƏR	
TAC VƏ GÖVHƏR HAKİMİYYƏT RƏMZİDİR	
İKİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: «HAMI SƏNİN ÇÖRƏYİNİ YEYİB»	
ÜÇÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: «BEYTİN ƏVVƏLİ SƏNSƏN»	
DÖRDÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: «BU XARABA KƏND SƏNİN ƏLİNLƏ ABADLAŞDI»	
HƏZRƏT ADƏM (s.a.s.)	
PEYĞƏMBƏRLƏR EYNİ İŞİ İCRA EDİRLƏR	
BEŞİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: «SƏN SONUNCU KƏRPİCSƏN»	
ŞAİRİN EV MODELİ	
ALTINCI BEYTİN ŞƏRHİ: «SƏN HƏM ADƏM, HƏM DƏ NUHSAN» DÜYÜNÜN İFADƏ ETDİYİ MƏNA	
HZ. ADƏMİN (s.a.s) DÜYÜNÜ	
HZ. NUHUN (s.a.s) DÜYÜNÜ	
YEDDİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: «ADƏM BUĞDA YEYİB CƏNNƏTDƏN ÇIXDI»	
DUA	
TÖVBƏ	
SƏKKİZİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: «ADƏMİN TÖVBƏSİ SƏNİN ÇƏMƏNLİYİNİN ƏTRİNDƏNDİR»	
ÜRƏK TÖVBƏSİ	
DOQQUZUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: «GÜLŞƏKƏR GÜLŞƏKƏRLİKDƏN TÖVBƏ ETDİ»	
ONUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: «ALLAH (c.c) QƏBUL TOPUNU ÜRƏK MEYDANINA ATMIŞDI»	
QƏBUL TOPU	
ÇÖVKAN OYUNU	
ON BİRİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: «ADƏM TOPU TUTMAQ İSTƏDİ»	

ON İKİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: «ADƏMİN ATI KÖVŞƏN DALINCA QAÇDI»	
ON ÜÇÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: «HZ. NUH (s.a.s) BULAĞI İTİRİB TUFANA YETİŞDİ»	
HZ. NUH (s.a.s)	
HZ. NUH (s.a.s) «QƏBUL TOPUNU NİYƏ TUTA BİLMƏDİ?».....	
ON DÖRDÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: «NÖVBƏ İBRAHİMİN BEŞİYİNƏ ÇATDI».....	
HZ. İBRAHİM (s.a.s)	
DİVAN ƏDƏBİYYATINDA HZ. İBRAHİM (s.a.s)	
HZ. İBRAHİM (s.a.s) FƏDAKARLIQ VƏ TƏSLİMİYYƏTİN SİMVOLUDUR	
HZ. İBRAHİM (s.a.s) İKİ-ÜÇ YERDƏ ATDAN DÜŞDÜ	
ON BEŞİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: «DAVUDUN ÜRƏYİ TƏNGNƏFƏS OLDU	
HZ. DAVUD (s.a.s)	
BEYTİN MƏNASI	
ON ALTINCI BEYTİN ŞƏRHİ: «SÜLEYMAN PEYĞƏMBƏRLİK TACI AXTARMADI».....	
HZ. SÜLEYMAN (s.a.s)	
DİVAN ŞEİRİNDƏ HZ. SÜLEYMAN (s.a.s)	
ON YEDDİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: «YUSİF SUYU ƏYANİ GÖRƏ BİLMƏDİ»	
HZ. YUSİF (s.a.s)	
DİVAN ŞEİRİNDƏ HZ. YUSİF (s.a.s)	
ŞAİRİN HZ. YUSİFLƏ (s.a.s) BAĞLI ŞƏRHİ.....	
ON SƏKKİZİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: «XIZIR ÖZ ƏTƏYİNİ BULAĞIN SUYUNA BATMIŞ GÖRDÜ».....	
HZ. XIZIR (s.a.s)	
QURANİ-KƏRİMDƏ HZ. XIZIR (s.a.s)	
DİVAN ƏDƏBİYYATINDA XIZIR (s.a.s)	
BEYTİN MƏNA YÜKÜ	
ON DOQQUZUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: «MUSA ŞÜŞƏNİ ƏRNI DAĞININ DİBİNƏ ÇIRPDI».....	
HZ. MUSA (s.a.s)	
«TÖVRAT» VƏ «İNCİL»DƏ VERİLƏN MÜJDƏ	
HZ. MÜSANIN (s.a.s) DOQQUZ MÖCÜZƏSİ.....	
DİVAN ƏDƏBİYYATINDA HZ. MUSA (s.a.s)	
BEYTİN MƏNASI	
İYİRMİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: «MƏSİHA BU QİDAYA TAMAH ETMƏDİ».....	

HZ. İSA (s.a.s)	
DİVAN ƏDƏBİYYATINDA HZ. İSA (s.a.s)	
HZ. NİZAMİYƏ GÖRƏ, HZ. İSA (s.a.s)	
İYİRMİ BİRİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: «BU İŞİN ÜZƏRİNƏ SƏN SAYƏ SALDIN»	
İYİRMİ İKİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: «BU NAMƏ SƏNİN ÜNVANINA MÖHÜRLƏNDİ»	
İYİRMİ ÜÇÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: «DUR VƏ ÇƏRXDƏN FIRLAN»	
İYİRMİ DÖRDÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: «FƏLƏYİN FƏZASI SƏNİN XÜTBƏNİN MEYDANIDIR»	
İYİRMİ BEŞİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: «CÖVLAN ET Kİ, MEYDAN SƏNİNDİR»	
İYİRMİ ALTINCI BEYTİN ŞƏRHİ: «FƏNA KİMDİR Kİ, SƏNİN CANINDAN SU APARSIN»	
İYİRMİ YEDDİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: «YOXLUĞUN AYAĞINI YOXLUQDA AVARA EYLƏ»	
İYİRMİ SƏKKİZİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: «SƏNİN NƏFƏSİN AĞZIBAĞLILARI DİLƏ GƏTİRİR»	
İYİRMİ DOQQUZUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: «SƏNİN ŞƏRİƏTİNLƏ CAN GƏMİŞİ SAHİLƏ ÇIXMIŞDIR»	
İSLAM DİNİ İNSANIN AĞLINI QORUYUR	
İSLAM DİNİ İNSANIN AİLƏSİNİ QORUYUR.....	
İSLAM DİNİN QORUYUCUSUDUR.....	
DİN İNSANIN CANINI QORUYUR.....	
DİN İNSANIN MALINI QORUYUR	
OTUZUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: «DOQQUZ ÇƏRXİN QİBLƏSİ SƏNİN QAPINDIR»	
OTUZ BİRİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: «CAHAN MÜLKÜ SAÇLARIN KİMİ BİR-BİRİNƏ QARIŞAR»	
OTUZ İKİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: «DƏRİYƏ QƏLƏMSİZ YAZILANLARI ÜZƏ ÇIXARIB OXUYAN SƏNSƏN»	
OTUZ ÜÇÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: «SƏNİN BARMAQLARIN ÖZ AYAQLARINI HƏRFƏ VURMADI»	
PEYĞƏMBƏR ÜMMİ ALİMDİR	
OTUZ DÖRDÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: «SƏNİN SÖZLƏRİN HEÇ KİMİN BARMAĞINA ƏZİYYƏT VERMİR»	
OTUZ BEŞİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: «QAPININ TOZU ŞƏKƏR – QOVUTA DÖNDÜ»	
OTUZ ALTINCI BEYTİN ŞƏRHİ: «SƏNİN BİR OVUCLUQ QOVUTUN QIRX GÜNLÜK AZUQƏDİR».....	
AŞIQLIYIN ÖLÇÜLƏRİ	

OTUZ YEDDİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: «MƏNƏ BİR TƏZƏ-TƏR NİCAT SÜBHÜ BƏXŞ ET»	
NİCAT SÜBHÜ	
OTUZ SƏKKİZİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: «SƏNİN TORPAĞIN MƏNİM CANIMIN BEHİŞTİDİR»	
OTUZ DOQQUZUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: «MƏN SƏNİN BAĞININ ƏTRAFINDA OTURACAĞAM»	
QIRXINCI BEYTİN ŞƏRHİ: «NİZAMİ SƏNİN TORPAĞINI SÜRMƏ KİMİ GÖZLƏRİNƏ ÇƏKƏR»	
QIRX BİRİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: «BÖYÜKLƏR NİZAMİNİN TORPAĞINI BAŞLARINA SƏPSİNLƏR»	
DUA	
QAYNAQLAR	

G İ R İ Ş: DƏYƏR BİZİM SƏRHƏDİMİZDİR

«Hz. Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında peyğəmbərlik anlayışı və hz.Məhəmməd (s.a.s.)» mövzusunun dərinədən öyrənilməsi bir-birindən asılı olan bir neçə məsələnin araşdırılmasına bağlıdır. Bu mövzunu doğru qavramaq, doğru dəyərləndirmək üçün ilk sırada klassik Azərbaycan türk ədəbiyyatının xarakteri, bu ədəbiyyatın qaynaqları və hədəfləri doğru müəyyən edilməlidir.

İslam mühitində yaranan, böyük ədəbi əsərlər ortaya qoyan qədim və orta yüzilliklər Azərbaycan türk ədəbiyyatının başlıca qaynaqlarından biri İslam dini və mədəniyyətidir. Bu mədəniyyətin ölməz dəyərlərini doğru öyrənmədən klassik Azərbaycan türk ədəbiyyatının mahiyyətini, mövzularını, başlıca dəyərlərini olduğu kimi qavramağın yolu bağlıdır. **Təbiidir ki, dəyər yoxdursa, azad, öz kimliyini anlayan fərqli bir millət də yoxdur. Çünki dəyər bizim sərhədimizdir, dəyər bizim ölçümüzdür, dəyər bizi başqalarından ayıran, seçən cövhərdir. Azərbaycan xalqını tanımağın, tanıtmamağın, onu sevməyin yolu da bu xalqın dəyərlərini bilməyə bağlıdır. Dəyər insanı, toplumu daimi müsbət yöndən yeniləşdirir, onu köhnəlməyə qoymur, insani və milli düşüncəni diri saxlayır, cəhalətin yolunu bağlayır, azad və ədalətli insanın, toplumun başlıca dayaqlarına, güc qaynağına çevrilir. Bu ölməz dəyərlər unudulanda, təhrif olunanda, doğru anlaşılmayanda köləliyə gedən yolun qapısı açılmış olur.**

Hz.Nizami Gəncəvi kimi ölməz sənətkarlar azad, ədalətli insan olmağın, barış içində yaşayan bir toplumun ölçülərini, dəyərlərini müəyyənləşdiriblər. **Nizami Gəncəvi irsinin başlıca hədəfi uca Allahı insana tanıtmamaqdır, qadir Allahı (c.c.) və Onun aciz qulunu bir-birinə sevdirməkdir. Uca Allahı (c.c.) tanımağın yolu da onun göndərdiklərini öyrən-**

mək, onun buyruqlarını (əmr və yasaqlarını) yerinə yetirməklə mümkündür. Bu, insan və toplum olaraq diri qalmağın, xilasın, azad və ədalətli olmağın tək yoludur.

HZ. NİZAMİYƏ GÖRƏ DÜŞÜNCƏMİZİN QAYNAQLARI

Hz.Nizami Gəncəviyə görə, bizim düşüncəmizin, varlığımızın qaynaqları üçdür: islami dəyərlər, milli dəyərlər, bəşəri dəyərlər. Diqqətlə düşünsək, görərik ki, bu dəyərlər pozulanda ilahi nizamdan uzaqlaşma baş verir və insan köləliyə yuvarlanır, yadların və nəfsinin köləsinə çevrilir. Bu dəyərlərin pozulması sonda insanı fitrətindən uzaqlaşdırır, ədalətsiz, kölə, sevgidən uzaq bir insan tipi və başıpozuq bir toplum yaranır.

Deməli, bu gün hz.Nizaminin, eləcə də bütün böyüklərimizin yaratdığı ölməz dəyərləri olduğu kimi öyrənmək və öyrətmək bir milli və təxirəsalınmaz vəzifədir.

İMANIN ƏSASLARI

«Hz. Nizami Gəncəvi yaradıcılığında peyğəmbərlik anlayışı və Hz.Məhəmməd (s.a.s.)» mövzusunun diqqətlə araşdırılması üçün öncə bu məsələlərin müqəddəs kitabımız Quranda qoyuluşuna baxmalıyıq.

İslam dininə görə, imanın əsasları bunlardır: Allahın varlığına və birliyinə inanmaq, mələklərə inanmaq, kitablara inanmaq, peyğəmbərlərə inanmaq, axirət gününə inanmaq, xeyir və şəri ilə birlikdə qədərə inanmaq. Böyük İslam alimi Əhməd bin Hənbələ görə, «İslam aşkar və meydanda olandır. İman isə qəlbədir».¹

1. «el-Müsned», III, 134-135.

İslam Peyğəmbəri həzrət Məhəmməd (s.a.s) bir hədisində imanı belə tərif etmişdir: «İman, Allaha, mələklərinə, kitablarına, peyğəmbərlərinə, axirət gününə və bir də xeyir və şəri ilə birlikdə qədərə inanmaqdır».²

Buradan da görüldüyü kimi, iman bir könül işidir, könüldən bir şeyə inanmaqdır. İslam alimləri kamil imanla bağlı çeşidli düşüncələr irəli sürmüşlər. Bu dəyərləndirmələr sırasında aşağıdakı ölçü demək olar ki, bütün alimləri birləşdirmişdir: «İman, kalp ilə təsdiq, dil ilə ikrar və uzuvlarla amel etməkdir»³.

İman və imanla əməlin bağlılığı məsələsi Qurani-Kərimin ayrı-ayrı ayələrində də özünə yer tutmuşdur. Bu ayələrdən bir neçəsinə baxaq:

(Maidə, 5/5)

«Bu gün pak nemətlər sizə halal edilmişdir. Kitab əhlinin yeməkləri sizə, sizin yeməkləriniz isə kitab əhlinə halaldır. Möminlərin, həmçinin sizdən əvvəl kitab verilmişlərin (yəhudilərin və xaçpərəstlərin) azad və ismətli (özlərini zinadan və nəfslərini haram şeylərdən qoruyan) qadınları mehrlərini verdiyimiz, namuslu olub zina etmədiyiniz və aşna saxlamadığınız təqdirdə (evlənmək üçün) sizə halaldır. İmanı dananın bütün işləri boşa çıxar və o, axirətdə zərər çəkənlərdən olar!».

2. Müslim, «İman», I.

3. «İslamda İncə Esasları», İstanbul, 2002, s. 36.

(Nisa, 4/124)

«Kişi olsun, qadın olsun, hər kim mömin olaraq xeyirli işlər görərsə, belələri cənnətə girərlər və zərrəcə haqsızlığa uğramazlar».

(Ənbiya, 21/94)

«Bu etibarla hər kim mömin olaraq xeyirli işlər görərsə, onun əməli inkar edilməyəcəkdir. Biz bunu onun əməl dəftərinə yazmaqdayıq».

Göründüyü kimi, imanın şərtləri sırasında peyğəmbərlərə iman da var və onların gətirdiklərinə uyğun hərəkət etmək bir hökmdür.

HAQQ DİNİNİN ÖZƏLLİKLƏRİ

İslam dini son dindir və haqq dinidir. **Haqq dini olmağın özəllikləri də bunlardır: haqq dininin ilahi qaynağı var, dini göndərən, onu yaradan Allahdır (c.c.), insanların birbaşa Allahla danışmağı mümkün olmadığına görə uca Allah (c.c.) dinini qullarına çatdırmaq üçün insanlar arasından peyğəmbərlər seçir, din peyğəmbərlərin təbliğatı ilə öyrənilir, peyğəmbərlər təbliğ mətnini Allahdan (c.c.) alırlar, bu mətnlər kitablardır, Allahın (c.c.) dininin məqsədi insanı xoşbəxt etməkdir.** (Bütövlükdə İslam dininin məqsədi, hədəfi beşdir: həyatı qorumaq, ailəni qorumaq, insan aqlını qorumaq, dini qorumaq, malı qorumaq. Yeri gəlmişkən, onu da deyək ki, Qurani-Kərimdə bu hədəflərə çatmağın yolları və ilahi ölçüləri bir-bir göstərilib). Haqq dini olmağın bir özəlliyi də axirətə inanmaqdır. Dinə görə, gerçək xoşbəxtlik axirətdədir.

Bütün peyğəmbərlər bu ilahi dəyərləri təbliğ etmişlər. Kitabı olan (Zəbur, Tövrat, İncil, Quran) dinlər (Yəhudilik, Xristianlıq, İslam) bu müqəddəs dəyərlər üzərində qurulmuşdur. Yuxarıda sadalanan dinlərdən üçü (Yəhudilik, Xristianlıq, İslam) səmavi dindir. Ancaq Yəhudilik və Xristianlıq da təhrif edildiyinə görə haqq dini özəlliyini itirmişdir.

İSLAM DİNİNİN ƏSASLARI

Deyildiyi kimi, İslam dini son və haqq dinidir. İmanın əsasları olduğu kimi, İslamın da əsasları var və bu əsaslar sırasında peyğəmbərlərə inanmaq da yer tutur. **İslam dininin əsasları bunlardır: Allahdan (c.c.) başqa Tanrı yoxdur və Məhəmməd (s.a.s.) onun elçisidir, namaz qılmaq, zəkat vermək, Ramazan orucu tutmaq, imkan olduqda Kəbəni ziyarət edib həcc vəzifəsini yerinə yetirmək.**

İslam dini, bu dünya və axirət dini olmaqla bir sıra özəlliklərə sahibdir. Öncə bu din son və ən mükəmməl (yetkin) dindir, bu din hz. Məhəmməddən (s.a.s) öncə olan peyğəmbərləri və kitabları təsdiq edir, bütün haqq peyğəmbərlərə və ilahi kitablara inanmağı əmr edir:

(Bəqərə, 2/285)

«Peyğəmbər də Rəbbindən özünə endirilənə iman etdi, möminlər də. Bunların hamısı Allaha, onun mələklərinə, kitablarına və peyğəmbərlərinə inandı. Onun peyğəmbərlərindən heç birini başqalarından ayıra bilmərik, dedilər.

(Allahın hökmlərini) eşitdik (anladıq) və itaət etdik. Ey Rəbbimiz, bizi bağışla, (axırda) Sənin dərğahına (hüzuruna) qayıdacağıq!».

Ancaq yəhudilər yalnız İsrail övladlarından olanları və təkçə Tövrətı qəbul edirlər. Xristianlar da İsrail övladlarından olan peyğəmbərlərə, Tövrətlə bircə İsa peyğəmbərə və İncilə inanırlar. **İslam isə bütün səmavi dinləri və haqq peyğəmbərlərini tanıyır. İslam bəşəri bir dindir. O, onun peyğəmbəri bir millətə, bir topluma deyil, bütün insanlığa göndərilmişdir:**

(Əraf, 7/158)

«(Ey Rəsulum!) De: «Ey insanlar! Mən Allahın sizin, hamınıza göndərilmiş peyğəmbəriyəm. (O Allah) göylərin və yerin hökmü Onundur, Ondən başqa heç bir Tanrı yoxdur. O dirildir və öldürür. Buna görə də, Allaha, Allahın sözlərinə inanan və ümmi peyğəmbər olan Rəsuluna iman gətirin və ona tabe olun ki, doğru yolu tapa biləsiniz!».

(Səbə, 34/28)

«(Ey Rəsulum!) Biz səni (təkçə öz qövmünə deyil) bütün insanlara (möminlərə Cənnətlə) müjdə verən, (kafirleri isə Cəhənnəm əzabı ilə) qorxudan bir peyğəmbər olaraq göndərdik. Ancaq insanların çoxu bunu bilməz!».

Qurana görə peyğəmbər cinlərə də göndərilmişdir:

(Cin, 72/1-2)

«Ey Məhəmməd! De ki, mənə belə vəhy olundu: «Cinlərdən bir zümrə (mənim Quran oxumağımı) dinləmiş və belə demişdir: Biz heyranlıq verən və doğru yola yönəldən bir Quran dinlədik. Biz də ona iman etdik və biz bir daha heç kəsi Rəbbimizə şərikin qoşmayacağıq».

İslam dini insan yaradılışına, insan fitrətinə ən uyğun olan bir dindir. Belə ki, insan varlığı maddədən (insan torpaqdan yaradılıb) və ruhdan ibarətdir. **İslam dini də insanın maddi varlığına və ruhuna üz tutur, onlarla bağlı ilahi qaydalar müəyyənləşdirir. İslam insan xoşbəxtliyini bu iki təməlin ölçülü bir biçimdə, bir arada tutulmasında görür və bununla bağlı ilahi ölçülər buyurur. İslam dini insan ağına böyük önəm verir, onu qorumağın yollarını göstərir. İslamda ağılla vəhy arasında uyğunsuzluq yoxdur, vəhylə gələn ilahi mesajlar ağılla da təsdiq olunur. İslam insan fitrətinə uyğundur və bu dünya ilə axirət arasında tarazlıq yaradır:**

(Qəsəs, 28/77)

«Allahın sənə verdiyindən özünə axirət qazan (malını Allah yolunda sərf et). Dünyadakı nəsibini də unutma. Allah sənə (sərvət verməklə) yaxşılıq etdiyi kimi, sən də (varından yoxsullara, qohum-əqrabaya xərcləməklə) yaxşılıq et. Yer üzündə fitnə-fəsad törətməyə cəhd göstərmə. Həqiqətən, Allah, fitnə-fəsad törədənləri sevməz!».

İslam Peyğəmbəri bu dünya ilə axirət arasındakı tarazlığı bir mübarək hədisində belə anladır: «Mən yəhudilik, ya da xristianlığı təbliğ etmək üçün göndərilmiş bir peyğəmbər deyiləm. Əksinə, mən orta yolu seçən, sağlam yaradılışa uyğun olan, asan və yaşanması mümkün olan bir dini öyrətmək üçün göndərildim. Məhəmmədin varlığı qüdrət əlində olan Allaha and içirəm ki, Allah yolunda və İslamı yaymaq uğrunda bir səhər yüyürüşü, bir axşam gəzintisi dünyadan və onun içində olan hər şeydən dəyərlidir. Yenə and içirəm ki, sizdən birinizin savaşı sırasında yer tutması altmış illik (nafilə) namazından xeyirlidir»⁴.

PEYĞƏMBƏRLİK ANLAYIŞI

Biz, «Hz.Nizami Gəncəvi yaradıcılığında peyğəmbərlik anlayışı və Hz. Məhəmməd (s.a.s.)» mövzusunun daha dərinləndirilməsi üçün bütövlükdə İslam dinində peyğəmbərlik institutunun yeri və önəmi üzərində durmağı da doğru sayırıq. Hər şeydən öncə onu deməliyik ki, peyğəmbərlər Allaha (c.c.) yaxın ən uca zirvələrdir. İslam dinində peyğəmbərliklə bağlı bir neçə qavram var: **nübüvvət, vəhy, nəbi, rəsul**.

«Nübüvvət» ərəbcə «bilinməyən bir şeyi xəbər vermək» deməkdir. «Dini kultürümüzde peyğamberlik diye intikal eden nübüvvət terim olaraq şöyle tanımlanır: Kainatı yaratan Allahın, dini ve dünyevi konularda insanları bilgilendirip buyruklarını haber vermək üzere seçtiyi bir insani elçilikle görevlendirilmesidir. Yüce Allah elçilik yapmakla görevlendirdiği kişiye başta kendi varlığı, nitelikleri, canlı-cansız bütün yaratıkları barındıran kainatın yaratılışı, oluşumu, yaratılış amacı, işleyişi ve sonu, ahiret alemi, varlıklar içinde insanın yeri, önemi ve görevleri, bilgi üretme yöntemleri, fert ve toplumun mutluluğu

4. Ahmed bin Hanbel, «el-Müsned», V, 266.

için dünya hayatında uyulması gereken belli başlı kurallar olmak üzere insanı ilgilendiren hemen her konuda vahiy yoluyla bilgiler öğretmiş ve bunları digər insanlara tebliğ etmesini emr etmişdir. Şu halda Allah ile yaratıkları arasında ilişki ve iletişimi ifade eden nübüvvet müessesesinde vəhy aslı bir unsur olaraq qarşımıza çıkar».⁵

İslam dinində peyğəmbərlik institutu ilə bağlı başqa bir önəmli məsələ vəhy anlayışıdır. «Gizlice söyləmək və bildirmək, ya da gizlice söylənən söz» anlamında işlənən bu söz termin olaraq «... Allah Tealanın çeşitli konulara ilişkin bilgileri söz və ya mana şəklində, doğrudan doğruya, yaxut melek vasitəsiylə peyğambərlərə gizlice bildirməsidir».⁶

Peyğəmbərlik anlayışı-institutu ilə bağlı terminlərdən biri də «Nəbi-Rəsul» qavramıdır. «Nəbi», ərəbcə «xəbər verən», «xəbər verilən insan» deməkdir. «Rəsul» isə «xəbər gətirən elçi» anlamındadır. Bu iki termin yerinə daha çox «peyğəmbər» qavramı işlədilir. İslam dinində «nəbi» və «rəsul» terminləri çox zaman bir-birinin yerinə işləndiyi kimi, alimlər bu iki qavram arasında fərq olduğunu da irəli sürmüşlər: «...«resul» yeni bir şəriatla göndərilən peyğambər», «nəbi» isə öncəki bir peyğambərin gətirdiyi şəriatı tebliğ edən peyğambər diye tanımlanmışdır»⁷.

Qurani-Kərimdə «rəsul» qavramı «mələk», ya da «mələklər» anlamında da işlədilmişdir:

(Fatir, 35/1)

5. «İslamda İncə Esasları», İstanbul, 2002, s. 162.

6. «İslamda İncə Esasları», İstanbul, 2002, s.162.

⁷ «İslamda İncə Esasları», İstanbul, 2002, s. 165.

«Həmd göyləri və yeri yoxdan var edən, mələkləri iki, üç və dördqanadlı elçilər edən, yaratmaqda dilədiyi qədər də artıran Allaha məxsusdur. Allah şübhə yoxdur ki, hər şeyə qadirdir».

İslam dininə görə, peyğəmbərlik uca Allahın (c.c.) insanlara rəhmətinin, sevgisinin, ədalət və hikmətinin göstəricisidir. Peyğəmbərlik institutunu zəruri edən şərt uca Allahın (c.c.) insanları bu dünyada və axirətdə xoşbəxt etmək istəyidir. İnsan təkbəşinə, ağılı və duyğuları ilə Allahı (c.c.) doğru tanımaq gücündə deyil. Onun həmişə çaşmaq, yolunu azmaq ehtimalı var. Ona görə də, uca Allah (c.c.) insanı yaratdı, ona doğrunu açıqlayan bir kitab, bu kitabı insanlara öyrədəcək müəllimlər-peyğəmbərlər göndərdi. Peyğəmbərlik, kitabı, müəllimi, məktəbi olan, hədəfi Allahın (c.c.) razı qalacağı insan yetişdirmək olaraq müəyyənləşdirilmiş bir sistemdir.

Yuxarıda deyildiyi kimi, peyğəmbərlərə iman İslamın və imanın əsaslarından biridir:

(Ali-İmran, 3/179)

«Allah pisi yaxşıdan ayırmadan möminləri yaşadığınız bu hal üzrə buraxacaq deyildir. Allah sizə qeybi bildirəcək də deyildir. Ancaq Allah peyğəmbərlərindən dilədiyini seçər (ona qullarının qəlblərində olanları bildirir). Bu halda Allaha və peyğəmbərlərinə iman edin. Əgər inansanız və qorxsanız, ən böyük mükafat sizindir».

(Nisa, 4/136)

«Ey iman edənlər! Allaha, peyğəmbərinə endirdiyi kitaba və daha öncə endirdiyi kitaba iman edin. Kim Allahu, mələklərini, kitablarını, peyğəmbərlərini və axirət gününü inkar edərsə, son dərəcə böyük bir sapıqlığa düşmüş olar».

(Nisa, 4/150-151)

«Allahu və peyğəmbərlərini inkar edənlər, Allah və peyğəmbərləri arasını açmaq istəyənlər, bir qisminə inanıb, bir qismini inkar edənlər və (iman ilə küfr) arasında bir yol tutmaq istəyənlər. Kafir olanlar məhz bunlardır. Biz belə kafirlər üçün zəliledici bir əzab hazırladıq».

(Nisa, 4/152)

«Allaha və peyğəmbərlərinə iman edənlərə, onlardan heç biri arasında fərq qoymayanlara isə mükafatları veriləcəkdir. Allah çox bağışlayıcıdır, çox mərhəmətlidir».

Bu ayələrdən aydın göründüyü kimi, uca Allah (c.c.) bir neçə önəmli məsələni bir yerdə vurğulayır. **Bu məsələlərdən**

biri peyğəmbər seçiminin insanların əlində olmamasıdır. Peyğəmbərləri uca Allah (c.c.) seçir. Uca Allah (c.c.) seçdiyi peyğəmbərlərin səlahiyyətlərinin sınırını da özü bəlli edir. Bu ayələrdə önə çıxan ikinci məsələ Allaha (c.c.) imanla peyğəmbərə imanın yanaşı, bir-birinə bağlı olaraq verilməsidir. Qadir Allahın (c.c.) peyğəmbərlərə iman etmədən Allaha (c.c.) imanın mümkünsüzlüyünü buyurması, əmr etməsi bir yandan Allahın (c.c.) birliyi inancının qorunub saxlanmasının hədəf olduğunu, başqa yəndən isə peyğəmbərlik institutunun və peyğəmbərlərin önəmini göstərir.

Uca Allah (c.c.) seçdiklərinə yetki verir, onları qoruyur və insanlara uca Allaha (c.c.) qovuşduracaq yolun peyğəmbər öndərliyində gediləcəyini bildirir. Peyğəmbər öndərliyindən, ona iman etməkdən imtina isə küfrə gedən yolun önünü açır. Ona görə də, uca Allah (c.c.) yuxarıdakı ayələrdə peyğəmbərlərə imandan imtinanın ağır cəzasını da göstərdiyimiz önəmli məsələlərlə birgə xatırlatmağı zəruri sayır. Mərhəmətli Allah (c.c.) bu yanlış yola girənlərin «azacağını», «kafir olacağını», «zəliledici bir əzaba düçar olacağını» israrla bildirir. Allaha (c.c.) və peyğəmbərə inananların isə «mükafatlandırılacağı» bəyan edilərək, bunun ardından uca Allahın «bağışlayıcı və mərhəmətli» olduğu önə çəkilir. **Deməli, peyğəmbərlik və peyğəmbərlər Allahın (c.c.) birliyi inancının ayrılmaz tərkib hissəsidir və bu məsələnin yanlış yozumuna Allahın (c.c.) heç bir güzəşti yoxdur.**

PEYĞƏMBƏRLƏRİN SAYI VƏ ÖZƏLLİKLƏRİ

İslam alimləri peyğəmbərlərin sayı ilə bağlı çeşidli rəqəmlər göstərmişlər. Qurani-Kərimdə peyğəmbərlərin sayı ilə bağlı dəqiq bir bilgi yoxdur. Qurani-Kərimdə bir sıra peyğəmbərlərin adı çəkilmiş, başqalarından isə danışılma-

mışdır⁸. Qurani-Kərimdə adı çəkilən peyğəmbərlər bunlardır: Adəm, Davud, İlyas, Əyyub, Harun, Hud, İbrahim, İdris, İlyas, İsa, İshaq, İsmayıl, Lut, Musa, Nuh, Saleh, Süleyman, Şuayb, Yaqub, Yəhya, Yunus, Yusif, Zəkəriyyə, Zülqifl və həzrət Məhəmməd. Uzeyir, Loğman və Zülqərneynin peyğəmbərlikləri isə mübahisəlidir.

Peyğəmbərlər Allahın (c.c.) seçdiyi mübarək insanlar olduqları üçün onların bir sıra özəllikləri var. Bu özəllikləri aşağıdakı kimi sıralamaq olar: onlar insandırlar, onlar da adi insanlar kimi doğular, yeyər, içər, sevər, evlənər, işləyər, qəmlənər, xəstələnər, ölər. Qurani-Kərimdə peyğəmbərlərin insan olmaları, yəni bəşəri yönü dönə-dönə vurğulanır:

(Maidə, 5/75)

«Məryəm oğlu Məsih ancaq bir peyğəmbərdir. Ondan əvvəl də peyğəmbərlər gəlib getmişdir. Onun anası isə çox pak (Allahın hökmlərini sidq ürəkdən təsdiq edən) bir qadın idi. Onların hər ikisi (adi insanlar kimi) yemək yeyirdi. Gör, Biz ayələri onlara necə başa salırıq, onlar (bu ayələrdən) gör, necə üz çevirirlər».

(Rəd, 13/38)

«Səndən öncə də peyğəmbərlər göndərmiş və onlara xanımlar və uşaqlar vermişdik. Heç bir peyğəmbərin Allahın izni olmadan bir möcüzə göstərməsi mümkün deyildir. Hər surənin (yazıldığı) bir kitab vardır».

⁸ «Nisa», 4/164; «Nəhl», 16/36; «Fətır»,35/24; «Mömin», 40/78.

(Ənbiya, 21/7-8)

«Səndən öncə də özlərinə vəhy etdiyimiz bir sıra adamları göndərmişdik. Əgər bilmirsinizsə, (inanən) kitab əhlindən soruşun. Onları yemək yeməz bir cəsəd deyildilər. Əbədi də deyildilər».

(Ənbiya, 21/34)

«Səndən öncə heç bir insanı ölümsüz etmədik. Sən ölüb də onlar əbədi qalacaqlarmı?».

(Furqan, 25/7)

«Dedilər: «Bu necə peyğəmbərdir ki, yemək yeyir, bazarları gəzib dolaşır? Məgər ona özü ilə birlikdə (insanları Allahın əzabı ilə) qorxudan (və onun həqiqi peyğəmbər olduğunu təsdiq edən) bir mələk göndərməli deyilmi?».

(Furqan, 25/20)

«Səndən öncə heç bir peyğəmbər göndərmədik ki, yemək yeməmiş və küçələrdə gəzməmiş olsun. Ey insanlar! Biz sizin bəzinizi başqası üçün sınaq vasitəsi etdik. Heç səbir etmirsinizmi? Rəbbim hər şeyi haqqıyla görəndir».

(Zumər, 39/30)

«(Ey Məhəmməd!) Əlbəttə, sən də öləcəksən, onlar da öləcəklər».

Təbiidir ki, uca Allahın peyğəmbərləri insanlar arasından seçməsinin də bir hikməti var. İnsanların öz cinsindən olmayan bir varlığın vasitəsi ilə Allahın insanlarla bağlı bəlli etdiyi dəyərlərə inanması, onun ardınca getməsi inandırıcı deyil. Allahın verdiyi müqəddəs bir yükü, əmanəti insanlar arasından seçilmiş bir peyğəmbər daşıya bilsə, deməli, başqa insanlar da onun ardınca gedə bilər. Peyğəmbərlərin insanlar arasından seçilməsi insanların düşüncəsində şübhəyə, etiraza, inkara və suala yer qoymur. Peyğəmbərlər mələk olsa idi, insanlar onun dediklərini yerinə yetirməyə gücü çatmayacaqlarını asanlıqla irəli sürə bilərdilər.

Ancaq peyğəmbərlər insan olsalar da, başqa insanlardan üstün ağı, iti zəkası, gözəl əxlaqı, qüsursuz bədənləri ilə seçilir. İnsanlarla ünsiyyətdə, cəhalətlə mübarizədə bunlar çox önəmli üstünlüklərdir. «Hz. Yusufun cezbədiçi güzelliyi, hz. İbrahimin Nemrudu tartışmada məğlub edən delillər getirməsi və puta tapmanın anlamsızlığını göstərmək üzere zekice bir plan kurması bu konudan çarpıcı örnekləndir».⁹

Peyğəmbərlərin başqa bir özəlliyi vəhy ala bilmək gücündə olmaları və vəhy almalarıdır. Bilindiyi kimi, vəhyin alınması çox ağır bir işdir. Adi insan bədəninin bu gücü yoxdur. Qaynaqların yazdığına görə, hz. Məhəmməd (s.a.s.) vəhy alarkən tərləyir, vəhyin gəlişi peyğəmbər dəvənin

⁹ «İslamda İncə Esasları», İstanbul, 2002, s. 183.

üstündə olarkən baş verirdisə, dəvə çökür, bir sıra hallarda yaxınlıqda olanlar arı vızıltısı kimi səslər eşidirdi¹⁰.

Peyğəmbərlərin bir özəlliyi də kişi cinsindən olmalarıdır. Bunun səbəbi isə peyğəmbərlərin çox ağır bir missiya daşıyıcısı olmaları ilə bağlıdır. Qadın bu ağır yükü daşımaq gücündə deyil.

Peyğəmbərləri başqalarından seçən özəlliklərdən biri də onları Allahın seçməsidir. Peyğəmbərlik vərasət yolu ilə verilməz.

Peyğəmbərlərin günahdan qorunmaları da onların özəllikləri sırasında yer tutur. Heç bir peyğəmbər ilahi yükün daşıyıcısı olduğu dövəndə günah işləməmişdir. Peyğəmbərlər inanılan, etibarlı insanlardır. Peyğəmbərlər əmanətə xəyanət etməz. Peyğəmbərlərin bir özəlliyi də vəhyi təbliğ etmələridir:

(Maidə,5/67)

«Ey Peyğəmbər! Rəbbindən sənə endirilən (ayələri) təbliğ et. Əgər bunu etməsən, Rəbbinin peyğəmbərliyini təbliğ etməmiş olarsan. Allah səni insanlardan qoruyar. Allah, şübhəsiz, kafir qövmə hıdayət etməz».

(Əhzab, 33/39)

«Peyğəmbərlər (peyğəmbərlik vəzifəsi olaraq) Allahın əmr və yasaqlarını təbliğ edərlər və Ondan qorxarlar. Ondan

¹⁰ Buxari, «Müsnəd», I 34, II 176.

başqa da heç kimdən qorxmazlar. Allah özü haqq-hesab çəkməyə kifayətdir».

Peyğəmbərlər uca Allahın sevimli, seçilmiş, ayrıca ilahi missiya ilə vəzifələndirilmiş qulları olmaqla birgə, dərəcələrinə görə bir-birindən fərqlənirlər. Bu, Quranda da açıqca bildirilmişdir:

(Bəqərə, 2/253)

«Bəli, bu peyğəmbərlər. Onlardan bəziləri başqalarına üstün qılınmışdır. Allahın danışdığı, bəzilərinin də dərəcələrini yüksəltdiyi kimsələr onlardır. Məryəm oğlu İsayə açıq dəlillər vermiş və onu Ruhul-Qüds ilə dəstəkləmişdir. Əgər Allah diləsəydi, bu peyğəmbərlərdən sonra gələn (millətlər) özlərinə açıq dəlillər gəldikdən sonra bir-birilərini öldürməzdilər. Ancaq ixtilafa düşdülər. Onlardan bir qismi iman etdi, bir qismi də küfr etdi. Əgər Allah diləsəydi, bir-birilərini öldürməzdilər. Ancaq Allah istədiyini edər».

PEYĞƏMBƏRLƏRİN VƏZİFƏLƏRİ

Peyğəmbərlərin bir sıra vəzifələri də var. Bunları aşağıdakı kimi sıralamaq olar: İnsanları bir olan Allaha inanmağa dəvət etmək, İlahi buyruqları (əmr və yasaqları) açıqlamaq, tətbiq etmək və insanlara örnək olmaq, bütün məsələlərdə ilahi hökmləri ölçü götürmək və nəfsi

arzularına uymamaq, insanlara gözəl əxlaq aşılamaq, Allahın dəlili olmaq. Biz bu vəzifələri qavramlarla versək, peyğəmbərin vəzifəsinin Təbliğ, Bəyan (açıqlama), Dəvət, Təlim, Təmizləmə olduğunu görərik. Bu beş ilahi vəzifə Quran ayələri ilə təsbit olunmuşdur.

Təbliğ vəzifəsi:

(Nur, 24/54)

«De: «Allaha itaət edin, peyğəmbərə itaət edin. (Çünkü Peyğəmbərə itaət etmək elə Allaha itaət etməkdir). Əgər (Peyğəmbərin əmrindən) üz döndərsiniz, (bilin ki) onun vəzifəsi ancaq ona tapşırılanı, sizin də vəzifəniz ancaq sizə tapşırılanı yerinə yetirməkdir. Əgər ona itaət etsəniz, doğru yolu tapmış olarsınız. Peyğəmbərin öhdəsinə düşən isə yalnız (dini, risaləti) açıq-aşkar təbliğdir».

Bəyan (açıqlama) vəzifəsi:

(Nəhl, 16/44)

«Onlara açıq dəlillər və kitabları göndərdik. Sənə də insanlara endiriləni onlara açıqlayasan deyə Quranı endirdik. Bəlkə onlar da düşünərlər».

Dəvət vəzifəsi:

(Nəhl, 16/125)

«Ey Məhəmməd! Rəbbinin yoluna hikmətlə və gözəl öyüdlə dəvət et. Onlarla ən gözəl bir şəkildə mübahisə et. Şübhəsiz, öz yolundan azanları ən yaxşı bilən Rəbbindir. Doğru yolda olanları da ən yaxşı o bilir».

Təlim (öyrətmək) vəzifəsi:

(Bəqərə, 2/129)

«Rəbbimiz! Onlara öz içlərindən sənin ayələrini oxuyan, kitab və hikməti öyrədən və onları (şirkdən) arındıran bir peyğəmbər göndər. Şübhəsiz, əziz və hakim olan ancaq sənsən».

Təmizləmə vəzifəsi:

Peyğəmbərin vəzifəsi insanları, toplumu pisliklərdən arındırmaqdır. İbadət və əməllə gerçəkləşən bu vəzifə insanda uca Allaha (c.c.) sonsuz bir inam yaradır. Peyğəmbər (s.a.s.) bu vəzifəni gözəl sözlə, gözəl davranışla, gözəl işlə gerçəkləşdirib:

(Cümə, 62/2)

«Ummi ərəblər içindən onlardan olan, onlara Allahın ayələrini oxuyan, onları təmizləyən və onlara kitabı, hikməti öyrədən bir rəsul göndərən Odur. Halbuki, öncədən bu ərəblər açıq bir sapıqlıq içində idilər».

Peyğəmbərlər vəhyi yaşanan bir dinə çevirmişlər. Ona görə də Fəxrəddin Yıldıza görə, «Peygamberlik daha çox praktiklə ilgili bir müessesedir»¹¹.

¹¹ «Altınoluk» dərgisi, sayı,184, Haziran, 2001, s. 7.

PEYĞƏMBƏRLƏRİN TƏBLİĞ METODLARI

Peyğəmbərlər təbliğ görəvlərini sonadək yerinə yetirmişlər. Onlar üzərilərinə düşəni gerçəkləşdirmək üçün bir sıra metodlardan yararlanmışlar. Məsələn, hz. Məhəmməd (s.a.s.) təbliğin ilk mərhələsini gizli gerçəkləşdirmiş, bu mərhələdə təbliğdə **xəbərdarlıq metoduna** üstünlük vermiş, Allahın əzabı ilə qorxutmuşdur.

Peyğəmbərin təbliğdə ən güclü silahı səbir və dözümlü idi. O, təbliğ siyasətində **mərhələli olmaq prinsipini** əsas götürmüşdür.

Peyğəmbərlərlə bağlı olan bir sıra xüsusiyyətlər onlara ilahi vəzifələrini yerinə yetirməkdə yardım etmişdir. Məsələn, bütün peyğəmbərlər risalətdən öncə xalq içində seviliblər, onlara böyük inam olub (risalətdən öncə Məkkədə insanlar hz.Məhəmmədi (s.a.s.) «Məhəmməd Əmin» adlandırırdı). Peyğəmbərlərin həyatı xalqın gözü qarşısında keçib, xalq onları tanıyıb, onlarla ünsiyyət qurub. (Hz. Məhəmmədin (s.a.s.) ömrünün bütün yönələri bəllidir). Bütün bunlar onlara inam yaradıb.

Təbliğdə də başlıca məsələlərdən biri təbliğ edən insanın şəxsiyyətinə inamın olmasıdır. Peyğəmbərlər **inandırma və çəkəndirmə** yolu ilə insanları yaradan Allahın (c.c.) buyruqlarına yönəldiblər.

Qurani-Kərimin təliminə görə, cəhalətlə mübarizədə aşağıdakı metod tətbiq olunmalıdır: Təbliğdə önəmli olan məsələlərdən biri ardıcılıqdır. Peyğəmbərlər bu təbliğ yoluna sonadək sadıq qalmışlar. Burada ardıcılıq deyilərkən iki məsələ nəzərdə tutulur. Birincisi, təbliğdə nədən başlayıb nədə qurtarmaq önəmlidir. Məsələlərin doğru sırası ideyanın qəbulunda ayrıca yer tutur. Təbliğdə kimdən başlamalı sualı da önə keçir. Məsələn, hz. Məhəmməd (s.a.s.) İslamı təbliğ edərkən öz ailəsindən və

yaxınlarından başlayıb. Təbliğdə ardıcılıq deyilərkən bir də ideya uğrunda ardıcıl olmaq, dönməzlik, sonadək mübarizə nəzərdə tutulur. Hz. Məhəmmədin (s.a.s.) şərəfli ömür yolu bunun gözəl örnəyidir.

Quran təliminə görə, ardıcıl, çox, doğru çalışmaq da təbliğin önəmli məsələlərindən biridir. Təbliğdə səbir, pislərə qarşı müqavimət gücü, fədakarlıq, yaxşılıqları təqdir də əsaslar sırasındadır. Düşünən, azad, imanlı, əxlaqlı insan yetişdirməyin tək yolu da budur.

HƏZRƏT MƏHƏMMƏDİ (s.a.s.) BAŞQA PEYĞƏMBƏRLƏRDƏN AYIRAN ÖZƏLLİKLƏR

Biz, son peyğəmbər olan Hz. Məhəmmədi (s.a.s.) başqa peyğəmbərlərdən ayıran özəlliklər üzərində də qısaca durmaq istəyirik. **Qurani-Kərimdə Hz. Məhəmmədin (s.a.s.) peyğəmbər olduğu açıq bildirilmişdir:**

(Əhzab, 33/45-46)

«Ey peyğəmbər! Biz səni şahid, müjdəçi, uyarıcı, Allahın izni ilə ona dəvətedici və aydınladıcı bir işıq olaraq göndərdik».

Qurana görə, Məhəmməd Peyğəmbərə iman Allah (c.c.) əmridir:

(Hədid, 57/7)

«Allaha və Rəsuluna iman edin. Allahın sizə verdiyi maldan Allah yolunda xərcləyin. İçinizdən iman edənlər və Allah yolunda sərf edənlər üçün böyük mükafat vardır».

Qurana görə, hz.Məhəmmədin (s.a.s.) peyğəmbərliyinə inanmamaq küfrdür:

(Fəth, 48/13)

«Kim Allaha və Rəsuluna iman etməsə, doğru budur ki, biz kafirlər üçün alovlu bir atəş hazırlamışıq».

Hz.Məhəmmədin (s.a.s.) peyğəmbərliyi ümumbəşərdir. Yəni o, bir topluma, insan qrupuna deyil, bütün insanlığa göndərilmişdir:

(Səbə, 34/28)

«Ey Məhəmməd! Biz səni ancaq bütün insanlara müjdəçi və uyarıcı olaraq göndərdik. Ancaq onların çoxu bilmir».

Hz. Məhəmmədin (s.a.s.) peyğəmbərliyinin dəlili Qurandır, onun üstün əxlaqıdır, onun möcüzələridir. Qurandan öncəki ilahi kitablarda onun peyğəmbərliyi müjdələnmişdir:

(Saf, 61/6)

«Məryəm oğlu İsa da belə demişdi: «Ey İsrail oğulları! Mən, məndən öncə göndərilmiş olan Tövratdakı şeyləri təs-

diqedici və məndən sonra gələcək olan Əhməd adındakı peyğəmbəri də müjdələyici olaraq Allahın sizə göndərdiyi peyğəmbəriyəm. Ancaq İsanın müjdələdiyi peyğəmbər açıq dəlillərlə gələndə də «bu bəlli bir sehrdir» demişlər».

وَإِنَّكَ لَعَلَىٰ خُلُقٍ عَظِيمٍ

(Qələm, 68/4)

«Və sən böyük bir əxlaq üzərindəsən».

Hz.Məhəmmədi (s.a.s.) başqa peyğəmbərlərdən ayıran bir özəlliyi də onun son elçi olmasıdır:

(Əhzab, 33/40)

«Məhəmməd adamlarınızdan hər hansı birinin atası deyil, ancaq Allahın rəsulu və Peyğəmbərlərin də sonuncusudur. Allah hər şeyi haqqıyla biləndir».

HƏZRƏT MƏHƏMMƏDİN (s.a.s) ADLARI

Şairlər uca Allahın (c.c.) və onun sevimli dostu Hz. Peyğəmbərin adlarını, sifətlərini öymək, bu mübarək adlardan yardım, şəfaət ummaq məqsədi ilə çoxsaylı şeirlər yazmışlar. Bu adların yazıldığı lövhələr divarlardan asılmış, onlara toxunulmaz əmanət kimi baxılmışdır. Mövzumuz birbaşa Peyğəmbərlə (s.a.s.) bağlı olduğu üçün öncə onun **Qurani-Kərimdə olan adlarını sadalayaq:** Əhməd, Əmin, Bəşir, Bürhan, Hatəm, Dai, Rəsul-ür-Rəhmə, Sirac, Münir, Sirati-Müstəqim, Ta-Ha, Ya-Sin, Ha-Mim, Əbd, Ürvətül-Vüsqa, Qədəmüs-Sidq, Məhəmməd, Müddəssir, Müzəmmil, Mustafa, Müctəba, Nəbiyyül-Ümmi, Nemətullah, Hadi.

Hz. Peyğəmbərin (s.a.s.) başqa dini kitab və səhifələrdə olan adları: İncildə: Əhməd, Baraklit (Faraklit), Hanbata, Ruhul-Haqq, Ruhul-Qüds, Səhihül-Qədib, Sahibün-Naleyn; Tövratda: Əhyed, Bidbid, Dahuk, Mütəvvəkkül, Muxtar; Zəburda: İklil, Cabbar, Hamyata, Hathat, Qayyim, Muqimus-Sünnə; başqa Peyğəmbərlərə endirilən səhifələrdə: Əhunah Tabtab, Müşəffih, Əcir, Hatəm, Mazmaz, Muhaminna.

Hədislərdə bilinən adlar: Əhməd, Ahyəd, Əmin, İmamül-Müttəqin, Həşir, Həbibullah, Rəkiübül-Burak, Rəsulür-Rəhmə, Rəsulür-Rahə, Rəsulül-Mələhim, Seyyidül-Mürsəlin, Seyyidi-Vələdi-Adəm, Sabiq, Şəfi, Şafi, Müşəffa, Sahibül-Hatəm, Ta-Ha, Zahir, Akib (Akıb), Abdullah, Kaidül-Gurri-Muhaccelin Kusem, Mahi, Məhəmməd, Müddəssir, Müzəmmil, Muktəfi, Mükaffa, Nəbiyyüt-Tövbə, Nəbiyyür-Rəhmə, Nəbiyyül-Məlhəmə, Ya-Sin.

Əsməi-Hüsna ilə ortaq olan adları: Əvvəl, Axir, Cəbbar, Həmid, Hamid, Haqq, Xəbir, Rauf, Rəhim, Şahid, Şəhid, Şəkur, Sadiq, Əziz, Əzim, Əvf, Alim, Fəttah, Quddis, Qəvi, Zu-Qüvvə, Kərim, Əkrəm, Mübəşşir, Mübin, Mahmud, Mömin, Mühəymin, Nur, Vəli, Mövla, Hadi, Ya-Sin.

Başqa Peyğəmbər və din böyükləri ilə ortaq olan adları: hz. Məhəmmədin (s.a.s.) Əhməd, Məhəmməd, Aqib, Həşir, Mukaffa, Nəbiyyül-Məlhəmə kimi adları yalnız onundur. Rəsulallah, Nəbiyyullah, Abdullah, Şahid, Mübəşşir, Nəzir, Nəbiyyür-Rəhmə, Nəbiyyüt-Tövbə kimi adları isə başqa Peyğəmbərlərə də verilmişdir. Bununla birgə, hz. Adəmin (s.a.s.) Safiyullah, hz. İbrahimin (s.a.s.) Xəlilullah, hz. Musanın Kəlimullah, hz. İsanın (s.a.s.) Ruhul-Qüds, hz. Əlinin (r.a.) Mürtəza və Müctəba, İmam Qazalinin (r.a.) Höccətil-İslam kimi adları həm də hz. Peyğəmbərin (s.a.s.) adıdır.

Ancaq Peyğəmbər (s.a.s.) üçün deyilən ifadələr: fəxri-kainat, fəxri-Aləm, məfxari-Aləm, Əbül-Möminin, Xeyrül-

Mürsəlin, kani-Şəfaət, məhbubi-Haqq, Muini-Bəşər, Rəsulüs-Sakaleyn, seyidüs-Səadət, seyidül-mürsəlin, sultanı-ənbiya kimi adlar ancaq hz. Məhəmmədə (s.a.s.) bağlı deyimlərdir.

Bədii ədəbiyyatda Peyğəmbər (s.a.s.) üçün işlədilən ifadələr: mehri-bürçi-fəzail, bədri-düca, mahi-munir, sədri-bədri-kainat, ayimeyi-əzəl, mirati-xuda, cövhəri-zat, dürreyi-beyza, dürri-yetim, dəryayi-istifa, şəmsi-kövneyn, şəmsi-sübhan, afitabı-övci-din, nəyyiri-əzəm, səhabi-rəhmət, qibleyi-nümayi-əhli-taət, kilidi-məhzəni-gəncineyi-din, loğman, təbib-i-mərizi-üsyən, məqsədi-cahan, mənbeyi-ənvar, mənbeyi-abi-həyat, nizamül-aləmin, ruhi-əzəm, sərçəşməyi-kərəm, sərv-i-bostani-din, sərvəri-mülki-hidayət, sultani-müəyyəd, şah-i-zəmin, şahənşahi-Asfiya, uqde-güşa.

Bütün bunlardan başqa alimlərin bilgilərinə görə, hz. Məhəmməd (s.a.s.) cənnət əhli arasında Əbdül-Kərim, cəhənnəmdəkilərin dilində Əbdül-Cəbbar, ərş mələklərinin dilində Əbdül Həmd, başqa mələklər arasında Əbdül-Məcid, Peyğəmbərlər arasında Əbdül-Vəhhab, cinlərin dilində Əbdür-Rəhim, şeytanların dilində Əbdül-Qəhhar, dağda Əbdül-Xəllaq, okeanda Əbdül-Qadir, balıqların dilində Əbdül-Muqis, vəhşilər arasında Əbdür-Rəzzaq, yırtıcı heyvanların dilində Əbüs-Səlam, dördayaqlı heyvanlar arasında Əbdül Mömin, quşların dilində Əbdül Qaffar adı ilə tanınmaqdadır.¹²

Bu mübarək adlarla bağlı bir-iki misala baxaq:

Nəbi:

Sakin tərki-edebden, kuyi-mahbubi-Hudadır bu,
Nazargahi-İlahidir, makami-Mustafadır bu.¹³

(Ədəbi tərki etməkdən çəkin, Allahın (c.c.) sevdiyi yurdudur bu. Allahın (c.c.) baxdığı, Mustafanın (s.a.s.) yeridir bu)

¹²Emine Yeniterzi, göstərilən qaynaq, s. 165.

¹³ Abdülkadir Karahan, Nabi, Ankara, 1987, s. 207.

Şeyx Qalib:

Sultanı-Rusül, şahi-mümeccedsin Efendim,
Biçarelere dövləti-sermedsin Efendim,
Divani-İlahide seramedsin Efendim,
Sen Ahmed-u Mahmud u Muhammedsin Efendim.¹⁴

Arif Nihat Asya:

Gel, ey Muhammed (s.a.s.) bahardır,
Dudaklar ardında saklı aminlerimiz vardır,
Hacdən döner gibi gel, Meracdən iner gibi gel,
Bekliyoruz yıllardır.¹⁵

«Peyğəmbər ədəbiyyatı» belə gözəl, ətirli, təzə güllərlə-şeyrlərlə doludur. Bu şeyrlər düşüncəmizin, ruhumuzun, əxlaqımızın nur qaynaqlarıdır. Bu şeyrlər tək cə Peyğəmbər öyğüsü (s.a.s.) də deyil, daha böyük hədəfləri müəyyənləşdirən, bu hədəflərə gedən doğru yolları göstərən tükənməz sərvətdir, Allahın (c.c.) verdiyi nemətdir. Bu şeyrlərin hədəfi Peyğəmbərin (s.a.s.) əxlaq ölçülərinə uyğun insan yetişdirməkdir.

Hz.Nizami Gəncəvi də nətinə başlayarkən Peyğəmbərin (s.a.s.) mübarək adları sırasından «Əhmədi» seçib. Bunun bir sıra səbəbi var. İslami inanışa görə, hz. Peyğəmbərə (s.a.s.) «Əhməd» adı dünyaya gəlməmişdən öncə, «Məhəmməd» adı sağ olarkən, «Mahmud» adı da ölümündən sonra verilib. «Əhməd» ən çox həmd edən mənasındadır. Peyğəmbər (s.a.s.) hər an uca Allahı (c.c.) öyüb, ona gözəl sözlər deyib.

Hz.İsa (s.a.s.) islam Peyğəmbərinə «Əhməd» adı verildiyini, onun bu adla şərəfləndirildiyini müjdələyir. Quran bu müjdəni belə çatdırır:

(Saf, 61/6)

¹⁴ Divani-Qalib Esad, göstərilən qaynaq, N. 2419.

¹⁵ Arif Nihat Asya, Şeyrlər, Ankara, 1990, səh. 26.

«Məryəmin oğlu İsa da belə demişdi: «Ey İsrail oğulları! Mən, məndən öncə göndərilmiş olan Tövratdakı şeyləri doğrulayıcı və məndən sonra gələcək olan Əhməd adındakı Peyğəmbəri də müjdələyici olaraq Allahın sizə göndərdiyi Peyğəmbəriyəm» Ancaq İsanın müjdələdiyi Peyğəmbər açıq dəlillərlə gələndə də «bu bəlli bir sehrdir» dedilər».

Bu ayədən açıq görünür ki, «Əhməd» adı Peyğəmbərə (s.a.s.) o doğulmazdan öncə verilib. Hz. Nizami Gəncəvi beytdə «Əhməd» adını seçməklə öncə bu ayəyə işarə edib. İkincisi, hz. Nizami Gəncəvi «Əhməd» adı üzərində başlanğıcdan dünyanın yaradılışını şərh edib. Hz. Nizami böyük alim və şair olaraq varlığın yaradılışının mərhələli olduğunu «Əhməd» sözünü hərf-hərf təqdim etməklə açıqlayıb. Sonrakı beytlərdə də görəcəyimiz kimi ardıcıl olaraq «əlif», «ha», «mim» hərfləri mənalandırılıb.

ƏRƏB, FARS VƏ TÜRK ƏDƏBİYYATINDA NƏT

«Nət» termini ərəbcədir. Lüğətlərdə söz olaraq: «Bir kimsədə olan şeyləri vəsf etmək, onu tərifləməkdə mübaliğə etmək»¹⁶, «Bir şeyi vəsf eləmək, ona aid olan sifətləri irad ilə nişan vermək»¹⁷, «Vəsf, mədh və səna ilə birgə tərif və tövsif»¹⁸, «Bir şeyi mədh edərək anlatmaq, vəsf-ləndirmək»¹⁹ kimi izah olunmuşdur. Bir termin olaraq isə «Nət»: «Peyğəmbərimizin tərifi üzərinə söylənən şeir», «mövzusu Peyğəmbər olan qəsidənin adı», «Hz. Məhəmmədi öyən şeylər» «Divan edebiyatında bilhassa Hz.Peygamber və Hülefayi-Raşidin vasfında yazılan manzumelərdir».²⁰

Ədəbiyyatda Hz.Peyğəmbəri (s.a.s.) mədh edən nətlər «Nəti-şərif», «Nəti-Nəbəvi», «Nəti-Peyğəmbər», «Nəti-rəsul» adlanmış, dörd xəlifə üçün yazılanlara «nəti-çahar yar» («dörd dostun tərifi»), Hz.Əli (r.a.) üçün yazılanlara isə «nəti-Əli» deyilmişdir. Bununla birgə, başqa Peyğəmbərlərə, əsri-səadət dönəmində sağ olarkən Hz.Peyğəmbərin (s.a.s.) cənnətlə müjdələdiyi on səhabəyə: Hz.Əbu Bəkir (r.a.) (öl.634), Hz.Ömər (r.a.) (öl.644), Hz.Osman (r.a.) (öl.656), Hz.Əli (r.a.) (öl.660), Hz.Əbu Ubeydə b. əl-Cərrah (r.a.) (öl.639), Hz.Əbdürrəhman b.Avf (r.a.) (öl. 651), Hz.Talha b. Ubeydullah (r.a.) (öl.656), Hz.Zubeyr b. əl-Avvam (r.a.) (öl. 656), Hz.Sad b. Əbi Vakkas (r.a.) (öl.674), Hz.Səid b. Zeyd (r.a.) (öl.671), dörd xəlifəyə, Hz.Həsən (r.a.) və Hz.Hüseynə (r.a.), Hz.Həmzəyə (r.a.),

¹⁶ İbn Manzur, «Lisanül-Arab», Mısır, 1308, c. II, s. 405

¹⁷ Mütərcim Asim Əfəndi, «Kamus Tercemesi», İstanbul, 1305, c. I, s. 331.

¹⁸ Şemseddin Sami, «Kamusi-Türki», İstanbul, 1978, s.331.

¹⁹ Ferit Devellioğlu, «Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Luğat», Ankara, 1970, s.969.

²⁰ «Türk Ansiklopedisi», Ankara, 1946-1961, c. 25, s. 146; «Kamusi-Türk», I, s. 1464; «Türkçe-Osmanlıca Ansiklopedik Luğat», s. 969; Mehmed Salahi, «Kamusi-Osman», 1322, c. IV, s. 585; Tahirül-Mevlevi, «Edebiyet Luqati», İstanbul, 1973, s. 113.

Hz. Abbasa (r.a.), Əbu Hənifəyə (r.a.), İmam Şafiyə (r.a.), İmam Malikə (r.a.), İmam Əhmədə (r.a.), İmam Buxariyə (r.a.), İmam Müslimə (r.a.), Şeyx İbnil-Vəfaya (r.a.), Əbdülqadir Geylani (r.a.) kimi islam böyüklərinə yazılmış şeirlərə də nət deyilmişdir.

Hz. Məhəmmədin (s.a.s.) ömrünün hər anı, mübarək şəxsiyyətinin bütün yönleri şeirlərə mövzu olmuş, bütöv bir «Peyğəmbər ədəbiyyatı» yaranmışdır. Ona olan sonsuz sevgi nəticəsində «mövlud», «əsməi-nəbi» adı ilə təqdim olunmuş saysız əsərlər yazılmışdır. Qısaca onu da deyək ki, bunların arasında mövludnamələrin ayrıca yeri var. «Mövlud» ərəbcə «doğum-doğmaq», «doğum zamanı», «doğum yeri» deməkdir. Hz. İsanın (s.a.s.) doğum günü «Milad» adlandırıldığı kimi, Hz. Məhəmmədin (s.a.s.) doğum günü də «Mövlud» adlanır. Bununla birgə «Mövlud» sözü həm hz. Peyğəmbərin (s.a.s.) doğum gününün hər il qeyd edilməsini, həm bu günlə bağlı mərasimləri, həm də mərasimlərdə oxunan əsərləri bildirir.

İslam ənənəsində Ramazan və Qurban bayramlarından başqa beş mübarək gecə var: Rəqəib gecəsi (Rəcəb ayının ilk cümə gecəsi), Merac gecəsi (Rəcəb ayının 27-ci gecəsi), Bərrəət gecəsi (Şaban ayının 15-ci gecəsi), Mövlud gecəsi (Rəbiül-əvvəl ayının 12-ci gecəsi), Qədr gecəsi (Ramazan ayının 27-ci gecəsi).

Mövlud xarakterli əsərlərdə nuri-Məhəmmədin yaradılışı, hz. Peyğəmbərin (s.a.s.) doğumu, doğumundan öncə və sonra baş verənlər gözəl bir üslubla anladılır.

«Nət» termininin leksik, qrammatik anlamı ilə yanaşı bir də ədəbi – bədii mənası var. «... Nət insanın kendini Peygamberde araması, gerçeyi onun çevresinde dolaşaraq bulmağa çalışması, ona yaxlaşmaya çalışaraq yaratılışın sırtına erileceğini idrak edışıdır. Nət Peygamberin şeirle yapılmak istenen bir portresidir. Her şair durduğı yerden ve görme kabiliyeti ölçüsünde Ona bakar. O büyük mükemmelliğin karşısın-

dakı duyqularını zapt etməyə çalışır. Bütün netlər adeta, tarix boyunca yapılan tek bir portrenin farklı cephelerden birer örneği gibidir və tek bir portre içindir. Bir portre ki, tarix və insan devam ettikcə bitmeyecekdir. Bütün netlər bir meşale ormanı gibi pırıldar, insanlığın üstünde və insanlık Peygambere doğru bir işıkların altında sevinclə, aşkla, güvənlə yürür. Net en iləri və en mükəmmel bir sevgi abidesidir»²¹.

Biz nətin quruluşunu və məzmununu diqqətlə araşdırdıqda görürük ki, nət sadəcə divan ədəbiyyatında tövhid və münacatlardan sonra yer tutan və ənənə xatirinə yazılmış şeirlər deyil. **Bizə görə, nət mədəniyyəti islam mədəniyyətinin, islami dünyagörüşün ayrılmaz tərkib hissəsidir. Nətin yazılmasında məqsəd tövhid inancını (Allahın varlığı və birliyi) öyrətmək, qorumaq və yaymaqdır. Nət islami dünyagörüşün dəyərlərinin yerləşdirildiyi bədii məkandır. Bu mədəni məkan bizim mənəvi sərhədimizdir. Nət müsəlman toplumunu bu dini-mədəni məkana bağlayan vasitələrdən biridir. Ona görə də, nət türk-islam, ərəb-islam, fars-islam ədəbiyyatının quruluş vahididir. Nət ədəbiyyatla din arasında bir körpüdür. Nət ilahi ölçülərin daşıyıcısıdır, şeirləşmiş şəkildir. Bu ilahi ölçülərin məqsədi, Allahın (c.c.) sevgisini qazanacaq bir toplum tərbiyə etməkdir. Nət eyni zamanda onu yazan sənətkarın dünyagörüşünün ifadəçisidir. Deməli, Azərbaycan islami-türk ədəbiyyatının hədəfi ədalətli, azad, Allahın (c.c.) müəyyən etdiyi ölçülər içərisində yaşayan insan, toplum yetişdirmək, bu hədəfə gedən yolu və vasitələri müəyyən etməkdir. Bu baxımdan nət bu ilahi hədəfi gerçəkləşdirmək vasitə və formalarından biri kimi dəyərləndirilməlidir.**

²¹Sezai Karakoç, «Bir kaç söz», Abdullah Öztemiz Hacıtahiroğlu, «Hazreti-Peygambere Şiirler Antolojisi (Natlar)», İstanbul, 1966, s. 6-7.

Ədəbiyyatda nət bütün nəzm şəkillərində yazılıb. Nətdən türk dini musiqisində istifadə olunub. Ona görə də, musiqi ilə bağlı sözlüklərdə, ensiklopediyalarda nətə ayrıca tərif verilib: «ilahi usulləriylə bestələnən, ilahiden daha uzun, daha tantanalı, daha tumturaklı, daha ağır və daha yüksək olmasına diqqət edilən»²² və «ədəbiyyatımızdakı manzum natların bestələnmiş şəklə verilməsinə bir isimdər».²³

Nətlə bağlı, ondan törəyən bir sıra başqa sözlər də var. Məsələn, «nətiyyə», «nətqu» (nət söyləyən), «nətxan» (nət oxuyan). Çox nət yazan şairlərə də «nəti» deyilmişdir. Ərəb ədəbiyyatında «nə» ancaq «mədh» sözü, fars ədəbiyyatında isə «sitayiş» kəlməsi ilə ifadə olunmuşdur. Göründüyü kimi, «nə» və onunla bağlı deyimlər türk ədəbiyyatında daha çoxdur.

ƏRƏB ƏDƏBİYYATINDA NƏT

Bilindiği kimi, islamadək olan ərəb ədəbiyyatında şeir, bəlağət ayrıca yer tuturdu. Ərəblər arasında şeir yazmaq, bəlağətli danışmaq hünər sayılırdı, hər il şeir yarışmaları keçirilirdi. Bu yarışmalarda bəyənələn şeirlər qızıl mürəkkəblə yazılıb Kəbənin divarına asılırdı. «Bu şeirlərin Kəbə duvarına asılan yeddi şeirə «mullaka-i seba» (yeddi askı) adı verilir. Bu şeirlər cahiliyə dönmənin mahsulləridir. Şairlərdən yalnızca Lebid müsəlman olmuşdur».²⁴

Qurani-Kərim də bu mühitdə nazil oldu. Ərəb şairləri Quranın bəlağətini eşidəndə heyrətə düşdü. «Muallaka şairlərindən İmri-ul-Kaysın kız kardeşi «Hud» suresinin kırk dördüncü ayətini işitincə: «Kardeşimin şiri övünmə meyda-

²² Yılmaz Öztuna, «Türk Musiqisi Ansiklopedisi», İstanbul, 1974, c. II, s. 64.

²³ Nuri Özcan, «XVIII əsirdə Osmanlılarda dini musiqi», İstanbul, 1982, c. I, s. 40.

²⁴ Ahmed Turan Arslan, «Asri-Saadət Arefesinde İslami Edebiyata Basamak olan Arap Edebiyatı», İslami Edebiyat, c.I, Mayıs, 1988, s. 12-13.

nında duramaz»,- deyərək İmri-ul-Kaysın kasidesini Kabe duvarından indirmişdir»²⁵.

Buradan ortaya çıxan ilk nəticə odur ki, İslam Peyğəmbərini öymək, onun üstünlüklərini tərənnüm etmək ənənəsinin ilk qaynağı Qurani-Kərimdir. Quranda yaradan Allah (c.c.) sevimli Peyğəmbəri (s.a.s.) ilə bağlı belə buyurur, onu insanlara belə təqdim edir:

(Ənbiya, 21/107)

«Biz səni aləmlərə ancaq rəhmət üçün göndərdik».

(Əhzab, 33/21)

«Həqiqətən, Allahın Rəsulu Allaha, qiyamət gününə ümid bəsləyənlər (Allahdan, qiyamət günündən qorxanlar) və Allahı çox zikr edənlər üçün gözəl örnəkdir!».

(Tövbə, 9/128)

«And olsun sizə içinizdən bir Peyğəmbər gəldi ki, əziyyət çəkməyiniz Onu incidir və üzür. Sizə çox bağlıdır, mömünlərə çox mərhəmətlidir, çox şəfqətlidir».

Uca Allah, Quran boyu çoxsaylı ayələrdə Hz. Məhəmmədi (s.a.s.) ayrı-ayrı yönərdən göstərmişdir.

²⁵ Ahmed Turan Arslan, «Asri-Saadette Edebiyat», İslami Edebiyat, s. 12.

Ərəb şairləri də Qurani-Kərimə uyaraq Allahın (c.c.) elçisi ilə bağlı bir-birindən gözəl şeirlər yazmışlar. Ancaq qaynaqların verdiyi bilgiyə görə, bu mövzuda ilk şeir Hz. Məhəmməddən (s.a.s.) yeddi əsr öncə yaşamış Əsad Əbu Kərib əl-Himyerinindir. O, alimlərdən Hz. Məhəmmədin (s.a.s.) gələcəyini öyrənib bu şeiri yazmışdır:

«Şübhesiz, yaratıkları yoktan var eden Allah tərəfindən bir resul, bir elçi olan Ahmedə şəhadət ederim.

Ömrüm onun ömrünə yetişsə, Ona verir (yardımçı olur), aynı zamanda amcaoğlu olurdum.

Düşmanlarına qarşı kılıcla savaşırsın, sinəsindən bütün elem və kederi silər, ferahlatırdım».²⁶

Peyğəmbər (s.a.s.) vəfat edəndən sonra onunla bağlı çoxsaylı şeirlər yazılmış və bu şeirlər nət deyil, «mədhiyyə» adlandırılmışdır. Ərəblər ölümdən sonra yazılmış şeirlərə «resa» (ağı, mərsiyə) desələr də, Peyğəmbərlə bağlı yazılanlara «mədhiyyə» adı vermişlər. Bu mədhiyyələrdən birini və ən qədimini Əl-Aşa yazıb:

«Sevgilinin gözlerinin ağrıdığı gece, sen de gözlerini yummadınmı? Ki yılan sokmuş kimsenin uykusuz kaldığı gibi sen de uykusuz kaldın. Bu dert kadınlara duyulan aşktan degildir, ancak Sen önceden de Mehdedin (isimli kadın) sevgisini unutmuşdun... Muhammed öyle bir peygamberdir ki, sizin görmediklerinizi görür.

Ve Onun anısı bütün ülkeleri kaplar.

Onun iyilikleri aralıksızdır, kesilmez, eksilmez.

Bu gün vermesi de yarın vermesini engellemez»²⁷

Hız. Məhəmmədə (s.a.s.) mədhiyyə yazmış ən məşhur şairlərdən biri də Kaab Bin Züheyrdir. O, öncə Peyğəmbərə qarşı olmuş, daha sonra isə bir mədhiyyə yazaraq onun

²⁶ Emine Yeniterzi, «Divan şiirinde nat», Ankara, 1993, s.4

²⁷ Emine Yeniterzi, göstərilən qaynaq, s.4

hüzuruna gəlmişdir. Bu mədhiyyə Peyğəmbərin çox xoşuna gəlmiş və o, xirqəsini şairə vermişdir. Sonrakı dövənlərdə bu şeir «Qəsideyi-Bürdə» adı ilə tanınmışdır. Bu qəsidədə hz.Məhəmmədlə (s.a.s.) bağılı çox güclü bənzətmələr var:

«Şübəsis ki, Allahın elçisi Allahın nuruyla haqq və hidayətə ulaşılan kəskin qılınclardan bir qılncdır»²⁸.

Sonrakı dövənlərdə bu qəsidə nətin inkişafına güclü təkan verdi. Bu qəsidə ilə bağılı çoxsaylı şərh və nəzirələr yazıldı, qəsidə türk, fars, urdu, latın, alman, fransız dillərinə çevrildi.

Ərəb ədəbiyyatında nətin ustadları sırasında Hassan bin Sabit, İbn Abbas, Abdullah ibn Rəvah, Kaab bin Malik, Amr bin Sinanil-Əkva və Enceşenin adı ayrıca yer tutur.

Hz.Əlinin sərbəst ölçüdə səcli nəslə yazdığı mədhiyyələrdə də Peyğəmbər (s.a.s.) sevgisi dərinədən duyulur:

«Allah Peyğəmbəri məşhur din ilə,

Əldə edilməsi savab sayılan elmlə,

Hər yeri tutan islam nuruyla,

Parlaq işıtlarla,

Yerinə yetirilməsi zəruri olan əmrlərlə göndərdi»²⁹.

Ərəb ədəbiyyatının sonrakı dövənlərində Kummeyt bin Zeyd-əl-Əsəd, Dağbel, Fərazdak-əş-Şərifür-Radiy, Mihyarəd Deyləmin yazdığı mədhiyyələrdə Peyğəmbər sevgisi bədii bir üslubla dilə gətirilmişdir. Sonrakı dövəndə Misirdə yaşayan Məhəmməd bin-Səid əl-Busrinin yazdığı nət çox məşhur olmuşdur. Deyilənlərə görə, Busri bu qəsidəni yazanda bir tərəfi iflic imiş. O, yuxusunda hz. Peyğəmbəri (s.a.s.) görmüşdür. Peyğəmbər (s.a.s.) mübarək xirqəsini şairin çiyinlərinə atmış və nəticədə şair bu xəstəlikdən qurtulmuşdur. Bu hadisəyə görə, Busrinin mədhiyyəsinə «qəsideyi-Bürdə», ya da «qəsi-

²⁸ Emine Yeniterzi, göstərilən qaynaq, s.6.

²⁹ Emine Yeniterzi, «Divan şiirinde nat», Ankara, 1993, s.9.

deyi-Bürə» deyilmişdir. Busrinin qəsidəsi islam dünyasında böyük ad qazanmış, ona çoxsaylı şərh, nəzirə yazılmış, tərcümə edilmişdir. «Türkcədəki məşhur tərcümələri də Ahmed Mekki, Şemseddin Sivasi, Abdurrahim Karahisari, Şeyh Esasi, Marmara müftüsü Hululi, Seyyid Ahmed Leali və Kemal Paşazadəyə aittir. Ayrıca yine hastalığı esnasında Babür Şah tərəfindən təberrükən manzum olaraq türkçeyə çevrilmişdir. Müsülmanlar arasında bu kasidenin kerametine inanılmış, cənazə dəfn edərkən oxunması adət olmuşdur».³⁰

Ərəb ədəbiyyatı tarixində İbn Haccətül-Həməvinin, İbn Nəbatə əl- Mısırının mədhiyyələri də önəmli yer tutur.

FARS ƏDƏBİYYATINDA NƏT

İslam mühitində yaranan fars ədəbiyyatında divan tərtibində tövhid, münacat, nət ayrıca yer tutmuşdur. Fars şairləri divan və məsnəvilərdə nəti «sitayiş» adı ilə vermişlər. XI yüzillik fars ədəbiyyatının ünlü şairi **Nasir Xosrovun** «Səadətnamə» adlı məsnəvisində Hz. Peyğəmbərin (s.a.s.) öygüsünə ayrıca yer ayrılmasa da, şair iki beytində Allahın (c.c.) elçisinə sevgisini bildirmişdir:

«Bir söz söyləmək istəyirsən, dindən danış,
Hər zaman sağlam bir ipdən tut.
Hər işdə yardımçın Tanrıdır,
Din yolunun dəlili Mustafadır»³¹

Tanınmış mütəsəvvif fars şairi hakim Sənainin divanında iki nət var. Bu nətlərdə hz.Peyğəmbər (s.a.s) incə bir üslubla öyülmüşdür.

Burada bir məsələyə də toxunmaq istəyirik. Klassik fars şairləri divan tərtibində tövhid, nət və övliya öygüsünə

³⁰ İslam Ansiklopedisi, «Bürde maddəsi», c. II, s. 137.

³¹ Nasiri-Husrev, «Saadetname», İstanbul, 1958, s.2.

yer vermişlər. **Ancaq Peyğəmbərin (s.a.s.) ömrünün bir sıra dönəmlərini (tərif, möcüzə, merac, şəfaət, hicrət, savaqlar, başqa Peyğəmbərlərlə müqayisə, dörd xəlifə) sistemli şəkildə nət mövzusunda çevirən, bu yöndə ənənə yaradan Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvidir.**

XII yüzillik fars rübai şairi Ömər Xəyyam da yaradıcılığında hz.Peyğəmbərə (s.a.s.) yer ayırmışdır. «Məntiqüt-teyr», «Əsrnamə», «Pəndnamə» əsərlərinin müəllifi Fəridəddin Əttar, Peyğəmbər (s.a.s.) sevgisini belə ifadə edir: «İki cahanın ulusu, Peyğəmbərlərin sonu olan uca Peyğəmbər o birilərindən sonra gəldi. Ancaq öncə gələnlərə iftixar örnəyi oldu. O, cahana gəlincə doqquz fələk özünə merac, nəbilərlə vəlilərə ona möhtac oldu. Varlığı aləmlərə rəhmət gətirdi. Bütün yer üzünü ona məscid oldu. Dostları Əbu Bəkir ilə Ömər oldu. Barmağının ucu ilə ayı iki parça etdi».³² Fəridəddin Əttar nətində dörd xəlifəyə, hz.Peyğəmbərin (s.a.s.) əmisi hz. Həmzə (r.a.) ilə hz.Abbasın (r.a.) tərifinə də yer ayırmışdır.

Fars ədəbiyyatında yazılmış nətlər sırasında Şeyx Sədi Şirazinin «Bustan»ın da olan nət ayrıca yer tutur. O, hz. Peyğəmbərin (s.a.s.) ömrünün ayrı-ayrı anlarını incə bədii üslubla canlandırmış, Peyğəmbərə olan sonsuz sevgisini dilə gətirmişdir³³.

Şeyx Sədinin «Gülistan» adlı əsərində Peyğəmbərlə (s.a.s.) bağlı yazılmış olan beytlər dillər əzbəri olmuş, gözəl xətlə lövhələrə yazılaraq divarlardan asılmışdır: «Səfaətçidir, sözü dinlənilir, hökmü tutulur, Peyğəmbərdir, cəmərddir, gözəl vücudludur, gülərlüdüdür, nübüvvət möhrü ilə nişanlanmışdır»³⁴. «Kəmalı ilə ucalığa çatdı, cəmalı ilə qaranlıqları açdı. Bütün əxlaqı gözəl oldu. Ona və alinə salavat gətiririk».³⁵

³² Fəridəddin Attar, «Pendname», İstanbul, 1985, s. 5.

³³ Şeyh Sadi Şirazi, «Bostan», İstanbul, 1942, s. 13-14.

³⁴ Şeyh Sadi Şirazi, «Gülistan», İstanbul, 1941, s. 14.

³⁵ Şeyh Sadi Şirazi, «Gülistan», İstanbul, 1941, s. 14.

Fars ədəbiyyatında Molla Caminin yazdığı nətlər də məşhurdur. Onun divanında iki qısa, bir uzun nət var.³⁶ Bu nətlərdə Molla Caminin Peyğəmbərə (s.a.s.) olan sevgisi, ona içdən bağlılığı açıqca duyulur. Bu nətlərdən görünür ki, Molla Cami bir peyğəmbər aşığıdır.

TÜRK ƏDƏBİYYATINDA NƏT

Türk ədəbiyyatında böyük bir «Peyğəmbər ədəbiyyatı» var. Yusif Xas Xacib «Qutadqu Biliq» adlı əsərinin müqəddiməsində tövhid, nət, dörd xəlifənin tərifinə yer vermişdir. Buradakı nət on beş beytdir. Yusif Xas Xacib nətində Rəbb, İlahi, ümmət, rəhmət, qiyamət terminləri ilə birgə, bunların türkçə qarşılığını da işlətməmişdir: Bayat, Tanrı, Yalavac.³⁷

XII yüzillik ədibi Ədib Əhməd Yüqnəqin «Atabətül-Həqayıq» adlı əsərində beş beytlik bir nət var³⁸.

Dini, təsəvvüfi düşüncələriylə XII yüzillik türk ədəbiyyatında ayrıca yeri olan Əhməd Yəsəvi «Divani-Hikmət»də Peyğəmbəri (s.a.s.) bütün yönləri ilə anlatmışdır. O, «hikmət»lərində Peyğəmbəri insanlara tanıdır, onunla bağlı bütün məsələlərə aydınlıq gətirir. Ona görə, Peyğəmbər «on səkkiz min aləmin şahı, dinin dirəyi, Allahın həbibisi, insanların öyüncüsü, rəhbəridir. Peyğəmbər bu dünyada və axirətdə ancaq ümmətini düşünür».³⁹

Əhməd Yəsəvinin nətləri başqa nətlərdən seçilir. Bu nətlər «hikmət» formasında yazılmışdır. Əhməd Yəsəvinin məqsədi sadəcə Peyğəmbəri (s.a.s.) öymək deyil. Onun məqsədi Peyğəmbəri az tanıyan bir topluma tanıtmək, onu sev-

³⁶ Cami, «Baharistan», İstanbul, 1985.

³⁷ «Kutadqu Biliq», I, Mətin, Ankara, 1979.

³⁸ Edib Ahmed bin Mahmud Yüknəki, «Atabətül-Hakayık», İstanbul, 1951, s. 42-43.

³⁹ Ahmed Yesevi, «Divani-Hikmetten Seçmeler», Ankara, 1983, s. 33.

dirmək, xalqı islam düşüncəsinin içinə gətirmək, islam dəyərləri ilə bağlı bir mədəniyyət, bir düşüncə yaratmaqdır. Əhməd Yəsəvi nətlərində sıx-sıx Quran ayələrindən də yararlanmışdır. O, nətlərində toplumun bütün təbəqələrinin anlayacağı bir üslub seçmişdir. Yəsəvi dərvişləri bu hikmətlərlə yola çıxaraq islamı türk torpağına yaymışlar. «Qul Süleyman, Azim Hacı, Halis, Meşreb, Hacı Hamid, Kul Şerifi, Ubeydi, Kani, Dərviş Ali, Şəms kimi Yesevi dərvişlərinin hikmətləri də zamanla «Divani-Hikmet» nüshalarına daxil olmuşdur».⁴⁰

Bizcə, Əhməd Yəsəvinin nətləri, onların dili, üslubu, poetikası, başqa nətlərlə müqayisəsi, məzmun özəllikləri ayrıca bir araşdırma mövzudur.

Əhməd Yəsəvinin dərvişlərindən Əzim Xacə, Xalis də ustadlarının yolunu davam etdirərək Peyğəmbəri (s.a.s.) və onun soyundan gələnləri mədh etmişdir. Türk ədəbiyyatında nətin inkişafında yeri olan Heydər Tilbənin, Mövlana Lütfinün, Seyid Əhməd Mirzənin, Gədainin, Hafizi-Xarəzminin, Sultan Hüseyin Mirzə Baykaranın adlarını çəkə bilərik.

Türk ədəbiyyatında Əlişir Nəvainin nətləri seçilir. O, «Xəmsə»sində olan məsnəvilərin hamısında nətə yer vermişdir. Təkcə şairin «Heyrətül-Əbrar» əsərində beş nəti var. Nəvai «Münacat», «Vəqfiyyə», «Nəzmül-Cəvahir», «Mühakəmətül-Luğateyn», «Məhbubi-Qulub» adlı nəsr əsərlərində də Peyğəmbəri (s.a.s.) səmimi sözlərlə öymüşdür. Sonrakı dövrlərdə Cığatay ədəbiyyatında Seybani, Ubeydullah xan, Məhəmməd Saleh, Babur şah, Kamran Mirzə gözəl nətlər yazmışlar.

Türk xalq ədəbiyyatında da nətlərə ayrıca yer verilmişdir. «Daneşməndnamə»də, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında Peyğəmbər (s.a.s.) sevgisi dərinlən duyulur. Şi-

⁴⁰ Ahmed Yesevi, «Divani-Hikmetten Seçmeler», Ankara, 1983, s.5.

fahi ədəbiyyatın demək olar ki, bütün janrlarında Peyğəmbər (s.a.s.) mədh edilmişdir.

Manilərdə deyilir:

Bir tanedir,
Bir sümbül bir tanedir,
Peygamberlər içində,
Muhammed bir tanedir.⁴¹

Hey hurundan hurundan,
At su içər kurundan,
Yedi yerden ay doğmuş,
Muhammedin nurundan.⁴²

Tapmaca:

Erenler, erenler,
Dünyaya gelenler,
Dünyaya gelmeden,
Ezan sesi duyanlar.⁴³

Uşaq duası:

Yattım Allah, kalkarım inşallah,
Kalksam da, kalkmasam da,
La ilahe illallah,
Şefaet, ya Resulullah.⁴⁴

Türk aşiq ədəbiyyatında da nət geniş yayılmışdır. Bu aşıqlardan **Qaracaoğlan** bir dördlüyündə Peyğəmbərin (s.a.s.) «Allahın dostu» olduğunu bildirmişdir:

Evvel Allah, axır Allah,
Andan ulu gelmemişdir,
Hak Muhammedden sevgili,

⁴¹ Sami Akalın, «Türk manileri», İstanbul, 1932, c. II, s. 450.

⁴² Sami Akalın, göstərilən qaynaq, s. 411.

⁴³ Amil Çelebioğlu, Yusuf Ziya Öksüz, «Türk Bilmeceler Hazinesi», İstanbul, 1979, s.49.

⁴⁴ Amil Çelebioğlu, «Kültürümüzde yatak duaları», Ankara, 1987, s. 99.

Hakkın kulu gelmemiştir.⁴⁵

Aşık Ömər:

Ey Habibi ehli-isyanın Şefiyi-Mustafa,
Hürmetinle on sekiz bin alem oldu pür ziya,
Sirri-esrari-hakayık gencinin gencurusun,
Hemdemin, hemmeşrebindir çar-yarı-basafa.⁴⁶

Gövhəri:

Geşt ittim bir zaman cenneti haylı,
Ta «elest» bezminde eyledim meyli,
Cemali «Ved-Duha» saçı «Vel-Leyli»,
Nuri-kibriyaya uğradım geldim.⁴⁷

Kuloğlu:

Gözüm nuru fahri-cihan,
Yetiş, ya Muhammed, yetiş,
Aleme gün gibi doğan,
Yetiş, ya Muhammed, yetiş.⁴⁸

Dərdli:

Dertli çok hikmetden irşad olmadı,
Sensiz mahşer yiri güşad olmadı,
Çok nebiye vardım imdad olmadı,
Şefaet kanısın, Mustafa didim.⁴⁹

Seyrani:

Ey mürüvvet kanı şahı-risalet,
Bilmişim olduğun mahbubu Mövla,
Dilim ikrar eder kalbim şehadet,
Mefhar-i alemsin kadrin mualla.⁵⁰

⁴⁵ Ahmed Yüzendağ, «Karacaoğlanda Allah sevgisi ve İslami motifler», Milli Kültür, c. I, s. 7.

⁴⁶ Sadettin Nüzhet Ergun, «Aşık Ömer, hayatı ve şiirleri», s. 129.

⁴⁷ Şükrü Elçin, «Gevheri divanı», Ankara, 1984, s. 194.

⁴⁸ Sadettin Nüzhet Ergun, «Kuloğlu», İstanbul, 1933, s. 43-44.

⁴⁹ «Aşık Dərdli, Hayatı, Divanı», Bolu, 1928, s. 36-37.

⁵⁰ Hasan Ali Kasır, «Develili Seyrani, Hayatı, sanatı,şiirleri», İstanbul, 1984, s. 36.

Aşık Şenlik:

Ol Həbib-i-Fahr-i-Alem Mustafanın aşkına,
Buyurdu «levlake levlak» lütf ilə ihsanımız,
Yüz dörd suhuf kelimatta külli nefsin mövti var
Otuz cüz ayetin kalbi Yasini-Kuranımız.⁵¹

Türk aşık ədəbiyyatında Peyğəmbərlə (s.a.s.) bağlı yazan aşıkların və şeirlərin sayı olduqca çoxdur. Biz yalnız onlardan bir qisminin adlarını sadaladıq.

Peyğəmbər (s.a.s.) sevgisi türk təsəvvüf ədəbiyyatında da başlıca yer tutur. Təsəvvüf ədəbiyyatında Peyğəmbərlə (s.a.s.) bağlı yazılmış şeirlərin bir neçə özəlliyi var: bu şeirlərdə peyğəmbər sevgisi, peyğəmbər obrazı, peyğəmbər əxlaqı ana mövzulardan biridir, bu mövzu təsəvvüf təliminin ayrılmaz tərkib hissəsidir, təsəvvüf şeirlərinin dili çox sadədir, təsəvvüf şairlərinin məqsədi islami dəyərləri, Peyğəmbər əxlaqını yaymaqdır, bu şeirlərin üslubunda nəsihət ruhu hakimdir, onların təlim, təbliğ yönü çox güclüdür.

Təsəvvüf şairləri içərisində Yunus Əmrə Peyğəmbərlə (s.a.s.) bağlı yazılmış şeirləri ilə seçilir. O, bir Peyğəmbər aşığıdır. Yunus Əmrə demək olar ki, Peyğəmbərlə (s.a.s.) bağlı bütün məsələləri şeirlə, incə bir üslubla anlatmışdır:

Arayı-arayı bulsam izini,
İzinin tozuna sürsəm yüzümü,
Mövlam nasip etse, görsem yüzünü,
Ya Muhammed, canım arzular seni.

Bir mubarek sefer olsa da gitsem,
Kabe yollarında kumlara batsam,
Mah cəmalın bir kez düşte seyretsem,
Ya Muhammed, canım arzular seni.

⁵¹ Ensar Aslan, «Çıldır Aşık Şenlik», Ankara, s. 92-93.

... Yunus meth eyledi seni dillerde,
Sevilirsin bütün bu gönüllerde,
Arayı-arayı qurbet illerde,
Ya Muhammed, canım arzular seni.⁵²

XV yüzillikdə Hacı Bayram Vəli, Qayğısız Abdal, Ağ Şəmsəddin, Şeyx Muhyiddin, Eşrefoğlu Rumi, Kamali Ümmi, Aşıq Yunus nətin gözəl nümunələrini yaradırlar. Aşıq Yunus bir ilahisində deyir:

Canım kurban olsun Senin yoluna,
Adı güzel, kendi güzel Muhammed,
Şefaet eylesen kemter kuluna,
Adı güzel, kendi güzel Muhammed.⁵³

Türk təsəvvüf ədəbiyyatının Dədə Ömər Rövsəni, Hələt-Gülşəni, Üftadə, Ərşi, Qul Himmət, Seyid Seyfullah Nizamoğlu, Şəmsəddin Sivasi, Muhyi, Əziz Mahmud Xüdayı, Abdullah Nuri, Nəqşi, Sunullah Qeybi, Zakirzadə Abdullah Bıçarə, Əbdülhay, Himmətzadə Abdullah, Həsən Kənzi, Şeyx Həsən Vuslat, Dərviş Əhməd, Niyazi Misri, İsa Məhvi, Mehdi, Əzbi, Əhməd Mürşidi, Zəkayi, Bursalı Kayğılı, Gəribi, Ləli, Şeyx Zati, Nasih, Sezayi-Gülşəni, İsmayıl Haqqı Bursəvi, Ərzurumlu İbrahim Haqqı, XIX yüzillikdə Hafız Sədi, Əbdülqadir Qulami, Hafız Ülvi, Hafız Məhəmməd Səbatəddin, Muştəq Baba, Quddisi, Ərzurumlu Kətançızadə Mehmed Rüşdi Əfəndi kimi şairləri sevgi dolu nətlər yazmışlar.

XX yüzildə Şeyx Əli Fəqri, Şeyx Əsad Əfəndi, Kazım Baba və bir sıra başqa şairlər nət yazmaq ənənəsini davam etdirmişlər.

Türk divan ədəbiyyatında da gözəl nət nümunələri var. «... gerek halk, gerek divan, bütünüyle Türk edebiyatı tövhid, münacat, nat, esmai-hüsna, Kurani-Kerim tercüme ve

⁵² Yunus Emre, «Divan», İstanbul, 1972, s.153.

⁵³ Yunus Emre, «Divan», İstanbul, 1972, s.172.

tefsirleri, mevlid, miraciye, ahvali-kiyamət, akaid, fikh, menasikül-hac, Kabename gibi konularda üç-beş beytten binlerce beyte kadar aruzla ve ya heceyle yazılmış, manzum dini eserlər yönündən son derece zengindir»⁵⁴.

Türk divan ədəbiyyatında Şeyx Qalib, Sünbülzadə Vəhbi, Əhməd Paşa, Nəcati, Nəbi, Rizayı, Cəzmi, İsməti, Şərəf xanım nətin ölməz nümunələrini yaratmışlar.

Şeyx Qalib:

Senin medhinde şirket eylesem Mevlaya mazurum,
Bu babda cürmü isyana bakılmaz, ya Resulullah.⁵⁵

(Sənin tərifində həddi aşsam, Allah qarşısında cavabdehəm, Bu məsələdə günah və üsyana baxılmaz, ey Rəsulullah)

Türk ədəbiyyatı tarixində bir sıra nət məcmuələri də var. Bu məcmuələrdə Peyğəmərlə (s.a.s.) bağlı yazılmış şeirlər bir araya gətirilmişdir. Türk alimi Emine Yeniterzi araşdırmasında yeddi belə nət məcmuəsinin adını çəkmişdir: «Nuuti-Nebeviyyə mecmuası», «Nuuti-Nebeviyyə Mecmuası», «Nuuti-Nebeviyyə mecmuası», «Miraciye və Nati-Şeriflər Mecmuası», «Nuuti-Nebeviyyə Mecmuası», «Mecmuai-Kasaid və Nuut», «Mecmua-i-Əşar».⁵⁶

Türk divan ədəbiyyatında Şeyx Qalibin nəti Füzulinin «Su» qəsidəsindən sonra ən məşhur nətlər sırasında yer tutur:

Sultani-Rüsül şahı-mümeccedsin efendim,
Biçarelere devleti-sermedsin efendim.
Divani-İlahide seramedsin efendim,
Menşuri-«le-amruk» le müeyyedsin efendim.
Sen Ahmedü Mahmudu Muhammedsin efendim,
Hakdan bize sultani-müeyyedsin efendim.⁵⁷

⁵⁴ Emine Yeniterzi, «Divan Şiirinde Nat», Ankara, 1993, s. 38.

⁵⁵ «Divani-Galib Esad», Mevlana Müzesi Kitab, N 24.

⁵⁶ Emine Yeniterzi, «Divan Şiirinde Nat», Ankara, 1993, s. 53-54.

⁵⁷ Ekrem Karadeniz, «Türk musikasının nazariye ve esasları», Ankara, 1982.

(Sən peyğəmbərlərin sultanı, şanı böyük olan şahsan, Kimsəsizlərə arxa, ilahi divanda başçısan, öndərsən. Sən Allahın «le amrük» («şübhəsiz sən qalib olacaqsan») buyruğu ilə gücləndirilmisən. Sən Əhməd, Mahmud, Məhəmmədsən. Sən Haqdan bizə göndərilmiş güclü sultansan).

Türk xətt və musiqi sənətində də nət geniş yayılmışdır. Alimlər dini musiqini cami musiqisi, təkkə musiqisi və bu ikisi arasında yer tutan, hər ikisinin özəlliklərini daşıyan musiqiyə ayırmışlar.⁵⁸ Bu musiqi növlərinin şəkilləri sırasında «Sala» (Peyğəmbərə səlat və salam gətirmək), «Salati-Üm-miyə» (dini törenlərdə oxunur), «Nət», «İlahi» və başqalarını göstərə bilərik.

Nətlərin ayrıca şəkillərindən biri də gözəl xətlə lövhələrə yazılmış olanlardır. Türk mədəniyyətində Peyğəmbərə (s.a.s.) öygülər yazılmış saysız-hesabsız belə lövhə var.

NƏTİN QURULUŞU

Qısa olsa da, nətlərin quruluşu ilə bağlı bilgi vermək istəyirik. Nətlər ən çox bu başlıqlar altında yazılmışdır: «Nəti-şərif», «Mədhi-Rəsul», «Mədhün-Nəbi», «Nətün-Nəbi», «Nətür-Rəsul», «Nəti-Peyğəmbəri». Bir sıra başlıqlarda Peyğəmbərlə (s.a.s.) bağlı olan sifətlər də göstərilmişdir: «Dər Nəti-Seyyidül-Mürsəlin və Xatəmin-Nəbiyyin Məhəmməd Mustafa», «Dər nəti-Seyyidi-kainat əleyhi əfdalüs-salavat», «Ol fəsihül-məqal və məlihül-cəmal və kərimül-hisal və ədimül-misal şahi-risələt pənah olan həbibullahın nəti munir və midhəti-binəzirləridür».

Belə başlıqlarda Peyğəmbər (s.a.s.) «əfdali-məxluqət», «əsadi-mövcudət», «fəxrül-mürsəlin», «məfxari-mövcudət», həzrəti-cənabi-risələti-pənah», «seyyidi-kainat», «seyyidül-mürsə-

⁵⁸ Nuri Özcan, «On sekkizinci asırda Osmanlılarda dini musiki», İstanbul, 1982, c. I, s. 16-17.

lin», «sultani-ənbiya», «sənədül-əsfıya», «həbibı-xuda», «nəbiyyi-əkrəm», «məhbubi-rəbbi-aləm», «cənabi-şahi-mülki-bəqa», «şafiyi-ruzı-qıyamət» və bu xarakterli adlarla yad edilmiş, onun adı çəkilən yerdə salavat söylənilmişdir.

Bilindiyi kimi, nətlər daha çox qəsidə şəklində yazılır. Ancaq qəzəl, məsnəvi, tərkiqbənd, mürəbbe, müxəmməs, müsəddəs, qitə, rübai, tuyuq, müstəzad və başqa şeir şəkillərində də nətlər yazılmışdır. Nətlərdə əruz vəzninin həzəc, rəməl, müctəs, xəfif, səri ölçülərindən istifadə olunmuşdur. Nətlər daha çox lirik ruhdadır, dili elə də çətin deyil. Nətlər müraciət üslubunda yazılır. Nətlərdə Quran ayələrindən, hədislərdən, Peyğəmbərin (s.a.s.) ad və sifətlərindən, Quran və hədislərdə keçən adlarından, ancaq Peyğəmbər (s.a.s.) üçün olan ifadələrdən, Peyğəmbərin (s.a.s.) bədən özəlliklərindən, əxlaq ölçülərindən, möcüzələrindən və başqa bir sıra Peyğəmbərlə (s.a.s.) bağlı məsələ və anlayışlardan istifadə olunmuşdur.

Nət ümummüsəlman mədəniyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Nət yazmaq sənətkardan istedad, dini məsələlərdə dərin bilik, Peyğəmbər (s.a.s.) sevgisi tələb edir.

Biz bu əsərdə Azərbaycan ədəbiyyatında nətlə bağlı bölmə ayırmadıq. Bilindiyi kimi, Azərbaycan folkloru, aşiq ədəbiyyatı, ayrıca olaraq divan ədəbiyyatı nətlərlə zəngindir. Bu məsələni ayrıca araşdırmağı düşündüyümüzdən nətlə bağlı ümumi bilginı burada yekunlaşdırırıq.

HZ. NİZAMİ GƏNCƏVİNİN NƏTİNİN ŞƏRHİ

HZ.Nizami Gəncəvinin «Xəmsə»sində olan hər bir əsərində nət var. «Sirlər xəzinəsi»ndə bu nətlər «Peyğəmbərlərin axıncısı Məhəmmədə- Allah ona rəhmət etsin və onu salamlasın!-sitayış», «Peyğəmbərin – Allah ona rəhmət etsin və onu salamlasın! Meracı haqqında», «İkinci sitayış», «Üçüncü sita-

yiş», «Dördüncü sitayiş», «Beşinci sitayiş» adı ilə⁵⁹, «Xosrov və Şirin»də «Peyğəmbərlərin sonuncusunun tərifində, ona salam və salavat» adı ilə⁶⁰, «Leyli və Məcnun»da «Sonuncu Peyğəmbərin-ona salavat və salam olsun-mədhində», «Allahın Peyğəmbərinin meracı haqqında. Allahın salavat və salamı ona olsun!» adı ilə⁶¹, «Yeddi gözəl»də «Peyğəmbərə sitayiş», «Kəramətli Peyğəmbərin meracı» adı ilə⁶², «İskəndərnəmə»də isə «Sonuncu Peyğəmbərin tərif», «Peyğəmbərin meracı» adı ilə verilmişdir.⁶³

Göründüyü kimi, hz. Nizami Gəncəvi nətlərini «sitayiş», «tərif», «mədh» adı ilə vermiş, Peyğəmbərin (s.a.s.) meracına ayrıca yer ayırmışdır. Bu, bir yandan nət ənənəsindən qaynaqlanırsa, başqa yəndən də merac hadisəsinin islam tarixində çox önəmli yer tutması ilə bağlıdır. Nizami Gəncəvinin nətlərinin başlıqlarında görünən bir özəllik də onun Peyğəmbərə (s.a.s.) salavat gətirməsidir. Peyğəmbərin (s.a.s.) mübarək adı çəkilərkən ona salavat deyilməsi həm Quranla təsbit olunmuş buyruqdur⁶⁴, həm də ənənədir. Müsəlmanlar Peyğəmbərin (s.a.s.) şərəfli adı çəkilərkən ona salavat deyir və gündəlik beş vaxt namazlarında bu duaları oxuyurlar:

«Allahım! Məhəmmədə və Məhəmmədin ümmətinə rəhmət et, şərəfini yüksəlt. İbrahimə və İbrahimin ümmətinə rəhmət etdiyini kimi. Sözsüz, öygyə layiq yalnız Sənsən, şan və şərəf sahibi də Sənsən».

⁵⁹ Nizami Gəncəvi, «Sirlər Xəzinəsi», (filoloji tərcümə, izahlar, şərhlər və lüğət professor Rüstəm Əliyevindir), Bakı, 1981, s. 25-42.

⁶⁰ Nizami Gəncəvi, «Xosrov və Şirin», (filoloji tərcümə, izahlar, qeydlər professor Həmid Məmmədşadənindir), Bakı, 1981, s. 31-33.

⁶¹ Nizami Gəncəvi, «Leyli və Məcnun», (filoloji tərcümə, izahlar, qeydlər professor Mübariz Əlizadəndir), Bakı, 1981, s. 22-28.

⁶² Nizami Gəncəvi, «Yeddi gözəl», (filoloji tərcümə, izahlar, qeydlər professor Rüstəm Əliyevindir), Bakı, 1983, s. 18-24.

⁶³ Nizami Gəncəvi, «İskəndərnəmə», (filoloji tərcümə, izahlar, qeydlər professor Qəzənfər Əliyevindir), Bakı, 1983, s. 29-34.

⁶⁴ Quran, «Əhzab», 33/56.

«Allahım! Məhəmmədə və Məhəmmədin ümmətinə xeyir və bərəkət ver. İbrahimə və İbrahimin ümmətinə verdiyin kimi» .

HƏZRƏT PEYĞƏMBƏRƏ SALAVAT QURAN BUYURUĞUDUR

Qurani-Kərim Peyğəmbərə (s.a.s.) salavat deməyi buyurur:

(Əhzab, 33/56)

«Allah və mələkləri Peyğəmbərə səlat etməkdədirlər. Ey iman edənlər! Siz də ona səlat və salam edin».

Hz. Məhəmmədə (s.a.s.) salat və salam söyləmək uca Allahın (c.c.) buyruğu olduğu kimi, bu savab əməllə bağlı hədislər də var. Abdullah ibni Amr ibni As (r.a.) rəvayət edir. «Rəsulullah (s.a.s.) belə buyurdu: «Kim mənə bir dəfə səlat və salam söyləsə, bu səbəblə uca Allah ona on misli mərhəmət edər».⁶⁵

İbni Məsud (r.a.) rəvayət edir. «Rəsulullah (s.a.s.) belə buyurdu: «Qiyamət günündə insanların mənə ən yaxın olanları mənə ən çox səlat və salam söyləyənlərdir».⁶⁶

Evs İbni Evs (r.a.) rəvayət edir. «Rəsulullah (s.a.s.) belə buyurdu: «Günlərinizin ən fəzilətli cümə günüdür. Bu səbəblə o gün mənə çox səlat və salam deyin. Sizin səlat və salamlarınız mənə çatdırılır.

Əshabi-Kiram:

- Ey Rəsulullah! Vəfat etdiyən və səndən heç bir əsər qalmadığı zaman səlat və salamlarımız sənə necə çatdırılır?

⁶⁵ «Riyazüs Salihin», İstanbul, 2004, c. VI, s. 250.

⁶⁶ «Riyazüs Salihin», İstanbul, 2004, c. VI, s. 251.

- Uca Allah peyğəmbərlərin bədənlərini çürütməyi torpağa haram etdi». ⁶⁷

Əbu Hüreyrə (r.a.) rəvayət edir. «Rəsulullah (s.a.s.) belə buyurdu: «Yanında adım anıldığı halda mənə səlat və salam söyləməyən kimsə pərişan olsun». ⁶⁸

Hz. Əli (r.a.) rəvayət edir. «Rəsullah (s.a.s.) belə buyurdu: «Xəsis, yanında adım anıldığı halda mənə səlat və salam söyləməyəndir». ⁶⁹

Bu hədislərdən də görüldüyü kimi, müsəlmanların hz. Məhəmmədə (s.a.s.) səlat və salam söyləməsinin səbəbi ilk sırada qadir Allahın (c.c.) onun adını sevərək uca tutması, ona salam verməsi, sonra mələklərin Peyğəmbərə (s.a.s.) dua etmələri, bir də insanlığın onu qaranlıqdan işığa çıxarmış Peyğəmbər (s.a.s.) qarşısındakı borcudur. «Efendimize salatü salam getirirken Cenabi-Hakka şöyle dua etmiş oluyoruz: «Ya Rabbi! Resuli-Ekreminin namını, şanını hem dünya, hem de ahirette yüce kıl! Onun getirdiği İslam dinini bütün cihana yay ve bu dini dünya durdukça yaşat. Ona ahirette ümmetine şəfaat etme hakkı ver ve kendisine saysız sevab ihsan eyle!». ⁷⁰

Hz. Nizami islam Peyğəmbərinə (s.a.s.) salam, səlat deyilməsi ilə bağlı uca Allahın (c.c.) buyruğuna sevərək əməl etmişdir. O, nətlərinin başlığında azadlıq Peyğəmbərinə (s.a.s.) salam söyləmişdir.

HƏZRƏT NİZAMİ GƏNCƏVİYƏ GÖRƏ ALLAHDAN ELM ÖYRƏNMƏYİN YOLU

Hz. Nizami Gəncəvi ona verilən nemətin-istedadın, Allahdan (c.c.) olduğuna inanmış və Allahın (c.c.) bu ən

⁶⁷ «Riyazüs Salihin», İstanbul, 2004, c. VI, s. 203.

⁶⁸ «Riyazüs Salihin», İstanbul, 2004, c. VI, s. 205.

⁶⁹ «Riyazüs Salihin», İstanbul, 2004, c. VI, s. 210.

⁷⁰ «Riyazüs Salihin», İstanbul, 2004, c. VI, s. 217.

dəyər verdiyi nemətin şükrünü ancaq Allahın (c.c) razı olacağı işlər görməklə ödəməyin mümkün olacağını düşünmüşdür. Hz.Nizami, Allahın (c.c.) ona sirlər açmasının səbəblərini belə dəyərləndirib:

همی تا زو خط فرمان نیاید
به شخص هیچ پیکر جان نیاید
نه هرک ایزدپرست ایزد پرستد
چو خود را قبله سازد خود پرستد
ز خود برگشتن است ایزد پرستی
ندارد روز با شب هم نشستی
خدا از عابدان آن را گزیند
که در راه خدا خود را نبیند
نظامی جام وصل آنکه کنی نوش
که بر یادش کنی خود را فراموش

«... Ancaq ondan (yəni Allahdan (c.c.) fərman xətti gəlməyincə,

Heç bir vücuda can gəlməz.

Hər bir Allaha pərəstiş edən Allahı sevən deyil,

Özünü qiblə etdiyi üçün xudpərəstdir.

Allahpərəstlik özündən üz döndərməkdir,

Gündüzlə gecənin ülfəti olmaz.

Allah ibadət edənlərdən o adamı sevir ki,

Allah yolunda özünü unutsun.

Nizami, vüsal şərabını o gecə içərsən ki,

Onun (yəni Allahın (c.c.) yadı ilə özünü

unutmuş olarsan».⁷¹

Hız.Nizami bu misraları «Xosrov və Şirin» əsərində «Sübuta yetirmək və tanımağa nail olmaq haqqında söz» başlığı ilə verib. O, bu bölmədə Allahı (c.c.) tanımağın, Al-

⁷¹ Nizami Gəncəvi, «Xosrov və Şirin», s. 27.

lahdan (c.c.) elm öyrənməyin yolunu və ölçülərini göstərib. Hz. Nizamiyə görə, bu yollar və ölçülər aşağıdakılardır:

- **könlünü təmizləmək («bütخانəni bütdən təmizlə»)**⁷²

- **bütləri tapdalamaq («bütə ayaq bassan, tapdalasan, nicat taparsan»)**⁷³

- **ilahi xəzinəni tapmaq üçün çox çalışmaq**

(«bağlı tilsimi zəhmətlə tapa bilərsən»)⁷⁴

- **nəfsi öldürmək («nəfsin gözlərini bir-bir kor elə»)**⁷⁵

- **sirr təsadüflə açılmaz («fələyin naxşına aldanma, o, xəyaldır»)**⁷⁶

- **hər şeyin sahibinin və onları yaradıb hərəkət etdirənin Allah (c.c.) olduğunu bilmək və buna tam inanmaq («dolananı bir dolandıran var»)**⁷⁷

- **hər şeyi Allahdan (c.c.) bilmək, hər şeyi Allahla (c.c.) bilmək, hər şeyi Allah üçün bilmək. («Onunla axtarsan, şəvədən nur taparsan, Ondan istəməsən, Aydan nur tapa bilməzsən»)**⁷⁸

- **Allaha (c.c.) gedən yolda Peyğəmbəri (s.a.s.) özünə öndər seçmək, ona uymaq, («Dərdli beynimə dərman et, Onun dərmanını Mustafanın ayağının torpağından et»)**⁷⁹

Hz.Nizami Gəncəvinin Allahı (c.c.) tanımaq, Allahın (c.c.) elmmini öyrənmək yolları və ölçülərinin ilahi qaynaqları var. Bu qaynaqlar Quran və hədislərdir. Bu düşüncəmizi əsaslandırmaq üçün yuxarıda verdiyimiz şeir parçasını şərh edək.

⁷² Nizami Gəncəvi, «Xosrov və Şirin», s. 28.

⁷³ Nizami Gəncəvi, «Xosrov və Şirin», s. 28.

⁷⁴ Nizami Gəncəvi, «Xosrov və Şirin», s. 28.

⁷⁵ Nizami Gəncəvi, «Xosrov və Şirin», s. 28.

⁷⁶ Nizami Gəncəvi, «Xosrov və Şirin», s. 31.

⁷⁷ Nizami Gəncəvi, «Xosrov və Şirin», s. 28.

⁷⁸ Nizami Gəncəvi, «Xosrov və Şirin», s. 28.

⁷⁹ Nizami Gəncəvi, «Xosrov və Şirin», s. 28.

(«Ancaq Ondan (Allahdan (c.c.)fərman xətti gəlməyincə, Heç bir vücuda can gəlməz»)

Nizami Gəncəvi bu şeir parçasının birinci beytində Allahın (c.c.) qadir sifətinə (qüdrət sahibi, hər şeyə gücü yetən, kimsəyə möhtac olmadan istədiyini yaradan) və Malikül-mülk sifətinə (mülkün sahibi) işarə etmişdir. Yaradan Allah (c.c.) Quranda öz Qadir sifətini belə təqdim edir:

(Yasin, 36/81-82)

«Göyləri və yeri yaradan Allah onların bənzərini yaratmağa qadir olmazmı? Əlbəttə, olur. O, hər şeyi haqqıyla bilən yaradıcıdır. Bir şeyin olmasını istədiyi zaman Onun işi ona «ol» deməkdən ibarətdir. O da o an olar».

Hz. Nizami birinci beytdə «hər bir vücuda can gəlməsi üçün Allahın (c.c.) fərmanı olmalıdır» - deyir. Şair bundan sonra uca Allaha (c.c.) yalandan, inanmadan ibadət edənlərlə, doğrudan iman edənləri bir-birindən ayırır. İnsan hər şeyi özündən bilirsə, «özünü qiblə edirsə», hər şeyə çıxarları ölçüsündən baxırsa, o, özünü aldadır, onunla Allah (c.c.) arasında qalın pərdələr var. Hz. Nizami gerçək ibadətənin ölçüsü olaraq bunu göstərir: «Allahpərəstlik özündən üz döndərməkdir», «Allah (c.c.) yolunda özünü unutmaqdır». Burada «özündən üz döndərmək» nəfsin istəklərindən qurtulub, Allaha (c.c.) yönəlmək, yalnız Allaha (c.c.) itaət etmək anlamındadır. Bir sözlə, Hz. Nizaminin «özündən üz döndərmək» ölçüsü Allaha (c.c.) təslimiyyət, duyğu və düşüncələri Allah (c.c.) yolunda səfərbər etmək deməkdir. Uca Allah (c.c.) bu ölçünü Qurani-Kərimdə sıx-sıx təkrarlayır:

(Bəqərə, 2/1-5)

«Bu kitab, şübhə olmayan bir kitabdır. Allahdan çəkinənlər (təqva sahibləri) üçün bir rəhbərdir. Təqva sahibləri qeybə inanır, namazlarını dosdoğru qılır («özündən üz döndərmək», «Allah yolunda özünü unutmaq»), bizim onlara verdiyimiz ruzidən başqalarına da verir, sənə endirilən (kitaba), həm də səndən öncələrə (Peyğəmbərlərə) endirilənlərə (kitablara) inanırlar, heç şübhə etmədən axirətə də inanırlar. Bunlar Rəbblərindən gələn hidayət üzərindədirlər. Qurtulanlar da bunlardır».

Yuxarıda göstərilən parçada verilən ibadət anlayışı hz. Nizamiyə görə çox genişdir. Hz. Nizamiyə görə, bu anlayışa Allahın (c.c.) razı olduğu bütün işlər daxildir. **Hz. Nizami nəfsin istəkləri ilə Allah (c.c) sevgisinin bir arada yaşamasının mümkünsüzlüyünü bildirir. O, bu mümkünsüzlüyü bədii bir biçimdə «gündüzlə gecənin ülfəti olmaz» deyərək ifadə edir. Bu misrada «gündüz» Allah (c.c.) sevgisini, «gecə» isə nəfsin istəklərini təmsil edir. Hz. Nizami iki zidd anlayışın bir arada yaşamayacağını son dərəcə uğurlu bədii yolla çatdırmışdır.**

Hz. Nizami Gəncəvi istedadlı, ağıllı, imanlı bir sənətkar olaraq yaradan Allahdan (c.c.) elm almağın ölçü və yollarını göstərərək bunun ancaq Allaha təslimiyyətlə mümkünlüyünü və başqa bir yol olmadığını bədii sözün imkanları ilə inandırıcı bir biçimdə gözəl ifadə etmişdir.

O, yuxarıdakı şeir parçasında zidd mənalı anlayışlarla inandığı ideyanı, ölçünü açıqlamışdır: «vücut» (torpaqdan olan bədən), «can» -ruh (Allahdan olan – anlamını ancaq Allahın bildiyi nəsnə) - bunlardan biri çürüyən, torpağa qarışan, o birisi əbədi, ölməyəndir, «özünü qiblə etmək»,

«özündən üz döndərmək», birincisi həsəd, paxıllıq doğurur, ikincisi Allah (c.c.) və insan sevgisi yaradır, «gecə», «gündüz» - biri ölümdür, o biri həyat, «Allahı yad etmək-anmaq», «özünü unutmaq» bu isə əbədi hüsur halıdır, aralıqsız uca Allahın (c.c.) hüsurunda olmaqdır, bütün işlərində yaradan Allahın (c.c.) razı olduğu ölçüləri əsas götürməkdir, kəsintisiz zikr halıdır, davamlı elmdir.

Bundan sonra hz.Nizami Gəncəvi Allahın (c.c.) sevdii insanların göstəricilərini, ölçülərini verir: «Allah ibadət edən (birinci ölçü) o adamı sevir ki, Allah (c.c.) yolunda özünü unutsun (ikinci ölçü)».

Bu ölçünü şərh edək. Biz yuxarıda ibadətin İslamda geniş bir anlam daşdığına demişdik. Allahın (c.c.) ibadətdə – bütün işlərdə istədiyi şey ixlasdır-xalis olaraq Allahın (c.c.) razılığını qazanmaq niyyətidir. Görülən iş başqa bir niyyət qarışmamalıdır. **Hz. Nizami Gəncəvi «özünü unutmaq» deyəndə bütün şəxsi çıxarlardan sıyrılaraq bir könül təmizliyi ilə Allaha (c.c.) yönəlməyi nəzərdə tutur. Bu isə Allaha (c.c.) aşiq olmaqla ola bilər. Allaha (c.c.) aşiqlik varsa, təslimiyyət də var. Təslimiyyət varsa, Allahın (c.c.) elmini öyrənməyin, bilməyin, bir sözlə Allahı (c.c.) tanımağın yolunu kəsən pərdələrin qalxmaması, bəsirət gözünün açılmaması üçün bir səbəb qalmır.**

Yuxarıda verdiyimiz şeir parçasının sonunda hz. Nizami özünə (Allahı (c.c.) tanımaq, bilmək istəyənlərin hamısına) üz tutur. O, «vüsəl şərabı» içməkdən danışır. Bu məcazi ifadənin həm dini, həm də ədəbi yükü var. İslam ədəbiyyatında «vüsəl» qovuşmaq anlamındadır, «şərab» isə Allah (c.c.) sevgisi yolunda aşiqi özündən keçirən içkidir. O içildikcə sevgini, susuzluğu daha da artırır, bir yangıya çevrilir, aşiq «özünü unudur», sevgilisi ilə baş-başa, üz-üzə qalaraq ilahi bir həzz duyğusu içində rahatlıq tapır. Yəni «qovuşmağın» yolu «şərabı» içməkdir. Biz burada «şərab» sözünü təsəvvüfi anlamdan fərqli bir biçimdə «elm» mənasında da təfsir edə bilərik. Bu anlamda Allaha (c.c.) qovuşmağın yolu onu tanıdacaq elmi öyrənməkdir.

Uca Allah (c.c.) Qurani-Kərimdə insanı yaratmaqda məqsədin insanın Allaha (c.c.) ibadət etməsi olduğunu buyurmuşdur.⁸⁰ Alimlər buradakı «ibadət» sözünü «tanımaq» kimi təfsir etmişlər. Bir şeyi tanımaq da elmlə ola bilər. Uca Allah (c.c) başqa bir ayədə ondan ən çox qorxanların alimlər olduğunu buyurmuşdur.⁸¹ Başqa ayələrə baxaq:

(Mücadələ, 58/11)

«Ey iman gətirənlər! Sizə: «Məclislərdə (mömin qardaşlarınıza) yer verin!,-deyildiği zaman (onlara) yer verin ki, Allah da sizə (cənnətdə) geniş yer versin. Eləcə də sizə: «Qalxın!»,-deyildikdə qalxın ki, Allah da sizdən iman gətirənlərin və (xüsusi ilə) elm bəxş edilmiş kimsələrin dərəcələrini ucaltsın. Allah etdiyiniz əməllərdən xəbərdardır!»

(Münafiqin, 63/8)

«Onlar: «Əgər biz Mədinəyə qayıtsaq, ən güclülər ən zəifləri, əlbəttə, oradan çıxaracaqlar!», – deyirlər. Halbuki, şərəf-şan yalnız Allaha, onun Peyğəmbərinə və möminlərə məxsusdur, ancaq münafıqlər bilməzlər!».

⁸⁰ «Zariyat», 51/56.

⁸¹ «Fatır», 35/28.

(Bəqərə, 2/221)

«Allaha şerik qərar verən (Onu inkar edən) qadınlar imana gəlməyincə onlarla evlənməyin! Əlbəttə, Allaha iman gətirmiş bir cariyyə gözəlliyinə heyran olduğunuz bir müşrik qadından daha yaxşıdır. Həmçinin müşrik kişilər Allaha iman gətirməyə qədər mömin qadınları (onlara) erə verməyin! Əlbəttə, Allaha iman gətirən bir kölə xoşunuza gəlməsə belə, müşrik bir kişidən daha xeyirlidir. Onlar sizi cəhənnəmə çağırıqları halda, Allah sizi Öz izni ilə cənnətə, bağışlanmağa çağırır və yaxşı düşünüb ibrət almaları üçün insanlara hökmlərini aydınlaşdırır».

Bizim burada «elm», «ibadət», «iman» qavramlarına açıqlıq gətirən ayələri seçməyimizin əsasları var. Bu anlayışların arasında sıx bir bağlılığın olması aydın gerçəklikdir. **İnsanı Allaha (c.c.) yönəldəcək elm, bu faydalı elmin nəticəsi olaraq uca Allahı (c.c.) tanımaq, bilmək, sevmək, təslim olmaq və bunların sonucu da sarsılmaz bir iman. Deməli, elmsiz tanıma, tanımasız iman yoxdur.** Bu anlamda Hz. Nizaminin yorumunda «şərbət»in imana aparıcı elm olduğu qəbul oluna bilər. Başqa yöndən Hz. Nizami bütün yaradıcılığı boyu elmə yüksək dəyər vermişdir:

«... Bu əyri cizgilər cədvəlində sən,
Özünü şərh edib, özünü öyrən!
Ol öz vicdanının sirtinə açar,
Çünki bu mərifət qəlbə nur saçar.
Elmlər elmidir demiş Peyğəmbər,
Din elmi, təbabət elmi müxtəsər.
Hərçənd sənətin çox rütbəsi var,
Həyata faydalı bir elm axtar».⁸²

⁸² Nizami Gəncəvi, «Leyli və Məcnun», Bakı, 1981, s. 52.

Doğrudur, hz. Nizami Gəncəvinin təsəvvüf düşüncəsini, təsəvvüf mədəniyyətini dərinlən bildiyi, onun məzmunundan, forma özəlliklərindən sıx-sıx yararlandığı aydın görünür, ancaq o, təsəvvüf şairi deyil.

H. Nizami Gəncəvi «vüsal şərbətini» «içmək» feli ilə vermişdir. Biz «şərbət» sözünü «elm» kimi yozsaq, bu yükə anlasaq, bir məna uyğunsuzluğu yaranmırmı? Bizcə, yox. Ona görə ki, hz. Nizami burada çətinliklərlə öyrənilən elmi nəzərdə tutduğu kimi, daha çox mücadilə, sıxıntılara dözmək, nəfsi məğlub etmək yolu ilə aramsız olaraq Allahın (c.c.) hüzurunda dayanmaq səadətini əldə etmiş insanın könlünə axan, onun könlündə doğulan, göylərdən süzülərək duyğu və düşüncələrinə hopan elmi nəzərdə tutur. Artıq hüzura qovuşmuş, pərdələri götürülmüş möminin (Nizaminin) qəlbinə elm nuru axmaqdadır. O, «elm içməkdən» sərxoşdur və bu səadəti heç nəyə dəyişmək istəmir.

Bu beytdə diqqəti çəkən sözlərdən biri də «gecə» sözüdür. Bilindiyi kimi, Allah (c.c.) aşıqləri üçün gecənin ayrıca yeri var. Onlara görə gecə ibadət, göz yaşları içində yalvarış, içdən gələn dua, elm öyrənmək vaxtıdır. Gecə oyaq qalmaq aşıqın vəfa borcudur. Gecə bir də «vüsal şərbəti»nin içildiyi, elm nurunun axdığı toxunulmaz bir zaman kəsiyidir. H. Nizami də bu sözü təsadüfən seçməyib. Beytdə «o gecə» «vüsal şərbəti» içməyin şərti kimi dəyərləndirilib («Nizami, vüsal şərbətini o gecə içərsən ki»), yəni «vüsal şərbətini» içmək o şərtlə olar ki, «Onun (yəni Allahın (c.c.) yadı (yad edilməsi) ilə özünü unutmuş olarsan». Deməli, hz. Nizami Gəncəvinin təqdimində «o gecə» ibadət edilən, Allahla (c.c.) baş-başa qalınan, hər şeydə və hər an Allahın (c.c.) düşünülüyü, Allah (c.c.) sevgisi ilə, yalvarışla göz yaşlarının sel kimi axdığı, pərdələrin açıldığı, ilahi nemətin – elmin, imanın qəlbə yerləşdiyi gecədir.

BİR UDUM SƏHƏR HAVASI...

*Uyan qafletten ey naim Haka yalvar seherlerde,
Döküp acı yaşın daim Haka yalvar seherlerde.
Kapusında turup her bar yüzün dergahına tut var,
Yürekten kıl demadem zar Haka yalvar seherlerde.
Seherlerde açılır gül, anuñcün zar ider bülbül,
Uyanıp derd ile ey dil, Haka yalvar seherlerde.
Gel, ey miskin ü biçare, igende gezme avare,
Dilersen derdüne çare Haka yalvar seherlerde,
Seherde kalkuban her gah yüzün yire sürüp kıl ah,
İre lütfü sana nagah Haka yalvar seherlerde.
Açılır bab-ı sübhani çekilür han-ı sultanı,
Dökilür feyz-i Rabbani Haka yalvar seherlerde.
Seherde uykudan uyan, Niyazi, turma derdden yan,
Ola kim irişe derman Haka yalvar seherlerde...*

Niyazi Mısrı

**«SİRLƏR XƏZİNƏSİ»
DASTANINDA OLAN
İKİNCİ NƏTİN ŞƏRHİ**

İKİNCİ NƏTİN BAŞLICA ÖZƏLLİKLƏRİ

H. Nizaminin «Sirlər xəzinəsi» dastanına daxil olan ikinci nət şairin bu əsərindəki dörd nətin ideya və məzmunu ilə sıx bağlıdır. Şair ikinci nətdə də islam Peyğəmbərini yaradılmış varlıqların ən üstünü, uca Allahın (c.c) mübarək elçisi, insanlığın xilaskarı kimi təqdim etmişdir. Şair birinci nətdə daha çox peyğəmbərlik anlayışının tərifini vermiş, uca Allahın (c.c) peyğəmbərlər göndərməsinin hikmətini açıqlamış, insanlığın peyğəmbərlərə olan ehtiyacını bədii bir üslubla şərh etmişdir. Şair birinci nətdə h. Məhəmməd (s.a.s) bir peyğəmbər olaraq üstünlüyünü, Onun xarakterini, insanlığa təqdim etdiyi dəyərləri beyt-beyt açıqlamışdır. H. Nizaminin birinci nəti peyğəmbərliyi və h. Məhəmmədi (s.a.s) öyrənməyə giriş xarakteri daşıyır. Ona görə də, şair birinci nətdə peyğəmbərlik və islam Peyğəmbərinə aid olan hər bir anlayışın məzmununu şərh etmişdir. Şairə görə, h. Məhəmməd (s.a.s) peyğəmbərlərin ilki və sonuncusudur, bütün varlıq Onun nurundan yaradılmışdır.

H. Nizami birinci nətdə deyir ki, islam Peyğəmbərinin məkanı «firuzə rəngli kərpicdən tikilmiş günbəzin altıdır», «O, saray behiştində yetişmiş təzə turuncdur», «peyğəmbərliyə son qoyulmaq Ona həvalə olundu», «Ayn zəbərçəd daşlı qaşında Onun möhürü həkk olunmuşdur», «cahanın qulağı onun «mim»inin halqasını daşıyandır», «iki cahanın halqası onun itaətindədir», «O, sahəölçəndir», «O, uca Allahdan (c.c) müjdə gətirəndir», «O, ümmidir», «Onun fəhəətli dili var», «O, h. Adəmdən (s.a.s) və h. Məsihdən (s.a.s) öndədir», «O, əhdinə, vəfasına düz olmuşdur», «O, uca Allahın (c.c) buyruğu ilə yaradılmış dairənin ən işıqlı nöqtəsidir», «islam Peyğəmbəri bütün deyilmiş sözlərin ən gözəl nöqtəsidir», «cahan təkəbbürü Onun başına dolmadı», «dünya

malı qarşısında başını əymədi», «Onun sözlərindən ədəb şöhrət tapdı», «fələk onun kəməmindən biçim tapdı», «məsumlar onun müqəddəs evində pərdə arxasında qalirlar», «isməti o tərbiyələndirmişdir», «Onun türbəsinə baxanların günahı bağışlanar», «Onun qürbətə düşməsi Məkkənin bac verməsinə səbəb oldu», «Onun dinməzliyi könül oxşayan danışiq idi», «Onun dostluğu eyibləri yandıran bir hünər idi», «Onun fitnələri yatırmağı ürəyə yatır», «hamı Ona məftundur», «bütün qəbilələrin, bütün xeyir işlərin başçısı o idi», «O, ağırtaxtalı və sürətli yeriyən bir qütb idi», «Allahın şamını o, öz ürəyində yandırmışdı», «O, əzəl dərşini əbədədək oxumuşdu», «Günəş Ona möhtacdır», «Günəş Onun merac gecəsinin ayparasıdır», «O, daralmış nəfəsə geniş yol açdı», «ulduza bənzər atın nalladı», «süvarilər Onun yolunu gözlədi».

Birinci nətdə olan bu gözəl söz və ifadələrin hər biri şifrə xarakteri daşıyır və bu anlayışların arxasında elmi, tarixi, dini, bədii informasiya var. Bu anlayışlar aydın göstərir ki, şair birinci nətdə islam Peyğəmbərini bütün yönləri ilə təqdim etmiş, Onu tanımaq, sevdirmək məqsədini gerçəkləşdirmişdir. Şair birinci nətdə islam Peyğəmbərinin mübarək şəxsiyyətində bütövlükdə islam dinini təqdim etmişdir.

Hə. Nizami «Sirlər xəzinəsi» dastanında olan ikinci nətdə isə daha çox islam Peyğəmbərinin üstünlüklərini göstərmişdir. Şair islam Peyğəmbərinin üstünlüyünü ifadə etmək üçün gözəl bədii vasitələr seçmişdir. **Ona görə də, ikinci nətin başlıca özəlliklərindən biri bədii təsvir və ifadə vasitələrinin çoxluğudur. Şair ikinci nətdə deyir ki, islam Peyğəmbəri «yeddi ulduzun doqquz taxtının tacıdır», «ağıl Onun ayağının tozudur», «iki cahan Onun atının yəhərinin tərkinə bağlanmışdır», «O, naz səhrasının yeni açılmış**

sümbülüdür», «O, sirr dəryasının ən dəyərli gövhəridir», «Onun sümbülü gündüz də parlayan sümbülədir», «Onun gövhəri Günəşin ləlqayranıdır», «Onun gövhəri sədəfin abırını aparar», «Onun gövhəri daşın belə ürəyini sındırmadı», «O, bəşəri arzularının dişini çəkdi», «O, vuruş meydanında öz qoşununun önündə idi», «Onun əli bayraq, dili isə xəncər idi», «hamı Onun gülündən bəhrələnsin», «Nizaminin təbi Onun üçün açılmış güldür», «Nizaminin təbi Onun gülü üçün gözəl səsli bülbüldür».

İkinci nətin özəlliklərindən biri də odur ki, şair tarixi hadisələrə yer vermiş, bu hadisələr zamanı baş verənləri mənalandırmışdır. Nizaminin bir çox beytlərində olduğu kimi, bu nətə daxil olan beytlərdə də ideyanın arxasında konkret tarixi hadisə dayanır.

Şair bu nətdə hz. Məhəmmədin (s.a.s) xarakterinin bir sıra xüsusiyyətlərinə yer vermişdir. Onun üstünlüyünü əsaslandıraraq göstəricilərini önə çəkmişdir.

Şair bu nətdə islam Peyğəmbərinə olan heyranlığını gözəl bir üslubla ifadə etmişdir.

**BİRİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ:
YEDDİ ULDUZUN DOQQUZ TAXTININ
TACISAN**

شمسه نه مسند هفت اختران
ختم رسل خاتم پیغمبران

*Yeddi ulduzun doqquz taxtının tacı,
(Allah) elçilərinin sonu və peyğəmbərlərin xətni.*⁸³

Hz. Nizami bu beytdə islam Peyğəmbərinin üstünlüyünü ifadə etmək üçün bir neçə vasitədən istifadə etmişdir. Bu vasitələrdən biri birinci misranın mətninə daxil edilmiş taxt və tac sözləridir. Hər iki söz hakimiyyət, üstünlük ifadə edir. «Tac» farsca bir kəlmədir, bəzəkli başlıq deməkdir. Hökmdarlar rəsmi günlərdə başlarına qoyardılar. «Tac» hakimiyyət rəmzidir. Bir sıra şeyx və dərvişlər də başlarına qoyduqları papaqlara tac deyirdilər.

«Taxt» da farsca bir sözdür. Hökmdarların oturduğu yer mənasındadır. Ancaq şair beytdə «tac» və «taxt» sözünü adi mənasından fərqli bir anlamda işlətməmişdir. Belə ki, şairə görə, islam Peyğəmbərinin tacı və taxtı yeddi ulduzun, doqquz taxtının tacıdır. Burada şair ərşi nəzərdə tutmuşdur.

ƏRŞ ANLAYIŞI

«Ərş» ərəbcə bir sözdür, mənası «taxt», «tavan», «qübbə» deməkdir. İslam dininə görə, bu anlayış uca Allahın (c.c) qüdrət və əzəmətini ifadə edir. Ərşin göyün doqquzuncu qatında olduğu təsəvvür olunur və bir taxt olduğu bildirilir. Onun gerçək mənasını ancaq uca Allah (c.c) bilir. O, kainatdakı bütün varlığı əhatə edən bir cisimdir, çox yüksəkdə olduğuna görə belə adlandırılır. Qurani-Kərimin bir çox ayələrində uca Allahın (c.c) ərşə hökm etdiyi buyrulur:

⁸³ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, s. 32.

(Taha, 20/5)

«Rəhman ərşi yaradıb hökmü altına almışdır (ərsə hakimdir)».

(əl-Əraf, 7/54)

«Həqiqətən, Rəbbiniz göyləri və yeri altı gündə xəlq edən, sonra ərşi (və onun əhatə etdiyi hər şeyi) yaradıb hökmü altına alan, (bir-birini) sürətlə təqib edən gündüzü gecə ilə (gecəni də gündüzlə) örtüb bürüyən, günəşi, ayı və ulduzları əmrinə boyun əymiş halda yaradan Allahdır. Bilin ki, yaratmaq da, əmr etmək də Ona məxsusdur. Aləmlərin Rəbbi olan Allah nə qədər ucadır (nə qədər böyükdür)!»

Şair misrada «doqquz taxt» deyərkən yuxarıda ifadə etdiyimiz kimi, göyün doqquzuncu qatında olan taxtı nəzərdə tutur.

«YEDDİ ULDUZ» ANLAYIŞI

Misrada olan «yeddi ulduz» anlayışı isə yeddi rəqəmi ilə bağlı olan bir inancla bağlıdır. Bu inanc isə Qurani-Kərimdən qaynaqlanır. Belə ki, Qurani-Kərimdə yeddi rəqəmi tez-tez xatırladılır:

«Yer üzündə nə varsa, hamısını sizin üçün yaradan, sonra səməyə üz tutaraq onu **yeddi qat** göy halında düzəldib nizama salan Odur (Allahdır)! O, hər şeyi biləndir!».⁸⁴

«Əgər yer üzündəki bütün ağaclar qələm olsaydı, deryaya da arxasından daha **yeddi derya** (mürəkkəb) qatıl-saydı, yenə də Allahın sözləri (yazılmaqla) tükənməz-di...».⁸⁵

«Mallarını Allah yolunda sərf edənlərin halı **yeddi sünbül verən bir toxuma** bənzər ki, bu sünbüllərin hər birində yüz ədəd dən vardır. Allah istədiyi kimsə üçün bunu qat-qat artırır. Allah (lütfü ilə) genişdir!».⁸⁶

«(Cavan oğlan padşahın izniylə zindana gəlib dedi:) «Yusif! Ey doğru danışan, bizim üçün (belə bir yuxunu) yoz görək! **Yeddi** arıq inək **yeddi** kök inəyi yeyir. **Yeddi** yaşıl sünbül, **yeddi** də quru sünbül. (Bir bunun mənasını mənə izah elə)... ».⁸⁷

⁸⁴ Əl-Bəqərə, 2/29.

⁸⁵ Loğman, 31/27.

⁸⁶ Bəqərə, 2/261.

⁸⁷ Yusif, 12/46.

«(Ey Rəsulum!) Biz sənə (hər namazda oxunub) təkrarlanan **yeddi ayəni** (Fatihə surəsini) və əzəmətli Quran verdik».⁸⁸

«(Cəhənnəmin) **yeddi qapısı** (təbəqəsi) var. Hər qapıdan müəyyən bir dəstə girər».⁸⁹

«... Qurbanlıq tapmayanlar bunun əvəzində həcc ziyarəti günlərində üç gün və (vətəninə) qayıdandan sonra **yeddi gün** oruc tutmalıdır ki, bu tam on gün edir...».⁹⁰

«Allah o küləyi **yeddi gecə**, səkkiz gün ardı-arası kəsilmədən onların üstünə əsdirdi...».⁹¹

⁸⁸ Hicr, 15/87.

⁸⁹ Hicr, 15/44.

⁹⁰ Bəqərə, 2/196.

⁹¹ Haqqə, 69/7.

«And olsun ki, Biz sizin üstünüzdə **yeddi yol** (göy) yaratdıq...».⁹²

«(Yusif) belə cavab verdi: «**Yeddi il** adətiniz üzrə (həmişəki kimi) əkin...».⁹³

«Sonra bunun ardınca **yeddi il** quraqlıq (qıtlıq) olacaq...».⁹⁴

Bütövlükdə, Qurani-Kərimdə yeddi rəqəmi, iyirmi yerdə iyirmi dörd dəfə təkrar olunmuşdur. Həftənin yeddi gün olması, namaz qılarkən səcdə halında insanın yeddi bədən üzvünün yerə toxunması da diqqəti çəkir.

BEYTİN MƏNA YÜKÜ

Şairin bir misrada «yeddi ulduz», «doqquz taxt», «tac» anlayışlarına yer verməsinin bir sıra mənaları var. **Bu anlayışlar hər şeydən öncə ucalıq, yüksəklik, zirvə mənalarını ehtiva edir.** Şair bu anlayışlar vasitəsi ilə Hz. Məhəmmədin (s.a.s) üstünlüyünü göstərmişdir. Yeddinci qat göy, taxt, tac sırası ilə ən üst təbəqə, ən üstün insanların oturduğu yer, seçilmiş insanların başına qoyulan üstünlük nişanı

⁹² Muminun, 23/17.

⁹³ Yusif, 12/47.

⁹⁴ Yusif, 12/48.

olduğu kimi, islam Peyğəmbəri də yaradılmışların ən üstünüdür.

Yeddi qat göy, ərş uca Allaha (c.c) yaxınlığı ifadə edir. Şairə görə, islam Peyğəmbəri yaradılmışlar içərisində uca Allaha (c.c) ən yaxını olanıdır.

Yeddi qat göy, ərş sonsuzluğu, təmizliyi ifadə edir. Şairə görə, islam Peyğəmbəri sonsuz bir məkanın hakimidir, Onun peyğəmbərliyi yeri və göyü əhatə edir. O, fitrət baxımından yaradılmışların ən təmizidir.

Taxt, tac hakimiyyətin rəmzidir. Şairə görə, islam Peyğəmbərinin hakimiyyəti adi padşahların hakimiyyətinə bənzəməz. Onun hakimiyyəti yeri və göyü əhatə edir. Onun taxtı ən uca məkanda yerləşən ərşdir.

Şair beytin ikinci misrasında islam Peyğəmbərinin üstünlüyünü açıq göstərən başqa bir əlamət də vermişdir. Şair deyir ki, O, Allah (c.c) elçilərinin sonuncusu və peyğəmbərlərin xətmidir. **Yəni O, kamildir, Onun dini mükəmməldir, Ondan sonra peyğəmbər göndərilməyəcək, Onun dini öncəki dinlərin hökmlərinə son qoymuşdur.**

Şairə görə, Onun dini qiyamətədək davam edəcək, Ondan sonra peyğəmbərlik tacı heç kimə verilməyəcək. Bu isə islam Peyğəmbərinin uca Allah (c.c) yanındakı dəyərini, şərəfini, mübarək yerini göstərir.

(əl-Əhzab, 33/40)

«Məhəmməd aranızdakı kişilərdən heç birinin atası deyildir. Ancaq o, Allahın Rəsulu (elçisi) və peyğəmbərlərin sonuncusudur. Allah hər şeyi biləndir».

**İKİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ:
HƏR İKİ CAHAN ONUN YƏHƏRİNİN
TƏRKİNƏ BAĞLANMIŞDIR**

احمد مرسل که خرد خاک اوست

هر دو جهان بسته فتراک اوست

*Tanrı elçisi Əhməddir, ağıl onun ayağının tozudur,
Hər iki cahən onun yəhərinin tərkinə bağlanmışdır.⁹⁵*

Hz. Nizami bu beytdə islam Peyğəmbərinin Əhməd adından istifadə etmişdir. Qurani-Kərimdə də islam Peyğəmbərinə bu adla müraciət olunmuşdur.

(əl-Bəqərə, 2/6)

«Onu da xatırla ki, bir vaxt Məryəm oğlu İsa belə demişdi: «Ey İsrail oğulları! Həqiqətən, mən özümdən əvvəl nazil olmuş Tövrətə təsdiq edən və məndən sonra gələcək Əhməd adlı bir peyğəmbərlə (sizə) müjdə verən Allahın elçisiyəm!» Sonra (İsa, ya da Məhəmməd) onlara açıq-aşkar möcüzələr gətirdikdə onlar: «Bu, açıq-aydın sehrdir!» - dedilər».

Şairin misranın əvvəlində Onun uca Allahın (c.c) elçisi olduğunu yada salmasının, təkrar etməsinin səbəbi odur ki, beytin sonunda birbaşa peyğəmbərliklə bağlı olan bir keyfiyyət şərh edilmişdir. Şair beytin sonunda deyir ki, ağıl Onun ayağının tozudur. Təbiidir ki, ağıl uca Allahın (c.c) verdiyi misilsiz bir nemətdir, insan ağılın vəsi-təsi ilə doğru olanı öyrənə bilir. Ancaq şair ağılı islam Peyğəmbərinin ayağının tozu hesab edir.

⁹⁵ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, s. 32.

VƏHYİN ÜSTÜNLÜYÜ

Burada şair ağılla vəhyi müqayisə etmişdir və bu yolla da islam Peyğəmbərinin üstünlüyünü göstərmişdir. Bu müqayisədə də şair bir neçə məsələləri nəzərdə tutmuşdur. Yəni islam Peyğəmbəri oxuyaraq, yazaraq, müəllim yanına gedərək elm öyrənməmişdir. Onun elminin başqalarının elmindən fərqi odur ki, Peyğəmbərin elminin qaynağı uca Allahdır (c.c), bu elmi o, kimdənsə öyrənməmişdir, bu elm ona vəhy yolu ilə verilmişdir, bu elmi çalışmaq, kitab oxumaqla əldə etmək olmaz.

Şairə görə, Peyğəmbərin vəhy ilə bildiyini, aldığı ilahi informasiyanı ağılla əldə etmək olmaz, vəhyin imkanı çox böyükdür.

Şair ona görə ağıllı Peyğəmbərin ayağının tozu hesab edir ki, ağılla əldə edilən informasiyalarda yanlışlıq ola bilər, ancaq vəhydə yanlışlıq olmaz. İnsan vəhy yolu ilə Peyğəmbərə nazil edilənlərə inanmaqla xoşbəxt ola bilər. Çünki vəhyin məqsədi insanı cəhalətdən qurtarıb, uca Allahı (c.c) ona tanıtdır. **Deməli, vəhy uca Yaradanı tanımaq elmidir və heç bir elm Onun varlığını vəhy kimi tanıda bilməz. Uca Allahı (c.c) ən gözəl tanımaq və tanımaq elmi də ancaq Peyğəmbərə verilmişdir.** Bu çox böyük və şərəfli bir vəzifədir, uca Allahın (c.c) lütfüdür.

Şair beytin ikinci misrasında deyir ki, bu dünya və axirət Onun yəhərinin tərkinə bağlanmışdır. İkinci misra ilə birinci misra arasında sıx mənə əlaqəsi var. Belə ki, uca Allahın (c.c) varlığını axirət dünyasının olduğunu qəbul edib ona inanmaqla dərk etmək olar. Ya da əksinə, uca Yaradanın varlığı və birliyinə inanmaq həm də axirət inancına sahib olmaq deməkdir. Axirətin varlığını da ancaq vəhy xəbər verə bilər.

Şair deyir ki, bu dünya nemətlərinin islam Peyğəmbərinin gözündə bir dəyəri yoxdur. O, bu nemətləri atının

tərkinə bağlayıb. Onu başqalarından seçən üstün keyfiyyətlərindən biri də budur. **Bu həm də bir ölçüdür. Yəni uca Allahın (c.c) varlığını dərk etmək, sarsılmaz iman sahibi olmaq istəyirsənsə, bu dünya nemətlərinə əlvida deməlisən, bu dünyanın fani olduğuna inanmalısən və işlərini də axirət inancına uyğun qurmalısən.**

Şair deyir ki, islam Peyğəmbəri axirəti də atının tərkinə bağlamışdır. Yəni onun arzusu yalnız cənnəti qazanmaq deyil. İslam Peyğəmbərinin niyyəti, hədəfi uca Allahın (c.c) rızasını qazanmaqdır. İnsanları ucaldan, onların dəyərini müəyyən edən də hədəfdir. Hədəf nə qədər doğru və böyükdürsə, insan da o qədər şərəfli və dəyərlidir. Bu yönü ilə də islam Peyğəmbəri üstündür və başqalarından seçilir.

ÜÇÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: ƏN YENİ AÇILMIŞ SÜNBÜLDÜR

تازه ترین که سنبل صحرای ناز
خاصه ترین گوهر دریای راز

*O naz səhrasının ən yeni açmış sünbülüdür
Sirr dəryasının ən qiymətli gövhəridir.⁹⁶*

Şair bu beytdə gözəl bir mənzərə yaratmışdır. O, öncə təbiətin gözəlliyini təsvir etmiş və bu gözəlliyi təqdim etmək üçün «naz səhrası» ifadəsindən yararlanmışdır. **Şairin təqdimində naz səhrası bir gözəl yaz fəslində ləçəklərinə şəh düşmüş gül bağçasıdır, burada gül bülbülə naz edir, quşlar nəğmə oxuyur, bülbül gülün sevgisini qazanmaq üçün ən gözəl nəğməsini seçir, al-əlvan çiçəklərin ətri insanın ruhuna dinclik verir.** Ancaq bu gözəl naz səhrasının ən gözəl, ən ətirli çiçəyi, yeni açmış sünbülü hz. Məhəmməddir (s.a.s). Şair bir çox beytlərində islam Peyğəmbərini təqdim edərkən gül-çiçək, ətir obrazlarından istifadə etmişdir. Bu beytdə də islam Peyğəmbəri aləmə ətir saçan, son dərəcə gözəl naz səhrasında bitmiş sünbül gülüdür.

Beytin ikinci misrasında islam Peyğəmbəri sirlər dəryasının ən qiymətli gövhəri kimi təqdim edilmişdir. Beytdə sirlər dəryası elm, hikmət, məna aləmi kimi dəyərləndirilmişdir. Şairə görə, sirlər dəryasını ən yaxşı bilən, ən üstün elmə sahib olan, varlıq aləmini ən gözəl dərk edən islam Peyğəmbəridir. Dəryanın ən qiymətli neməti gövhər olduğu kimi, uca Allahın (c.c) yaratdıqlarının ən dəyərlisi də Odur.

⁹⁶ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, s. 32.

DÖRDÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: GÖVHƏRİ GÜNƏŞİN LƏLQAYIRANIDIR

سنبل او سنبله روز تاب
گوهر او لعل گر آفتاب

*Onun sünbülü gündüz də parlayan Sünbülədir,
Onun gövhəri Günəşin ləlqayıranıdır.⁹⁷*

Şair bu beytdə Onun sünbülü deyərəkən Peyğəmbərin saçını nəzərdə tutmuşdur. Divan ədəbiyyatında saç sevgilinin gözəllik əlamətidir. Saçın forması, rəngi və ətri gözəl bədii təsvir vasitələri ilə təqdim olunmuşdur. İslam Peyğəmbərinin saçı qıvrım və qara olduğuna görə şairlər Onun saçını ayrı bir şövqlə təsvir etmişlər. «Yüce Peygamberin saçları anber-şemin, anber-buy, anber-feşan (ənbər ətirli, ənbər saçan), morgül və çin gibi sıfatlar ve renk, şekil, koku yönünden aşağıda belirttiğimiz benzetmələrlə anlatılırken, Onun «mübarek saçları» için kullanılan bu edebi benzetmələrin, dini ve özellikle o Kurani unsurlarla bütünleşdiyini görürüz. Ancak yine de hz. Yusufu (s.a.s.) gölgede bırakacak güzelliğe sahip olan hz. Muhammedin saçını anlatmaya bütün bunların kafi gelmediği düşünülür».⁹⁸

Seyyid Nizamoğlu:

Cemalın afitabından iki alem münevverdir,
Muanber buyi-muyundan sekkiz cennet muattardır.
Yüzün bu mahi-tabandır ki, nurundan cihan ruşen,
Ki etrafında mürseller sanasın aynı-ahterdir.⁹⁹

(Gözəl üzünün günəşindən iki aləm nura boyanmışdır.
Gözəl ətirli saçının ətrindən səkkiz cənnət ətirələnmişdir.

⁹⁷ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, s. 32.

⁹⁸ Emine Yeniterzi, «Divan şiirində nat», Ankara, 1993, s. 209-210.

⁹⁹ «Türk edebiyatında natlar», (antoloji), Ankara, 1993, s. 31.

Üzün elə işıqlı bir aydır ki, Onun nurundan cahan işıqlanmışdır. Bu işıqlı ayın ətrafında peyğəmbərlər bir ulduz kimidirlər)

Necati:

İdemedüm seri-gisuni kıl kadar tarif,
Bu arzuda vücudum hakikat oldu hayal. ¹⁰⁰

(Saçını bir qıl qədər tərif edə bilmədim. Bu arzu ilə vücudum xəyal oldu)

Zati:

Hak budur ey hacei-hüsn ü baha olmaz baha,
Turranun bir muyuna yüz bin haraci-mülki-Çin.

(Ey çox gözəl olan Peyğəmbər, yüz min Çin ölkəsinin verdiyi xərac Sənin qıvrım saçının bir tükünə dəyməz)

PEYĞƏMBƏRİN SAÇI

Divan şairlərinə görə, çiçəklər ətrini Onun saçından almışdır. Uca Allah (c.c) sünbülü Onun saçlarına misal olsun deyə yaratmışdır. Peyğəmbərin cənnət gülü olan yanaqları kimi, sünbül saçları da əbədi təzəliyini qoruyur, solmur. Ən parlaq incilər Onun dişlərinin heyranıdır, sabah küləyi isə Onun sünbül saçlarının vurğundur. Mülayim və incə səba yeli Onun saçının qoxusunu ənbərə, güllərə, reyhana daşıyır, onlardakı gözəl ətrin qaynağı Peyğəmbərin saçlarıdır. Onun saçı könüllərə fərəh verir, bu saç müşk ətirli cənnət sünbülüdür. Onun saçı güldür, reyhandır, sünbüldür, cənnət sünbülüdür, ənbərdir, müşkdür.¹⁰¹

¹⁰⁰ Emine Yeniterzi, göstərilən qaynaq, s. 210.

¹⁰¹ Emine Yeniterzi, göstərilən qaynaq, s. 210.

Divan şairləri islam Peyğəmbərinin saçının qıvrım olmasını gözəl məcazlarla təqdim etmişlər. Şairlərə görə, Onun saçlarının halqasına eşq ceyranları bağlıdır. Onun saçı cim, dal, lam hərfləridir. «... Onun gözü sad, ağzı mim ve saçı da dal harfine delalet eder. Bu üç harf birleşince Allahın bir sıfatı ve bir ayet olan Samed kelimesi ortaya çıkar. Böylece, Onun Hakkın Resulu olduğuna işaret edilir...».¹⁰²

Rövşəni:

Sad aynun, mim ağzun, dal zülfün görelı,
Ya Nebi, gitmez dilümden bir nefes zikri-«Samed».¹⁰³

(Sada bənzər gözünü, mimə bənzər ağzını, dal hərfinə bənzər saçını görəndən bəri bir an olsun belə, «Səməd» zikri dilimdən düşmür)

Divan şairləri islam Peyğəmbərinin boynunu «əlif»ə, ağzını «mim»ə, saçını da «lam» hərfinə bənzətmişlər. Bu üç hərflər bir yerdə olanda Qurani-Kərimdə mənası bilinməyən hərflər sayılan «Əlif, lam, mim» ayəsi xatırladılır. «Əlif, lam, mim» ayəsi Qurani-Kərimdə altı surənin əvvəlində var.

Karamanlı Nizami:

Kaddünlə zülf ü ağzına eylər işarəti,
Kuranda her ne yirde «elif, lam u mim» ola.¹⁰⁴

(Quranda hansı yerdə «Əlif, lam, mim» varsa, Sənin qara saçlarına və ağzına işarə edir)

Divan şairlərinə görə, saçlar üzün iki tərəfinə tökülər. Üzün iki tərəfində iki «lam» hərfləri olar, yəni ikiyə ayrılmış saçlar «lam» hərfləri olar, saçlar «lam» hərflərini xatırladar. Saçın rəngini bildirən gecənin ərəbcə yazılışında da iki «lam» hərfləri var («ləyl»). Deməli, həm rəng, həm hərflər baxımından

¹⁰² Emine Yeniterzi, göstərilən qaynaq, s. 211.

¹⁰³ Emine Yeniterzi, göstərilən qaynaq, s. 212.

¹⁰⁴ Emine Yeniterzi, göstərilən qaynaq, s. 212.

«leyl» ilə saç arasında bir əlaqə var. Ancaq divan şairlərinə görə, bu adi bir gecə deyil, Qurani-Kərimdə həm bir surə adı, həm də ayə olan uca Allahın (c.c) öz elçisi üçün and içdiyi gecədir, yəni «Vəl-leyl»dir.¹⁰⁵

Qurani-Kərimdə buyrulur:

(əl-Leyl, 92/1)

«And olsun (aləmi zülmətə) bürüməkdə olan gecəyə».

Neccarzade Rıza:

O zülfi-nazpərvər bağı-ruhsarında guya kim,
Açılmış ravzai-cennət giyahı, ya Resulullah.¹⁰⁶

(O naz sevən qara saçın bağı kimi olan gözəl üzündə
bir cənnət otu kimi açılmışdır)

Hayreti:

«Vəl-leyl» içində yazılı lamını kıldı dal,
Şol iki zülfünə senün ey Hadiyi-Huda.¹⁰⁷

(Ey uca Allahın (c.c) yol göstərici olaraq təyin etdiyi
peyğəmbər, sənün zülfün «Vəl-leyl» («And olsun gecəyə»)
surəsi içində yazılıdır)

Divan şairlərinə görə, «könül quşunun yuvası Onun
pərişan saçlarındadır», Onun saçı Leylinin köşküdür, Onun
saçı Kəbənin qara örtüyüdür, Onun saçı uca Allahın (c.c)
kölgəsidir, Onun saçı qara nurdur, axşamdır, Qədr gecəsidir,
Bəraət gecəsidir, Merac gecəsidir.

Nəsimi:

Surəti-ənvarının hər zərrəsi şəmsü qəmə, r,
Turrayi-ənbərfəşanın Leylətül-Qədri-Bərat.¹⁰⁸

¹⁰⁵ Emine Yeniterzi, göstərilən qaynaq, s. 212.

¹⁰⁶ «Türk edebiyatında natlar», (antoloji), göstərilən qaynaq, s. 49.

¹⁰⁷ Emine Yeniterzi, göstərilən qaynaq, s. 212.

¹⁰⁸ Emine Yeniterzi, göstərilən qaynaq, s. 212.

(Nurlu üzünün hər zərrəsi günəş və aydır, ənbər ətri saçan qıvrım saçın Qədr və Bəraət gecəsidir)

Divan şeirində sevgilinin saçı ilana, timsaha, əqrəbə, xaça, zünnara, günaha, küfrə, kafiristana, kafirə, caduya, oğruya bənzədilmişdir. Ancaq bu mənfi mənada olan obrazların heç biri islam Peyğəmbərinin saçı üçün istifadə edilmişdir. **Əksinə, Onun saçı cənnət sünbülünə, kainatı nizama qoyan düyünə, uca Allahın (c.c) «Camal» sifətindəki «cim» hərfinə, «Səməd» sifətindəki «dal» hərfinə, «Vəl-Leyl» ayəsindəki iki «lam» hərfinə, Allahın kölgəsinə (doğrudur, uca Allahın (c.c) kölgəsi olmaz, burada nur nəzərdə tutulmuşdur), Qədr və Bəraət gecəsinə, Qurani-Kərimdəki bir sıra ayələrə bənzədilmişdir.**¹⁰⁹

Göründüyü kimi, divan şairləri islam Peyğəmbərinin saçını təsvir edərkən dini anlayışları əsas götürmüşlər.

Hz. Nizami isə Onun saçını sünbülə bənzətmişdir. Şairə görə, Onun saçı gündüz də parlayan Sünbüledir. **Sünbülə bir ulduz adıdır. Bu ulduz gündüzlər parlamır, işıq saçmır. Peyğəmbərin saçı isə elə işıqlıdır ki, bu işığı işıqlı üzündən alır, həm gündüz, həm də gecə işıq saçır. Şair bu beytdə bir nur obrazı yaratmışdır.** Onun saçı üzündən nur alır, Onun gövhəri – yəni varlığı nurdur və bu elə bir nurdur ki, Günəş öz nurunu ondan alır. Beytdəki «gündüz», «parlamaq», «ışıq saçmaq», «ulduz», «gövhər», «Günəş», «ləl» kimi sözlər işıq, nur anlayışlarını ifadə edir. Şair demək istəyir ki, islam Peyğəmbəri insanlıq üçün nur qaynağıdır, Onun hər zərrəsi, qara qıvrım saçları belə, nurdur, O, nur Peyğəmbərdir.

¹⁰⁹ Emine Yeniterzi, göstərilən qaynaq, s. 213.

**BEŞİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ:
ŞƏKƏR DODAQLARINI ONA GÖRƏ AÇMADI Kİ,
SƏDƏFİN ABRI GETMƏSİN**

خنده خوش زان نزدی شکرش
تا نبرد آب صدف گوهرش

*O, öz şəkər dodaqlarını ona görə xoş təbəssümlə
açmırdı ki,
Onun gövhərləri sədəfin abrını aparmasın.¹¹⁰*

Şair bu beytdə islam Peyğəmbərinin üstünlüyünü ifadə etmək üçün bir sıra vasitələrdən istifadə etmişdir. Şair Onun dodaqlarını şəkərə bənzətmişdir. Divan ədəbiyyatında islam Peyğəmbərinin dodaqları rəng, forma və dad baxımından təqdim edilmişdir.

PEYĞƏMBƏRİN DODAĞI

Onun dodaqları feyz, bərəkət qaynağı olan sözlərinin çıxdığı yerdur. Şairlərə görə, Onun dodağı Bədəxşanda çıxarılan qırmızı rəngli, dəyərli bir daşdır, onun dodaqları yaqutdur. Onun dodaqları nöqtədir, nöqtəsiz «nun» hərfidir, gizli nöqtədir, Onun dodaqları şəfa qaynağıdır, Onun dodaqları baldır, şəkərdir. «... Bayburtlu Zehni islam Peyğəmbərinin dodağından danışarkən özünü Qəndəharın şahı elan edir. Dədə Ömər Rövşəni klassik ədəbiyyatımızda çox istifadə edilməyən bir təşbehə hz. Peyğəmbərin dodağını Ərəbistana xas olan bir meyvəyə – xurmayə bənzədir...».¹¹¹

¹¹⁰ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, s. 32.

¹¹¹ Emine Yeniterzi, göstərilən qaynaq, s. 245-246.

Divan şairləri islam Peyğəmbərinin dodağını Cəbrailə (ə.s.) bənzətmişlər. O, vəhy mələyi olan Cəbraildən (ə.s.) aldığı vəhyi dodaqları vasitəsi ilə xalqa çatdırdığı üçün bu bənzətmə seçilmişdir.

Divan şairlərinə görə, islam Peyğəmbərinin dodağı abi-həyatdır, təsəvvüf ədəbiyyatında dodaq maddi həyatı uca Allahın (c.c) varlığında fəda etməyin, Onun varlığında yox olmağın simvoludur. Onun varlığında yox olmaq da insanı əbədi həyata qovuşdurur. Abi-həyat (dirilik suyu) isə insanı qiyamətə qədər yaşadan, eyni zamanda feyzin, bərəkətin timsalı olan sudur. **Maddi həyat suya bağlı olduğu kimi, lüğət mənası suyun daşması olan feyzin olduğu hər yerdə su anlayışı var. İnsana mənəvi feyzi, həqiqi həyatı, Haqqın varlığı ilə əbədi olma vəsfini də dodaq verir. Bu baxımdan dodaq abi-həyat, diriltmək möcüzəsi ilə hz. İsanı (s.a.s), dirilik suyunu tapan Xızırı (s.a.s) diqqət mərkəzinə çəkir.** Ancaq Füzuliyə görə, min abi-həyat (dirilik suyu) islam Peyğəmbərinin ləl dodağının istəyi ilə can verir, yüz Xızır (s.a.s) və hz. İsa (s.a.s) Onun feyzinə susayır.¹¹²

Füzuli:

Can verir ləlin təmənnasında min abi-həyat,
Feyzinə ləbtəşnə yüz Xızır u Məsihadur sənin.¹¹³

(Min abi-həyat ləl kimi dodağının təmənnası ilə can verir. Yüz Xızır (s.a.s) və hz. İsa (s.a.s) Onun feyzinə təşnədir)

Divan şairlərinə görə, islam Peyğəmbərinin insanlara verəcəyi dirilik suyu, feyz və bərəkət isə doğru yoldur, imandır, islam dinidir. Onun insanlığa verdiyi nemətin dəyərini isə sözlə anlatmaq olmaz.

¹¹² Emine Yeniterzi, göstərilən qaynaq, s. 246.

¹¹³ Ali Nihad Tarlan, «Füzuli divanı şərh», c. 1, s. 174.

Füzuli:

Yaza bilməz ləblərin vəsfən tamami-ömrədə,
Abi-heyvan versə, kilki-Xızra zülmətdən dəvat.¹¹⁴

(Zülmətdəki abi-həyat Xızırın qələmi üçün mürəkkəb
olsa da, Sənin dodağının gözəlliyini təsvir edə bilməz)

Divan şairlərinə görə, islam Peyğəmbərinin dodağı
«Müddəssir» çayıdır. Bilindiyi kimi, «Müddəssir» Qurani-
Kərimdə bir surənin adıdır. Bu surədə uca Allah (c.c) islam
Peyğəmbərinə öz peyğəmbərliyini elan etməsini buyurur:

. . .

(əl-Müddəssir, 74/1-3)

«Ey (libasına) bürünüb sarınan (Peyğəmbər)! Qalx
(qövmünü Allahın əzabı ilə) qorxut! Öz Rəbbini uca tut!».

Ey sani-kərəm, lali-lebin nehri – «Müddəssir»,
Sultani-rusül, bargehin babı – temenna.¹¹⁵

(Ey kərəm şanı, ləl dodağın «Müddəssir» çayıdır,
peyğəmbərlərin sultanı, məkanın, evin təmənna qapısıdır)

Divan şairlərinə görə, islam Peyğəmbərinin dodağı
kövsər suyudur, Kövsər surəsidir. Bilindiyi kimi, Kövsər
cənnətdə olan, suyu çox dadlı bir çayın adıdır. Bu çay islam
Peyğəmbərinə və Onun ümmətinə aiddir. İslam Peyğəmbə-
rinin dodağının kövsərə bənzədilməsinin səbəbi bu suyun
dadı və bərəkəti ilə bağlıdır.

Həz. Nizami isə islam Peyğəmbərinin dodağını şəkərə
bənzətmişdir. Şair bu yolla Onun mübarək dodaqlarından
çıxan sözlərin bərəkətinə işarə etmişdir. Şairə görə, Onun
sözləri insanlıq üçün mənəvi qidadır, bu sözlər doğru yolun
ölçülərini müəyyən edən hikmətdir.

¹¹⁴ Füzuli, «Türkcə divan», s. 164.

¹¹⁵ Emine Yeniterzi, göstərilən qaynaq, s. 245.

Şair bu beytdə islam Peyğəmbərinin az güldüyünə də işarə etmişdir. Ümumiyyətlə, az yemək, az danışmaq, az gülmək, hər şeydə orta yolu tutmaq Onun ədəb ölçüsü idi. Ancaq Onun mübarək üzündə hər zaman təbəssüm olardı, onu görənlərə ümid, sevinc, xoş bir duyğu bəxş edərdi.

Şair deyir ki, Peyğəmbər ona görə az gülürdü ki, o güləndə gövhər kimi dişləri görünürdü və içi dürr ilə dolu olan sədəf də Onun gövhər dişlərini görüb xəcalət çəkirdi. Yəni Onun mübarək dişləri sədəf içində olan dürdən daha gözəl və qiymətlidir.

Bu beytdə də şair, islam Peyğəmbərinə olan heyranlığını bildirmişdir. Aşiq sevdiyinin hər şeyini bəyəndiyi kimi, Peyğəmbər aşiqi olan şair də Onun hər şeyini gözəl görür, Ona heyran olur.

**ALTINCI BEYTİN ŞƏRHİ:
ONUN GÖVHƏRİ HEÇ DAŞIN DA
ÜRƏYİNİ SINDIRMADI**

گوهر او چون دل سنگی نخست
سنگ چرا گوهر او را شکست

*Onun gövhəri heç daşın da ürəyini sındırmamışdı,
Bəs nə üçün (daş) onun gövhərini (dişini) sındırdı.¹¹⁶*

Şair bu beytdə islam Peyğəmbəri ilə bağlı olan bir sıra məsələlərə toxunmuşdur. Öncə onu deyək ki, şair misrada «gövhər» deyərkən hz. Məhəmmədin (s.a.s) mübarək dişini nəzərdə tutmuşdur. İslam Peyğəmbərinin saçı, bədən üzvləri şeirlərə mövzu olduğundan onun dişini də gözəl bədii təsvir vasitələri ilə təqdim edilmişdir. Divan ədəbiyyatında dişlər ağ, parlaq olduğuna və sıra ilə düzöldüyünə görə inciye bənzədilmişdir. Şairlərə görə, iki dodaq bu inciləri qoruyan, içində saxlayan sədəfdir, cəvahirat qutusudur.

İslam Peyğəmbərinin görünüşü, bədən özəllikləri ilə bağlı yazılmış şəmail kitablarında Onun mübarək dişlərinin inci kimi gözəl olduğu bildirilir.¹¹⁷

«DÜRR» SÖZÜNÜN MƏNA ÇALARLARI

Divan şairlərinin şeirlərində islam Peyğəmbərinin dişləri dürr, dürri-dəndan, gövhəri-pak kimi təqdim olunmuşdur. «Dürr» ərəbcə inci deməkdir. Nətlərdə həm inci mənasında, həm hz. Peyğəmbər (s.a.s) mənasında, həm kamil insan mənasında, həm də insan ruhu mənasında işlədilmişdir.

¹¹⁶ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, s. 32.

¹¹⁷ Ət-Tirmizi, «Şəmaili-Şerife», s. 23.

Şairlər tərkibində «dürr» sözü olan bir sıra başqa anlayışlar da yaratmışlar. Onlardan biri «dürreyi-bəyza»dır. Bu birləşmə ərəbcə «ağ inci» deməkdir. Təsəvvüf düşüncəsinə görə isə ilk ağı təmsil edir. Hədislərdə deyildiyi kimi, «Allahın ilk yaratdığı şey ağıdır».¹¹⁸

«Dürr» sözünün iştirakı ilə düzələn bədii anlayışlardan biri də «dürri-soxən»dir. Bu anlayış ərəb və fars sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmiş və «söz incisi», ya da «inci kimi söz» deməkdir.

«Dürr» sözünün iştirakı ilə əmələ gəlmiş bədii anlayışlardan biri də «dürri-yetim»dir. Bu anlayış ərəbcə «yetim incisi», ya da «tək inci» deməkdir. Təsəvvüf anlayışında «dürri-yetim» iki mənada işlədilir. «Dürri-yetim» deyiləndə hz. Məhəmməd (s.a.s) nəzərdə tutulur. Atasının doğulmasından öncə vəfat etdiyinə görə doğulmamışdan öncə yetim qalmışdı. Ona görə də şairlər ona «dürri-yetim» demişlər. Bu anlayışın başqa bir mənası da «kamil insan» deməkdir. Şeirlərdə «dürri-yetim» anlayışı «dürdanə», «dürri-yekta» kimi də ifadə olunur.

Divan şairlərinə görə, hz. Məhəmmədin (s.a.s) dodaqları qırmızı yaqutdur, dişləri ağappaq incidir. Bu dişlər elə bir incidir ki, ən parlaq inciləri belə özünə heyran edir. Onun mübarək ağızı cəvahiratın saxlanıldığı qutudur, bu qutuda olan inci dişlərin bənzərini ən gözəl inci mədəni olan Adəmdə belə tapmaq olmaz.

Nəccarzadə Rıza:

Dürri- dendanını vasf eyleyen dürci-dehanında,
Nazırın görmemişdir Ademde, ya Resulullah.¹¹⁹

¹¹⁸ Ethem Cebecioğlu, «Tasavvuf terimləri və deyimleri sözlüyü», İstanbul, 2005, s. 175.

¹¹⁹ Emine Yeniterzi, göstərilən qaynaq, s. 245.

(Mübarək ağzında inci kimi dişini vəsf eyləyən, Onun bir bənzərini Adəm də görməmişdir)

Hz. Nizami beytdə Peyğəmbərin dişini «gövhər» adlandırmışdır. Şair deyir ki, Onun gövhəri daşın da ürəyini sındırmayıb. Bu anlayışlar işığında şair həm də islam Peyğəmbərinin mərhəmətinə işarə etmişdir. Dişin kəsmək, doğramaq, əzmək, çeynəmək funksiyaları da var. Şairə görə, Peyğəmbərin dişi daşın belə «ürəyinə toxunmamışdı». Ancaq daş Onun gövhərini sındırdı. Şair burada Uhud döyüşündə baş verən bir hadisəyə işarə etmişdir.

UHUD DÖYÜŞÜNDƏ BAŞ VERƏN HADİSƏ

Bilindiyi kimi, Uhud müharibəsi 625-ci ildə olmuşdur. Uhud, Mədinə şəhərinin şimalında yerləşən bir dağın adıdır. Məkkəli müşriklər Bədir döyüşündən sonra məğlubiyyətin acısı ilə yaşayırdılar, intiqam almağa hazırlanırdılar. Əbu Süfyan üç min nəfərlik bir ordu hazırladı. İslam ordusu onlarla şəhərin kənarında döyüşmək qərarını qəbul etdi. Ancaq islam Peyğəmbəri Mədinə şəhərinin içində qalıb müdafiə taktikası seçməyin tərəfdarı idi. İgid səhabələrin çoxu, o sıradan Hz. Həmzə şəhərdən kənardə döyüşməyi doğru sayırdı. Qərar da onların istəyinə uyğun oldu. Onlar döyüşdən öncə qərarlarını dəyişmək üçün Peyğəmbərə müraciət etsələr də, təklif qəbul olunmadı. Peyğəmbər buyurdu:

«Bir peyğəmbər zirehini geydikdən sonra savaşımadan onu çıxarmaz! Mən sizə nə buyururamsa, onu yerinə yetirin! Allahın adı ilə döyüşə gedin. Əgər səbir etsəniz, vəzifənizi yerinə yetirərsəniz, uca Allah (c.c) yenə sizə zəfər ehsan buyuracaq!»¹²⁰

¹²⁰ Vaqidi, c. I, s. 214; İbn Sad, c. II, s. 38.

Hz. Məhəmməd (s.a.s) cümə namazından sonra Mədinədə Abdullah bin Ümmi-Məktumu vəkil təyin edərək min nəfərlik ordu ilə yola çıxdı. Ancaq yolda münafıqların başçısı olan Abdullah bin Übeyin üç yüz nəfərlik tərəfdarı ordudan ayrıldı. Peyğəmbərin ordusunda yeddi yüz nəfər əsgər qaldı. Uca Allah (c.c) bu hadisə ilə bağlı ayələr nazil etdi:

(Ali-İmran, 3/166-167)

«(Uhud müharibəsində) iki ordunun qarşılaşdığı gündə başınıza gələn fəlakət də Allahın izni ilə oldu ki, möminləri ayırd etsin. Və münafıqları onlardan fərqləndirsin. Onlara: «Gəlin Allah yolunda vuruşun, ya da müdafiədə olun!» (Düşmənin hücumunu dəf edin!) deyildi. Onlar: «Əgər biz vuruşa bilsəydik, sizin ardınızca gələrdik» - deyə cavab verdilər. Onlar o gün imandan çox küfrə yaxınlaşmışdılar, ürəklərində olmayan şeyi dilləri ilə deyirdilər. Halbuki, Allah onların (bütün) gizlədiklərini çox yaxşı bilir!»

(Ali-İmran, 3/121-122)

«(Ey Rəsulum!) Sən müharibədən ötrü möminlərə (əlvərişli) mövqelər hazırlamaq üçün səhər vaxtı öz ailəndən

ayrılıb (Mədinədən Uhuda) getdiyən vaxtı (yadına sal)! Şübhəsiz ki, Allah (hər şeyi) eşidəndir, biləndir! (O müharibədə) sizin içərinizdən (Sələmə və Harisə oğullarından ibarət) iki dəstə məğlubiyyətdən (uğursuzluqdan) qorxaraq geri çəkilmək fikrinə düşmüşdü. Halbuki, Allah onların yardımçısı idi. Gərək möminlər (hər işdə) Allaha təvəkkül etsinlər!»

Peyğəmbər ordusunun arxası Uhud dağına söykəndi. Döyüşdən öncə «Allahın aslanı» deyilən hz. Əli (r.a) müşriklərin sancaqdarı olan Talhanı bir zərbə ilə yerə sərđi. Talhanın qardaşı Osmanı, hz. Həməzə, üçüncü bayraqdarı isə Sad bin Əbu Vaqqas öldürdü.

İslam Peyğəmbəri bu döyüşdə böyük bir fəth kimi döyüşçülərini cəsərləndirdi, onlara ruh verdi. Üzərində «Qorxaqlıqda ar və zillət, irəli atılmaqda şərəf və izzət vardır!» sözləri yazılmış qılıncı səhabələrə göstərərək buyurdu:

«- Bunu məndən kim alar?

Səhabələr «mən, mən» deyərək onu almaq üçün əllərini uzatdılar.

Peyğəmbər:

- Bu qılıncı haqqını vermək şərti ilə kim alar?

Bir çox səhabə bu sözdən sonra qılıncı almaqdan çəkindi. Ənsardan olan Əbu Dücanə (r.a) dedi:

- Onun haqqı nədir, ey Allahın Rəsulu?

Peyğəmbər:

- Onun haqqı əyilib büküləncəyədək düşmənlə vuruşmaqdır.

Əbu Dücanə:

- Mən onun haqqını vermək şərti ilə alıram, ey Rəsulullah.

O, qılıncı aldı, qırmızı baş sarığını açıb, qılınca bağladı. Qürurla düşmən ordusuna doğru getməyə başladı. Peyğəmbər onun qürurlu yerişini görüb buyurdu:

«Bu elə bir yerləşdir ki, Allah ona bu vəziyyət istisna olmaqla, başqa hallarda belə yerləşinə görə lənət edər».¹²¹

Bu qanlı savaşa müsəlmanlar məğlub oldular, bir sıra cəsur səhabə, o sıradan Hz. Həmzə şəhid oldu. Uca Allah (c.c) Qurani-Kərimdə bu məğlubiyyətin səbəbini belə açıqlayır:

(Ali-İmran, 3/152)

«(Uhud müharibəsində) siz onları Allahın izniylə əzib qırdığınız zaman Allah sizə verdiyi vədinə sadıq çıxdı. Ancaq O (Allah) sevdiyiniz şeyi (zəfər və qəniməti) sizə göstərəndən sonra isə zəiflik göstərdiyiniz və (sizə verilmiş) əmr barəsində bir-birinizlə mübahisə edərək (Peyğəmbərə) qarşı çıxdınız. İçərinizdən bəziləri dünyanı, bəziləri isə axirəti istəyirdi. Sonra Allah sizi sınamaq üçün geri göndərdi. Əlbəttə, O sizi əfv etdi. Çünki Allah möminlərə qarşı lütfkardır!».

SƏHABƏNİN PEYĞƏMBƏR SEVGİSİ

Bu qanlı, ağır, amansız döyüşdə səhabənin Peyğəmbər sevgisi bütün yönləri ilə üzə çıxdı. Onlar bir aşiq kimi canlarını mübarək elçini qorumaq üçün fəda etdilər. Bir neçə örnək oxuyaq:

Talha bin Ubeydullah:

«Rəsulullahın əshabı dağıldı. Müşriklər ona hücumla keçdilər, onu əhatə etdilər. Mən Onu öndən, arxadan,

¹²¹ Müslim, «Fədailüs-Səhabə», s. 128.

sağdan, soldan qoruyacağımı bilmirdim. Qılıncımı siyirdim, bir dəfə önündən, bir dəfə də arxasından gələnləri uzaqlaşdırdım, nəhayət, onlar dağıldılar».¹²²

Müşriklərin ox atanı Malik bin Züheyr oxla Peyğəmbəri vurmaq istədi, bir ox atdı. Talha bin Ubeydullah oxun Peyğəmbərə dəyəcəyini gördü və əli ilə oxu havada tutdu. Ox onun barmağını parçaladı və O, şikəst oldu.¹²³

Ən çətin anlarda səhabələr Peyğəmbərdən ayrılmadılar, canlarını Ona sipər etdilər.¹²⁴

MÜBARƏK DİŞƏ DƏYƏN DAŞ

Uhud döyüşünün qızğın çağında islam Peyğəmbərini öldürmək istəyən Utbə Ona bir daş atdı. Bu daş Peyğəmbərin zirehindən iki halqanı qopartdı və bu dəmirilər Onun üzünə batdı, Onun bir dişi qırıldı. Peyğəmbər bir çuxura yıxıldı. Hz. Əli (r.a) Onun əlindən tutdu, Talha bin Ubeydullah da Onu ayağa qaldırdı. Əbu Ubeydə bin Cərrah Onun yanına batan dəmirilərdən birini dişi ilə çəkib çıxartdı, bu zaman səhabələr Peyğəmbərin müşriklərə bəd dua etməsini istədi. O mübarək elçi buyurdu:

«Mən lənət etmək üçün göndərilmədim. Əksinə, doğru yola dəvət edən və bir rəhmət olaraq göndərildim. Allahım! Qövmümü doğru yola yönəlt! Çünki Onlar bilmirlər!».¹²⁵

Peyğəmbərin qızı hz. Fatimə (r.a) Onun qanlı üzünü yudu, ancaq qan axmaqda davam etdi. O, bir parçanı yandırdı, kül etdi və yaranın üzərinə qoydu.¹²⁶

¹²² Vaqidi, c.1, s. 254.

¹²³ İbn Sad, c. III, s. 217.

¹²⁴ İbn Sad, II, s. 46; Vaqidi, I, 240.

¹²⁵ Buxari, «Məğazi», 24; Heysəmi, VI, 117; Vaqidi, I, 244-247.

¹²⁶ Buxari, «Cihad», 80; «Məğazi», 24; Müslim, «Cihad», 101.

Uhud döyüşündə səhabələrin bir qismi özünü itirdi, döyüş meydanını tərk etdi. Peyğəmbər onları çağıraraq belə buyurdu: «Ey Allahın qulları! Mənim yanıma gəlin, mən Allahın elçisiyəm!».¹²⁷

Bu səhnə Qurani-Kərimdə belə təsvir edilir:

(Ali-İmran, 3/153)

«Siz (düşməndən qaçaraq dağa) qalxdınız və Peyğəmbər arxa tərəfdən sizi çağırarkən heç kəsə baxmadığınız zaman Allah sizi qəminizin üstünə qəm gətirməklə (məğlubiyyət, Peyğəmbərin qətl edilməsi barəsindəki yanlış xəbərdən doğan əndişə, Onun əmrinə tabe olmamaq nəticəsində üz verən peşmançılıqla) cəzalandırdı ki, əlinizdən çıxan şeylərə və uğradığınız fəlakətlərə görə təəssüf etməyəsiniz. Şübhəsiz ki, Allah gördüyünüz işlərdən xəbərdardır!»

Uhud döyüşündə islam Peyğəmbəri şücaəti, mətanəti, cəsurluğu və qəhrəmanlığı ilə sonadək döyüşdü. O, əshabına bir nümunə oldu. İslam Peyğəmbəri bir an olsun belə özünü itirmədi. Ağır məğlubiyyətdən sonra əshabını ətrafına topladı, onları ruhlandırdı və uca Allaha (c.c) belə dua etdi:

«Allahım! Bütün həmd və öygülər Sənə aiddir! Allahım! Sənin çoxalib bollaşdırdığını azaldacaq bir kimsə yoxdur! Sənin azaltdığını da artıracaq bir kimsə yoxdur! Sənin azdırdığını doğru yola yönəldəcək yoxdur, Sənin hidayət verdiyini də azdıracaq yoxdur! Sənin vermədiyini verəcək

¹²⁷ Vaqidi, I, s. 237.

bir kimsə yoxdur, Sənin verdiyinin qarşısını alacaq bir kimsə də yoxdur! Sənin uzaqlaşdırdığını yaxınlaşdıracaq bir kimsə yoxdur, Sənin yaxınlaşdırdığını da uzaqlaşdıracaq bir kimsə yoxdur!

Allahım! Rəhmət və bərəkətini, fəzl və kərəmini üzərimizə saç! Allahım! Səndən əsla dəyişməyəcək və heç bir zaman yox olmayacaq əbədi nemətlər istəyirəm. Allahım! Səndən yoxsulluq günündə nemət, qorxulu gündə əmniyyət istəyirəm! Allahım! Həm verdiklərinin, həm də vermədiklərinin şərindən Sənə sığınırım!

Allahım! İmanı bizə sevdir, könüllərimizi imanla bəzə! Allahım! Bizim könlümüzə küfrə, azğınlığa və üsyana nifrət yarat! Bizləri din və dünya üçün faydalı olan şeyləri bilənlərdən, doğru yola qovuşanlardan eylə!

Allahım! Bizi müsəlman kimi öldür, müsəlman olaraq yarat! Şərəf və ləyaqətimizi itirmədən, fitnələrlə üzləşmədən, salehlər zümrəsinə daxil et!

Allahım! Sənin peyğəmbərlərini inkar edən, insanları Sənin yolundan uzaqlaşdıran kafirləri qəhr eylə! Onların üzərinə müsibət və əzabını endir! Allahım! Kitab verilən kafirləri də qəhr eylə! Ey haqq və gerçək olan İlah! Amin!».¹²⁸

İslam Peyğəmbərinin Uhud döyüşündən sonra dediyi mübarək sözlərdən biri də budur: «Biz Uhudu sevirik, Uhud da bizi sevər!».¹²⁹

Hz. Nizami ikinci nətin məzmununda Uhud döyüşündə baş verən hadisələrdən çox istifadə etmişdir. Şair altıncı beytdə də Uhud döyüşündə düşmənin atdığı daşın Onun mübarək dişini sındırdığına işarə etmişdir.

¹²⁸ Hakim, I, s. 686-687.

¹²⁹ Buxari, «Cihad», 71; Müslim, «Həcc», s. 504.

**YEDDİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ:
DAŞIN QARA SÖVDASI HƏRƏKƏTƏ GƏLMİŞDİ**

آری از آنجا که دل سنگ بود
خشکی سوداش در آهنگ بود

*Bəli, ona görə ki, o (daş) daşürək idi,
Və onun qara sövdası hərəkətə gəlmişdi¹³⁰.*

Şair bu beytdə öncəki beytdə irəli sürülmüş ideyanı inkişaf etdirmişdir. O, Uhud döyüşündə baş verən hadisəni beytin fikir qaynağı kimi saxlamış, ancaq daşın Ona toxunmasının səbəbini şərh etmişdir. Şairə görə, islam Peyğəmbəri daşın qəlbinə belə toxunmadı, ancaq daş Onun dişini sındırdı, çünki daş «daşürəkli» idi. **Daş yolunu azmışdı, o, qara sövda, yəni melanxoliya xəstəliyinə tutulmuşdu, o an daşın qara sövda xəstəliyi şiddətlənmişdi, daş şəfa tapmaq istəyirdi və buna görə də Peyğəmbərin dişinə doğru can atırdı.**

Şair demək istəyir ki, daş sanki dərдинin əlacının Peyğəmbərdə olduğunu bilirdi və buna görə də Ona toxunaraq sağalmaq istəyirdi.

¹³⁰ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, s. 32.

**SƏKKİZİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ:
O DAŞ HEÇ BİR VAXT MÜFƏRRİHƏ YETİŞMƏZDİ**

کی شدی این سنگ مفرح گزای
گر نشدی دُرشکن و لعل سای

*O daş heç bir vaxt müfərrihə yetişməzdi,
Əgər (Məhəmmədin) dürrünü sındırıb ləllərini
zədələməsəydi.¹³¹*

Şair bu beytdə də islam Peyğəmbərinin mübarək dişini sındırılmış daşın xəstəliyindən və onun sağalmasından danışır. Şair beytdə qara sövdə, yəni melanxoliya xəstəliyinin dərmanı olan müfərrih məlhəminin adını çəkir.

Müfərrif elə bir məlhəmdir ki, o, əzilmiş yaqut və dürdən hazırlanır. Qədim tibdə bu məlhəmdən qara sövdə xəstəliyinə tutulmuş xəstələri sağaltmaq üçün istifadə olunurdu. Bu xəstəliyin əlamətlərindən biri də odur ki, xəstə nə etdiyini bilmir, ağıl bədən üzərindəki nəzarətini itirir.

Şairə görə, daşın hərəkəti də qara sövdə xəstəliyinə tutulmuş adamın hərəkətinə bənzəyir. Şairə görə, qara sövdə xəstəliyinə tutulmuş daş Peyğəmbərin dürr kimi dişini sındırıb lələ (yaquta) bənzər dodaqlarını zədələməsəydi, (yəni yaqutla dürr əzilib bir-birinə qarışdı və məlhəm oldu) şəfa tapmazdı.

Şairə görə, islam Peyğəmbərinin mübarək ağzından çıxan, dodaqları ilə deyilən hər bir söz insanlar üçün şəfa olduğu kimi, mübarək dişinin və yaqut kimi dodağının tərkibi də məlhəmdir. Şair beytdə qara sövdə xəstəliyinə tutulmuş daş deyərkən bu daşı atan imansız, inkar əhli olan

¹³¹ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, s. 32.

kafirleri də nəzərdə tutmuşdur. Şairə görə, imansız insan, öz nəfsinə kölə olan insan qara sövdə xəstəliyinə tutulmuşdur. Onlar ancaq islam Peyğəmbərinin mübarək ağzından çıxan sözlərə inanmaqla şəfa tapa, doğru yola qovuşa bilərlər. Şairə görə, imansız insan qara daş kimidir.

DOQQUZUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: GÖVHƏR DAŞDAN DOĞULUR

یافت فراخی گهر از درج تنگ
نیست عجب زادن گوهر ز سنگ

*O gövhər onun dar dürcündən geniş (fəzaya) çıxdı,
Heç təəccüblü deyil ki, gövhər daşdan doğulur.¹³²*

Şair bu beytdə deyir ki, islam Peyğəmbərinin lələ-cəvahiratla dolu olan balaca ağzından çıxan gövhər (diş) geniş bir məkana qovuşdu. Burada təəccüblü bir şey yoxdur, çünki gövhər daşdan doğulur. **Bizcə, şair burada iki məsələyə işarə etmişdir. Şairə görə, hər bir böyük iş çətinliklər hesabına gerçəkləşdirilir. Çətinliklər olmasa, insan öz dəyərini anlaya bilməz. Gövhərin daşdan doğulması üçün uzun müddət, ardıcıl və sistemli çalışmağa ehtiyac var.**

Şairin bu beytdə nəzərdə tutduğu ikinci məsələ isə odur ki, Uhud döyüşündə ilk baxışda din düşmənləri qalib gəlsələr də, əslində, uca Allah (c.c) Uhud döyüşü ilə bir ib-rət səhnəsi yaratdı. Uca Allah (c.c) möminlərə bildirdi ki, Peyğəmbərin əmrindən çıxmaq olmaz, Onun verdiyi təlimatlar olduğu kimi yerinə yetirilməlidir.

Uhud döyüşü islam ordusunu bu orduya daxil olmuş müşriklərdən ayırdı. Bu döyüş uca Allah (c.c) yolunda, dini və Peyğəmbəri uğrunda canını fəda edən səhabələri üzə çıxardı. Uhud döyüşü islam düşmənlərini aldadıcı bir qələbə ilə aldatdı, islam ordusunun yenidən təşkilatlanmasına şərait yaratdı, bu döyüş qələbə qazanmağın yolunu göstərdi. Səhabələr daşdan gövhər hazırlamağın üsulunu öyrəndilər.

¹³² Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, s. 32.

**ONUNCU BEYTİN ŞƏRHİ:
DAŞIN QAN BAHASI VERMƏK ÜÇÜN
AXÇASI YOX İDİ**

سیم دیت بود مگر سنگ را
کامد و خست آن دهن تنگ را

*Məgər qanbahası vermək üçün daşın axçası var idi ki,
Gəlib (Məhəmmədin) incə ağzını yaraladı?*¹³³

Hz. Nizami bu beytdə islam Peyğəmbərinə olan sevgisini başqa bir biçimdə ifadə etmişdir. Şair beytə öncə Peyğəmbərin dişini sındıran daşın hərəkətinə təəccübünü bildirir. O, təəccübünü ifadə etmək üçün sual intonasiyası seçir, «qanbahası vermək» anlayışından istifadə edir. Dini-mizə görə, bir insan xəta edərək bir mömin insanı öldürərsə, «qanbahası» verməlidir.

(ən-Nisa, 4/92)

«Heç bir möminə başqa bir mömini öldürmək yaraşmaz. Bu, səhvən (xəta üzündən) olduqda müstəsnaadır. Hər

¹³³ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, s. 32.

kəs bir mömini səhvən öldürərsə, o zaman o, mömin bir qul azad etməli və öldürülmüş şəxsin ailəsi qanbahasını sədəqə olaraq bağışlamadıqda onlara (ölən şəxsin varislərinə) tam şəkildə qanbahası verməlidir. Əgər (öldürülən şəxsin özü) mömin olduğu halda, sizə düşmən olan bir tayfadandırsa, o vaxt (öldürülən şəxs) mömin bir qul azad etməlidir. Əgər (öldürülən şəxs) sizinlə əhd (müqavilə) bağlamış bir tayfadan olarsa, o zaman onun ailəsinə qanbahası verməklə bərabər, mömin bir qul da azad etmək lazımdır. Hər kəs (azad etməyə qul) tapa bilməsə, o, Allah tərəfindən tövbəsinin qəbul edilməsi üçün bir-birinin ardınca (arası kəsilmədən) iki ay oruc tutmalıdır. Allah (hər şeyi) biləndir, hikmət sahibidir!».

Şair niyə qanbahası anlayışından istifadə etmişdir? Bunun səbəbi odur ki, insan bir günahını qanbahası verməklə yuya bilər. **Ancaq şairə görə, islam Peyğəmbərinin tökülən qanının əvəzini heç bir qanbahası ilə vermək mümkün deyil. Şairin misradakı: «Daşın axçası var idi ki?», heyrət dolu sualı daşın axçasının olmaması anlamında deyil, Peyğəmbərin tökülən qanının əvəzinin axça ilə verilməsinin mümkün olmadığını ifadə etmək üçündür.**

Şair bu yolla islam Peyğəmbərinin üstünlüyünü ifadə etmişdir. Yəni «qanbahası» anlayışı dini, hüquqi, bədii mənə yükü ilə islam Peyğəmbərinin üstünlüyünü ifadə etmək vasitəsinə çevrilmişdir. Başqalarının öldürülən canının əvəzini qanbahası ödəməklə vermək mümkün olduğu halda, islam Peyğəmbərinin sındırılmış dişinin belə, qanbahası ilə əvəzini vermək mümkün deyil. Şair bu ideyanı sırada olan beytdə də davam etdirmişdir.

**ON BİRİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ:
DAŞDAN ÇIXAN BÜTÜN GÖVHƏRLƏR BİR DİŞİN
QANBAHASI OLA BİLMƏZ**

هر گهري كز دهن سنگ خاست
با لبش از جمله دندان بهاست

*Daşın ağızından çıxan bütün gövhərlər,
Onun (Məhəmmədin) dodağının (yarasının) və
(sınan) dişinin qanbahası ola bilərmi?¹³⁴*

Şair bu beytdə də sual intonasiyası seçmişdir. Bu üsul şairin heyrətini, təəccübünü, sevgisini, kinayəsini ifadə etmək vasitəsinə çevrilmişdir. Beytdəki bədii sual şairin ideyasının təsdiqinə yönəlmişdir. **Şair öncə deyir ki, gövhər daşdan hazırlanır. Bəlkə, daş ondan hazırlanan gövhərlərə arxayın olub, Peyğəmbərin dişini sındırmış, dodağını yaralamışdır.**

Ancaq şair daşın bu cəsarətinə kinayə edir, bildirir ki, daşdan hazırlanmış bütün gövhərlər verilsə belə, onlar Peyğəmbərin dodağının yarasının və dişinin sınmasının əvəzi ola bilməz.

¹³⁴ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, s. 32.

**ON İKİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ:
YER MƏDƏNLƏRİNDƏKİ BÜTÜN GÖVHƏRLƏR
BELƏ QANBAHASI OLA BİLMƏZ**

گوهر سنگین که زمین کان اوست
کی دیت گوهر دندان اوست

*Yer mədənlərində daşlardan çıxan gövhərlər,
Heç bir vaxt onun gövhər dişinin qanbahası
ola bilməz.*¹³⁵

Şair bu beytdə islam Peyğəmbərinin üstünlüyünü daha açıq bir biçimdə ifadə etmək üçün bütün yer üzərində olan mədənlərdəki daşlardan hazırlanan gövhərləri yada salmışdır. Şair həm islam Peyğəmbərinin sındırılmış dişinin əvəzinin verilməsinin mümkünsüzlüyü fikrini, həm Onun dişinin çox qiymətli olduğunu, həm də daşın etdiyi hərəkətin gülünc olduğunu ifadə etmək üçün müqayisə şəraiti yaratmışdır. Beytin bir misrasında yer üzündəki bütün mədənlərdə olan daşlardan hazırlanmış gövhərlər, o biri misrasında isə Peyğəmbərin sındırılmış dişini təqdim edilmişdir. Şair fərqi, mümkünsüzlüyü ifadə etmək üçün Peyğəmbərin dişini və gövhərlərlə bağlı informasiyanı fərqli misralara yerləşdirmişdir.

Şair beytdə bu mümkünsüzlük ideyasını ifadə etmək üçün iki vasitədən də yararlanmışdır. Bunlardan biri «heç vaxt» sözüdür. Bu inkar məzmunlu əvəzlik mümkünsüzlük anlayışı yaradır, Peyğəmbərin sındırılmış dişini ilə müqayisədə yer üzünün mədənlərində olan daşlardan hazırlanmış gövhərlərin dəyərini heçə endirir. Şairə görə, əsl gövhər Peyğəmbərin mübarək dişidir.

¹³⁵ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, s. 32.

Beytdə mümkünsüzlük ideyasını yaradan başqa bir vasitə də «qanbahası» anlayışının yenidən beytin mətninə daxil edilməsidir. Şairə görə, qanbahası vermək yolu ilə insan öldürmək kimi ağır bir günahdan qurtulmaq mümkün olduğu halda, Peyğəmbərin dişini sındırmaq günahından xilas olmaq olmaz.

ON ÜÇÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: QƏLƏBƏ ONA İTƏT EDİRDİ

فتح بدنجان دیتش جان کنان
از بن دندان شده دندان کنان

*Qələbə onun (Məhəmmədin) dişinin qanbahası
olmağa can atırdı,
Bütün varlığı ilə ona itaət edirdi.¹³⁶*

Hz. Nizami bu beytdə islam Peyğəmbərinin sındırılmış dişinin qanbahasının nə ola biləcəyi ilə bağlı yeni ideya verir. **Şair elə bir səhnə yaratmışdır ki, sanki təbiətdəki hər şey dişi sındırılmış Peyğəmbərin könlünü almaq istəyir, hər şey Ona itaət edir, hər şey Ona sədaqətini bildirir, hər şey Ona acısını unutdurmağa çalışır.**

Şairin bu itaəti, sonsuz sevgini, fədakarlığı ifadə etmək üçün seçdiyi ifadələrdən biri «can atmaqdır». «Can atmaq» qaçaraq, yüyürərək, istəyərək gəlməkdir, bir şeyə olan sonsuz sevgini ifadə edir. Sanki bütün varlıqlar Onun mübarək dişinin sınmasından xəbər tutmuşdur, Onun yanına tələsir. Ancaq şairə görə, qələbə Onun dişinin qanbahası olmağa daha layiqdir. Qələbə o məğlubiyyət anında – Uhud döyüşündə Peyğəmbər və Onun əshabının eşitmək istədiyi, ehtiyac duyduğu ən zəruri bir söz idi. Uca Allah (c.c) bu qələbə müjdəsini onlara verdi:

(Ali-İmran, 3/139-140)

¹³⁶ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, s. 32.

«(Uhud müharibəsində baş vermiş bəzi hadisələrə görə) ruhdan düşməyin və qəmgin olmayın. Halbuki əgər möminsinizsə, siz (Allah yanında inanmayanlardan) çox yüksəkdə durursunuz! Əgər siz (Uhud müharibəsində) yara aldınızsa, o biri (kafir) dəstə də (Bədr müharibəsində) o cür yara aldı. Biz bu günləri (bu hadisələri) insanlar arasında növbə ilə dəyişdiririk ki, Allah iman gətirən şəxsləri (başqalarından) ayırd etsin və içərinizdən şəhidlər (şahidlər) seçsin. Allah zülmkarları sevməz!»

Şair, uca Allahın (c.c) bu müjdəsini «can atmaq» feli ilə ifadə etmişdir. Şairə görə, qələbə bütün varlığı ilə Ona itaət edirdi. Buradan bir neçə məna çıxarmaq olar. **Yəni Uhud döyüşündə islam Peyğəmbərinin mübarək dişini sındıranlar zahirən qalib gəlsələr də, əslində, məğlub oldular. Onlar uca Allahın (c.c) qəzəbinə tuş gəldilər, uca Allah (c.c) onları cəhənnəm əzabı ilə xəbərdar etdi.**

Şairə görə, qələbə ancaq islam Peyğəmbərinə itaət edir, yəni fərdin, cəmiyyətin gerçək qələbəsi ancaq islam Peyğəmbərinin ardınca getməklə əldə edilə bilər, qurtuluşun, bu dünya və axirətdə xoşbəxt olmağın, qalib olmağın həqiqi ölçüsü, gerçək yolu budur. Bütün varlığınla o nurlu Peyğəmbərə tabe ol və uca Allahın (c.c) rızasını qazan! Şairə görə, həqiqi qələbə budur!

ON DÖRDÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: O, MƏRHƏMƏTİN ADINI UCALTDI

چون دهن از سنگ بخونانه شست
نام کرم کرد بخرد بر درست

*O, ağzını daşdan qan ilə yuyub,
Mərhəmətin adını öz başı üstündə ucaltdı.¹³⁷*

Hz. Nizami bu beytdə islam Peyğəmbərinin üstünlüyünü ifadə etmək üçün Onun mərhəmətini önə çəkmişdir. Əslində, öncəki beytlərdə baş verən hadisələrin təsviri islam Peyğəmbərinin mərhəmətini təqdim etmək üçün şərait yaratmışdır. Yəni ağır bir döyüşdə məğlub olmuş, ordusu dağılmış, ən yaxın səhabələri şəhid olmuş, mübarək dişi sındırılmış islam Peyğəmbəri düşmənlərini cəzalandırmaq üçün uca Allaha (c.c) dua etmir. Səhabələrin ısrarlı tələbini doğru saymır. Onların tələbinə qarşı çıxaraq belə dua edir: «Mən lənət edən bir Peyğəmbər olaraq göndərilmədim. Əksinə, doğru yola dəvət edən bir rəhmət Peyğəmbəri olaraq göndərildim. Allahım! Qövmümə hidayət ver. Çünki onlar bilmirlər».¹³⁸

Şairə görə, ən çətin anlarda belə, mərhəmət ölçüsündən uzaqlaşmamaq islam Peyğəmbərini başqalarından seçən bir özəllikdir. Bu, Onun uca Allahın (c.c) buyuruqlarına təlimiyyətinin sübutudur. Şairə görə, mərhəmət ən çətin məsələlərin həlli yoludur və imanın göstəricisidir. Mərhəmət uca Allahın (c.c) Peyğəmbərə verdiyi bir nemətdir:

(Məryəm, 19/13)

¹³⁷ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, s. 32.

¹³⁸ Buxari, «Məğazi», 24; Heysəmi, VI, 117; Vaqidi, I, 244-247.

«Biz həm də ona Öz dərgahımızdan bir mərhəmət (ya da insanlara qarşı şəfqət) və (günahlardan) paklıq bəxş etdik. O, (çox) müttəqi idi».

İslam tarixində Peyğəmbərin mərhəməti ilə bağlı çoxsaylı nümunələr var. Əslində, islam Peyğəmbərinin varlığı mərhəmət ölçüləri üzərində qurulmuşdur. **Peyğəmbərin anlayışında mərhəmət yaradılanları Yaradandan ötrü sevməkdir, uca Allahın (c.c) yaratdığı hər şeyə sevgi ilə yanaşmaqdır, ədalətli olmaqdır, insanın və yaradılmış hər şeyin haqqını qorumaqdır.**

Şair deyir ki, islam Peyğəmbəri mərhəmətin adını başının üzərinə qaldırdı. Yəni mərhəmət islam dininin başlıca ölçülərindən biridir. Mərhəmət imanın göstəricisidir, uca Allahın (c.c) yaratdığı hər şeyə sevgi və anlayışla yanaşmaqdır. Mərhəmətli olmaq uca Yaradanı tanımaq deməkdir. Mərhəmət uca Allahın (c.c) «Rəhman» və «Rəhmət» sifətlərinin təcəllisi olan bir buyruqdur.

(əl-Əraf, 7/156)

«Bizə bu dünyada da yaxşılıq yaz. (Dünyada yaxşı əməllər, axirətdə Cənnət qismət elə). Biz (tövbə edib bağışlanmağımızı diləyərək) Sənə tərəf (hüzuruna) döndük!» (Allah) buyurdu: «İstədiyimi əzabıma düşür edərəm. Mərhəmətim hər şeyi ehtiva etmişdir. Onu Allahdan qorxub pis əməllərdən çəkinənlərə, zəkati verənlərə, ayələrimizə iman gətirənlərə yazacağam».

Uca Allah (c.c) mərhəmətlilərin ən mərhəmətlisidir:

(əl-Muminun, 23/109)

«Çünkü bəndələrimdən bir zümrə (möminlər) var idi ki, onlar: «Ey Rəbbimiz! Biz (Sənə) iman gətirdik. Artıq bizi bağışla, bizə rəhm et. Sən rəhm edənlərin ən yaxşısısan!» - deyirdilər».

Uca Qurana görə, mərhəmətin ölçüsü sevmək və bağışlamaqdır:

(əz-Zumər, 39/53)

«(Ey Peyğəmbər! Mənim adımdan qullarıma) de: «Ey Mənim (günah törətməklə) özlərinə zülm etməkdə həddi aşmış bəndələrim! Allahın rəhmindən ümitsiz olmayın. Allah (tövbə etdikdə) bütün günahları bağışlayar. Həqiqətən, O bağışlayandır, rəhm edəndir!»

İslam Peyğəmbərinə görə, mömin olmaq mərhəmətli olmaq deməkdir. Möminin şəxsiyyəti mərhəmətlə yoğrulmuşdur. Ona görə, əgər uca Allahın (c.c) sizi sevməsini istəyirsinizsə, Onun yaratdıqlarına sevgi, şəfqət və mərhəmətlə yanaşmalısınız.

PEYĞƏMBƏRİN MƏRHƏMƏT ÖLÇÜLƏRİ

«Mərhəmət edənlərə, Allah da mərhəmət edər. Siz yer üzərindəkilərinə mərhəmət edin ki, göydəkilər də sizə mərhəmət etsin».¹³⁹

«İnsanlara mərhəmət etməyənlə Allah da mərhəmət etməz».¹⁴⁰

«Əgər qəlbinin yumuşalmasını istəyirsənsə, yetimin başını oxşa».¹⁴¹

İslam Peyğəmbərinə görə, mərhəmət birlik, bərabərlik, fədakarlıq, müsəlman qardaşını hiss etmək, duymaq, onunla yardımlaşmaq, əl tutmaq, uca Allahın (c.c) qarşısında olduğunu dərk etmək, ümmət düşüncəsinə sahib olmaqdır:

«Möminlər bir-birini sevməkdə, bir-birinə acımaqda və bir-birilərini qorumaqda bir vücud kimidirlər. Vücudun hər hansı bir üzvü narahat olarsa, başqa üzvləri də bu səbəbə görə qızdırmalı olar və yuxusuz qalar».¹⁴²

Uşağını öpməyən bir səhabəyə islam Peyğəmbəri belə buyurmuşdur:

«Əgər Allah sənə qəlbindən mərhəməti söküblə atmışsa, mən nə edə bilərəm ki?!».¹⁴³

Qızı Zeynəbin can verən uşağının acınacaqlı vəziyyətinə dözə bilməyib ağlayan Peyğəmbərin bu hərəkətinə təəccüblənən bir səhabəyə o mərhəmət günəşi belə buyurmuşdur:

«Bu bir rəhmətdir. Uca Allah (c.c) onu qullarının qəlbinə qoymuşdur. Uca Allah (c.c) ancaq mərhəmətli olan qullarına rəhmət edər».¹⁴⁴

¹³⁹ Əbu Davud, «Ədəb», 58; Tirmizi, «Birr», 16.

¹⁴⁰ Müslim, «Fədail», 66.

¹⁴¹ İbn-Hənbəl, II, 263, 387.

¹⁴² Buxari, «Ədəb», 27; Müslim, «Birr», 66.

¹⁴³ Buxari, «Ədəb», 18; Müslim, «Fədail», 65.

¹⁴⁴ Buxari, «Cənaiz», 33; Müslim, «Cənaiz», 11.

Şairə görə, islam Peyğəmbəri mərhəmət bayrağını başının üzərinə qaldırdı, mərhəməti ən doğru, ən gərəkli ölçülərdən biri elan etdi. İslam dini mərhəmət üzərində qurulmuş bir saraydır. İslam dini mərhəmət duyğusu ilə insanların qəlbinə yol açdı, ölkələr fəth etdi, əsrlər boyu öz təzəliyini, zəruriliyini qoruyub saxladı. Əslində, islam mədəniyyəti bir mərhəmət mədəniyyətidir. İslam Peyğəmbəri bu mədəniyyətə sahib olanları cənnətlə müjdələmişdir:

«Cənnətlik olanlar üç qrupdur: ədalətli və bacarıqlı dövlət başçısı, yaxınlarına və müsəlmanlara qarşı mərhəmətli, yumşaqürəkli olan şəxs, ailə üzvləri çox olduğu halda, haram qazancıdan çəkinib, başqasından bir şey istəməyən adam».¹⁴⁵

¹⁴⁵ Müslim, «Cənnət», 63.

**ON BEŞİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ:
BAŞINDAN TUTUB ONU KÖKÜNDƏN ÇIXARTDI**

از بن دندان سر دندان گرفت
داد بشکرانه کم آن گرفت

*Dişinin başından tutub onu kökündən çıxardı,
Və qələbə üçün şükür edərək onu atdı.¹⁴⁶*

Şair bu beytdə son dərəcə gözəl bir bənzətmə işlətmişdir. O, xalq içində geniş yayılmış bir anlayışdan istifadə etmişdir. **Bu anlayışa görə, insanın tamah dişini olur və bu diş insanı nəfsinin istəklərinə tabe olmağa sürükləyir. Diş qidanın həzm olunmasında önəmli rol oynadığına görə, tamah və nəfs anlayışlarını dişdən istifadə edərək təqdim etmək məntiqə uyğundur. Bu məntiqə uyğun olaraq bir sıra deyimlər də yaranmışdır: «tamah dişini», «İştah diş altındadır», «süd dişini», «dişini batmaq», «dişini qana batmaq», «dişinə vurmaq», «dişinə baxmaq», «dişini bağırsağını kəsmək», «qanlı diş» və başqaları. Göründüyü kimi, xalq öz düşüncəsində çox zaman dişdən tamah anlayışını ifadə üçün istifadə etmişdir.**

Şair də bu məntiqədən çıxış edərək islam Peyğəmbərinin üstün bir özəlliyini göstərmişdir. Şair deyir ki, hz. Məhəmməd (s.a.s) dişinin başından tutub onu kökündən çıxardı. Yəni O, tamah dişini çıxarıb atdı, Onun dünya malında gözü qalmadı. Onun peyğəmbərliyinin, ədalətinin, fədakarlığının, uca Allah (c.c) və insan sevgisinin səbəbi də budur.

Şairə görə, tamahla ədalət, tamahla fədakarlıq, tamahla sevgi, tamahla cihad bir arada yaşaya bilməz. Hz. Nizaminin bu yozumu islam Peyğəmbərinin «Ən

¹⁴⁶ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, s. 32.

böyük cihad nəfslə olan cihaddır» ölçüsünə tam uyğundur. Nizamiyə görə, Peyğəmbər nəfsinə qalib gəlmiş insandır, O, nəfs, tamah təhlükəsindən qurtulmuşdur, «nəfs, tamah dişini» kökündən çıxarmışdır.

Şair bu beytdə islam Peyğəmbərinin bu dünyaya münasibətinin ölçülərini təqdim etməklə insanlıq üçün bir örnək göstərmişdir. Bir müsəlmanın həyat ölçüsü olan hədislərdən çıxış edərək islam Peyğəmbərinin bu dünyaya münasibətini göstərən ölçüləri təqdim edirik:

PEYĞƏMBƏRİN DÜNYAYA MÜNASİBƏT ÖLÇÜLƏRİ

- «Dünya axirətin yanında çox dəyərsizdir». ¹⁴⁷
«Dünya uca Allahın (c.c) yanında çox dəyərsizdir». ¹⁴⁸
«Dünya cazibədardır, ona aldanmaq olmaz». ¹⁴⁹
«Dünyanın fitnəsindən uca Allaha (c.c) sığınmaq lazımdır». ¹⁵⁰
«Dünya bir ötəri faydalanma yeridir». ¹⁵¹
«Dünya keçicidir, dönüş Allahadır». ¹⁵²
«Dünya həyatı aldadıcıdır». ¹⁵³
«Dünya həyatı bir oyun və əyləncədən ibarətdir». ¹⁵⁴
«Dünya həyatı qısa və çox dəyərsizdir». ¹⁵⁵
«Dünya həyatı və onun bəzəyi ötürüdür». ¹⁵⁶

¹⁴⁷ «Riyazüs-Salihin», c. I, s. 187.

¹⁴⁸ «Riyazüs-Salihin», c. II, s. 337; c. III, s. 194; 219; c. VI, s. 172.

¹⁴⁹ «Riyazüs-Salihin», c. I, s. 326.

¹⁵⁰ «Riyazüs-Salihin», c. VI, s. 243, 244, 247.

¹⁵¹ «Riyazüs-Salihin», c. I, s. 336.

¹⁵² «Riyazüs-Salihin», c. II, s. 336, c. III, s.178.

¹⁵³ «Riyazüs-Salihin», c. III, s. 431.

¹⁵⁴ «Riyazüs-Salihin», c. III, s. 177, 180.

¹⁵⁵ «Riyazüs-Salihin», c. III, s. 192, 194.

¹⁵⁶ «Riyazüs-Salihin», c. III, s. 175, 242.

«Dünya həyatı və şeytana aldanmaq olmaz».¹⁵⁷
«Dünya həyatı yağmur kimidir».¹⁵⁸
«Dünya həyatında səbir və şükür etmək zəruridir».¹⁵⁹
«Dünya həyatını seçmək doğru deyil».¹⁶⁰
«Dünya həyatının ötəri mənfəətlərinə aldanmaq
olmaz».¹⁶¹
«Dünya həyatı qısaadır».¹⁶²
«Dünya həyatının qısalığını bilən ona itaət etməz».¹⁶³
«Dünya malına tamah salmaq qəlbi öldürür».¹⁶⁴
«Dünya malına tamah salmaq bütün pis xasiyyətlərin
qaynağıdır».¹⁶⁵
«Mömin dünya üçün də çalışmalıdır».¹⁶⁶
«Dünya imtahan yeridir».¹⁶⁷
«Dünya işlərinin yaxşı getməsi üçün uca Allaha (c.c)
sığınmaq zəruridir».¹⁶⁸
«Dünya kafirin cənnətidir».¹⁶⁹
«Dünya qazancını istəyənlə ancaq dünya malı
verilər».¹⁷⁰
«Dünya malı bir imtahandır».¹⁷¹
«Dünya malı həlak edər».¹⁷²

¹⁵⁷ «Riyazüs-Salihin», c. III, s. 179.

¹⁵⁸ «Riyazüs-Salihin», c. III, s. 175-177.

¹⁵⁹ «Riyazüs-Salihin», c. I, s. 212-213.

¹⁶⁰ «Riyazüs-Salihin», c. I, s. 187.

¹⁶¹ «Riyazüs-Salihin», c. III, s. 178.

¹⁶² «Riyazüs-Salihin», c. III, s. 235, 435.

¹⁶³ «Riyazüs-Salihin», c. III, s. 436.

¹⁶⁴ «Riyazüs-Salihin», c. III, s. 437.

¹⁶⁵ «Riyazüs-Salihin», c. III, s. 234.

¹⁶⁶ «Riyazüs-Salihin», c. I, s. 523-524.

¹⁶⁷ «Riyazüs-Salihin», c. I, s. 245-246.

¹⁶⁸ «Riyazüs-Salihin», c. VI, s. 344.

¹⁶⁹ «Riyazüs-Salihin», c. III, s. 206-219.

¹⁷⁰ «Riyazüs-Salihin», c. I, s. 96.

¹⁷¹ «Riyazüs-Salihin», c. III, s. 224-225.

¹⁷² «Riyazüs-Salihin», c. III, s. 182.

«Dünya malına həris olmaq insanı həlak edər».¹⁷³
«Dünya malına rəğbət edən Allahı unudar».¹⁷⁴
«Dünya malı cazibədardır».¹⁷⁵
«Dünya möminin zindanıdır».¹⁷⁶
«Dünya neməti keçicidir».¹⁷⁷
«Dünya fasiləsiz olaraq pisləşməyə doğru gedir».¹⁷⁸
«Dünya və axirət tarazlığını qorumaq zəruridir».¹⁷⁹
«Dünyada bir yolçu kimi olmaq lazımdır».¹⁸⁰
«Dünyada qürbətdəki insan kimi olmaq zəruridir».¹⁸¹
«Dünyanın əbədi olmadığını bilməlisən».¹⁸²
«Dünya və axirətdə xoşbəxtlik istənilməlidir».¹⁸³
«Dünyada edilən yaxşılıqlara görə cənnətdə nemətlər var».¹⁸⁴
«Dünyadan üz çevirəni Allah sevər».¹⁸⁵
«Dünya malına düşkün olmaq ziyanlıdır».¹⁸⁶
«Ölüm dünya malına olan istəyi öldürər».¹⁸⁷
«Dünya dəyərsizdir».¹⁸⁸
«Dünya fanidir».¹⁸⁹

Hz. Nizami beytdə deyir ki, islam Peyğəmbəri dünyanın başından tutub onu kökündən çıxardı. Əslində, şair burada

¹⁷³ «Riyazüs-Salihin», c. III, s. 188.

¹⁷⁴ «Riyazüs-Salihin», c. III, s. 222.

¹⁷⁵ «Riyazüs-Salihin», c. III, s. 319-320.

¹⁷⁶ «Riyazüs-Salihin», c. III, s. 206, 219.

¹⁷⁷ «Riyazüs-Salihin», c. III, s. 245.

¹⁷⁸ «Riyazüs-Salihin», c. I, s. 388.

¹⁷⁹ «Riyazüs-Salihin», c. I, s. 525-526.

¹⁸⁰ «Riyazüs-Salihin», c. III, s. 207, 437.

¹⁸¹ «Riyazüs-Salihin», c. III, s. 207, 437.

¹⁸² «Riyazüs-Salihin», c. III, s. 223.

¹⁸³ «Riyazüs-Salihin», c. VI, s. 336, 337.

¹⁸⁴ «Riyazüs-Salihin», c. VII, s. 610.

¹⁸⁵ «Riyazüs-Salihin», c. III, s. 209.

¹⁸⁶ «Riyazüs-Salihin», c. III, s. 175, 242.

¹⁸⁷ «Riyazüs-Salihin», c. III, s. 449.

¹⁸⁸ «Riyazüs-Salihin», c. III, s. 220.

¹⁸⁹ «Riyazüs-Salihin», c. III, s. 438.

nəfsə qalib gəlib elminin ölçülərini vermişdir. Bilindiyi kimi, diş çıxartmaq ağır bir işdir. Üstəlik, tamah dişini çıxarmaq, yəni dünya sevgisini yox etmək, dünya malına bağlanmamaq da çox çətindir. Fani dünya hərisliyini yox etmək üçün onun yerinə alternativ düşüncə təqdim etmək və ona inanmaq zəruridir. Bu dünyanın nemətlərini unutduran axirət inancıdır, fani dünya hərisliyini yox edən isə əbədi olan Allah (c.c) sevgisidir.

Şairə görə, əsl qəhrəman islam Peyğəmbəridir, çünki o, nəfsinə qalib gəlmişdir. Bu da Onun fədakarlıq və cəsarətinin göstəricisidir. Şairə görə, əsl qələbə də budur. Peyğəmbər bunu bacardı, «dişinin başından tutub onu kökündən çıxardı, qələbə üçün şükür etdi».

**ON ALTINCI BEYTİN ŞƏRHİ:
DİŞİNDƏ HƏR İKİ CAHANDAN HEÇ BİR
ŞEY YOX İDİ**

زارزوی داشته دندان گذاشت
کز دو جهان هیچ بدندان نداشت

*O, öz (bəşəri) arzularının dişini çəkdi,
Ona görə ki, onun dişində hər iki cahandan
heç bir şey yox idi.¹⁹⁰*

Hz. Nizami bu beytdə öncəki beytlərdə irəli sürülmüş ideyaları başqa bir biçimdə təqdim etmişdir. Şair birinci misrada deyir ki, islam Peyğəmbəri öz bəşəri arzularının dişini çəkdi. **Yəni O mübarək Peyğəmbər bir fədakarlıq örnəyidir. O, uca Allah (c.c), din və iman yolunda hər şeyini fəda etdi, uca Allahın (c.c), Onun üçün seçdiyi ideal və hədəfə bağlandı, bütün işləri bu uca ideala uyğun oldu, heç vaxt və heç bir şərt altında hədəfindən dönmədi.**

O, doğulmazdan öncə atasını itirdi, uşaq yaşında anasına həsrət qaldı, yetim böyüdü, uca Allahın (c.c) dinini zülm və məşəqqətə baxmayaraq, təbliğ etdi, yurdundan didərgin salındı, körpə övladlarını itirdi, qanlı mübarizələrdə bir əsgər və cəsur sərkərdə kimi döyüşdü, ölümə üz-üzə gəldi, təhqir edildi, ac qaldı, ancaq idealından dönmədi. Onun cəsarətinin, fədakarlığının, dönməzliyinin, «bəşəri arzularının dişini çəkə bilməsinin» səbəbi uca Allaha (c.c) olan sonsuz sevgisi ilə bağlı idi.

Şair deyir ki, islam Peyğəmbəri öz bəşəri arzularının dişini çəkdi, yəni O, dünya malına bağlanmadı, tək məqsədi uca Allahın (c.c) rızasını qazanmaq oldu, bütün imkanlarını dini uğrunda fəda etdi.

¹⁹⁰ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, s. 33.

O, öz bəşəri arzularının dişini çəkdi, sarsılmaz bir iman sahibi oldu. Mübarək qəlbində uca Allah (c.c) sevgisindən başqa bir şey yer tutmadı.

O, öz bəşəri arzularının dişini çəkə bildi, yəni uca Allahı (c.c) hamıdan yaxşı tanıdı, Ona qul olmağı bacardı. O, nəfsinə qalib gəlməyin yolunu göstərdi: uca Allahı (c.c) tanımaq, Onu sevmək, Ona inanmaq, varlığını Ona təslim etmək.

Şair nəfsinə qalib gəlməyin yolunu göstərəkən bunu «diş çəkmək» anlayışı ilə ifadə edib. Çünki «diş çəkmək» anlayışı nəfsə qalib gəlməyin ağrısını, acısını, çətinliyini, insandan iradə tələb etdiyini gözəl ifadə edir.

O, öz bəşəri arzularının dişini çəkdi, şair bu misra ilə peyğəmbərlik anlayışının tərifi vermişdir. Şairə görə, peyğəmbərlik şərəflidir, ancaq çox çətin bir missiyadır. Peyğəmbərliyin başlıca şərtlərindən biri bəşəri arzuların dişini çəkməyi bacarmaqdır. Peyğəmbərlər uca Allaha (c.c) aşıqdirlər, onların gözündə dünya malının bir dəyəri yoxdur. Onlara görə mal uca Allahın (c.c) rızasını qazanmaq üçün bir vasitədir.

Şair bu misra ilə insanların dünya malına münasibətinin ölçüsünü vermişdir. İslam Peyğəmbəri dünya malına münasibətin ölçüsünü belə müəyyən etmişdir:

İSLAM PEYĞƏMBƏRİNİN DÜNYA MALINA MÜNASİBƏTİ

«Mal toplamaq üçün dilənən cəhənnəminə atəş dilənir».¹⁹¹

«Mal bölərkən uşaqlar arasında ədalətli bölmək zəruridir».¹⁹²

¹⁹¹ «Riyazüs-Salihin», c. III, s. 336.

¹⁹² «Riyazüs-Salihin», c. VII, s. 347, 348, 356.

«Mal fitnə vasitəsidir».¹⁹³
«Mal qazanmaq üçün yalandan and içmək olmaz».¹⁹⁴
«Mal və uşaqlar Allahı unutmamalıdır».¹⁹⁵
«Mal və vəzifə ehtirası dinə zərər verir».¹⁹⁶
«Mal zülmə əldə edilmişsə, insanı həlak edər».¹⁹⁷
«Mal Məhəmməd ümmətinin imtahan səbəbidir».¹⁹⁸
«Mal ancaq yeyilən və geyiləndən ibarətdir».¹⁹⁹
«Allah mala deyil, qəlbə baxar».²⁰⁰
«Mal xərcləyərkən orta yolu tutmaq zəruridir».²⁰¹
«Malı israf etmək olmaz».²⁰²
«Malı uğrunda öldürülən şəhiddir».²⁰³
«Malın haram, ya da halal olduğu bilinməlidir».²⁰⁴
«Malın xeyirlisi axirət üçün xərclənəndir».²⁰⁵
«Malın qiymətli sədəqə olaraq verilməlidir».²⁰⁶
«Mal Allah (c.c) üçün verilməlidir».²⁰⁷
«Malını Allah (c.c) yolunda xərcləmək savabdır».²⁰⁸
«Malını başqası üçün xərcləyənlər üçün axirət xoşbəxtliyi var».²⁰⁹

¹⁹³ «Riyazüs-Salihin», c. III, s. 224.

¹⁹⁴ «Riyazüs-Salihin», c. VII, s. 237-242.

¹⁹⁵ «Riyazüs-Salihin», c. III, s. 433.

¹⁹⁶ «Riyazüs-Salihin», c. III, s. 233.

¹⁹⁷ «Riyazüs-Salihin», c. II, s. 139.

¹⁹⁸ «Riyazüs-Salihin», c. III, s. 224.

¹⁹⁹ «Riyazüs-Salihin», c. III, s. 229.

²⁰⁰ «Riyazüs-Salihin», c. I, s. 117.

²⁰¹ «Riyazüs-Salihin», c. VII, s. 376.

²⁰² «Riyazüs-Salihin», c. VII, s. 373, 376.

²⁰³ «Riyazüs-Salihin», c. II, s. 119-121.

²⁰⁴ «Riyazüs-Salihin», c. II, s. 130.

²⁰⁵ «Riyazüs-Salihin», c. III, s. 361, 362.

²⁰⁶ «Riyazüs-Salihin», c. I, s. 445.

²⁰⁷ «Riyazüs-Salihin», c. III, s. 420.

²⁰⁸ «Riyazüs-Salihin», c. VI, s. 95-96.

²⁰⁹ «Riyazüs-Salihin», c. VII, s. 630, 631.

«Malını haqq yolunda xərcləyəne qibtə etmək olar».²¹⁰

«Malını xeyrə sərf edən cəhənnəmdən uzaqlaşar».²¹¹

«İnsan malı və canı ilə cihad etməlidir».²¹²

«Uca Allah (c.c) mömini canı və malı ilə satın almışdır».²¹³

«Maddi ibadətlərin ən önəmlisi zəkətdir».²¹⁴

Şair deyir ki, O, öz bəşəri arzularının dişini çəkdi. Yəni islam Peyğəmbərinin fitrəti təmiz idi. Onun şəxsiyyəti ədalət, təmizlik, iman üzərində qurulmuşdu.

Şair deyir ki, O, öz bəşəri arzularının dişini çəkdi, yəni islam Peyğəmbəri günah etmədi, doğru yaşadı, uca Allaha (c.c) sədaqətli qul oldu.

Şairə görə, islam Peyğəmbəri insanlıq üçün doğru ölçülər qoyub getdi. O ölçülərdən biri də budur ki, insan uca Allahın (c.c) rızasını qazanmaq üçün bəşəri arzularının dişini çəkməlidir, yəni nəfsini idarə etməlidir, nəfsinə qalib gəlməlidir. Nəfsinə qalib gəlmək elminin ölçüləri də uca Allahı (c.c) tanımaq, Onu sevmək, Onun buyruqlarına əməl etməkdir.

Şair beytin ikinci misrasında islam Peyğəmbərinin öz bəşəri arzularının dişini çəkə bilməsinin səbəbini açıqlamışdır. Şairə görə, bunun səbəbi odur ki, Onun dişində hər iki cahandan heç bir şey yox idi. Şair bu misrada da diş obrazından istifadə etmişdir. Adətən, diş tamahı təmsil edir, tamah da insanı yanlış yola yönəldir. Diş haram tikəyə bəndə insan yolunu azır, haram tikə insanı yeni-yeni günahlara sövq edir. **Ona görə də xalq dilində diş harama batmış insanın yenidən bu günahı təkrar etmək təhlükəsini**

²¹⁰ «Riyazüs-Salihin», c. VI, s. 160.

²¹¹ «Riyazüs-Salihin», c. III, s. 421.

²¹² «Riyazüs-Salihin», c. VI, s. 6.

²¹³ «Riyazüs-Salihin», c. VI, s. 7.

²¹⁴ «Riyazüs-Salihin», c. II, s. 61.

nəzərə alaraq «onun dişində şirə qalıb», «onun dişi qana batıb», «iştahı diş altındadır» deyirlər. Yəni haram insanı çəkir, insanın nəfsinə xoş gəlir. İnsanın harama toxunan ilk bədən üzvlərindən biri dişdir. Diş tikəni çeynəyir, onun dadını hiss edir, dişin dibindən ifraz olunan maddə iştahı artırır. Təbii diş olmayanda isə qidanın dadı hiss olunmur, qida nəfsə Onun istədiyi dadı verə bilmir.

Hz. Nizami dişin bu önəmli funksiyalarını nəzərə alıb beytin ideyasının təqdimində ondan istifadə etmişdir. Şair deyir ki, islam Peyğəmbəri ona görə bəşəri arzularının dişini çəkə bildi ki, onun dişində hər iki cahandan bir şey yox idi. **İnsanın cəsarətli olması, idealistliyi onun təmizliyinə bağlıdır. Ona görə də cəsarət, iradə, fədakarlıq, sevgi kimi anlayışların qaynağı fitri təmizlikdir.** Tamah isə bu anlayışların ziddidir. Yəni tamahkar olan insan fədakar ola bilməz.

Şairə görə, islam Peyğəmbərinin tamah dişi olmadığına görə, bəşəri arzularını yox etdiyinə görə, ilahi missiyanı şərəfli yerinə yetirdi, cəsarətli addımlar ata bildi, uca Allah (c.c), din və insanlıq yolunda hər şeyini fəda etdi. Bu, böyük işlər görməyin ölçüsüdür, bir Peyğəmbər örnəyidir.

ON YEDDİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: ONUN ƏLİ BAYRAQ, DİLİ İSƏ XƏNCƏR İDİ

در صف ناوردگه لشکرش
دست علم بود و زبان خنجرش

*Vuruş meydanında öz qoşunu önündə,
Onun əli bayraq, dili isə xəncər idi.*²¹⁵

Hız. Nizami bu beytdə islam Peyğəmbərinin başqa bir üstün yönünü göstərmişdir. Şair deyir ki, O, hər zaman vuruş meydanında və öz qoşununun önündə idi. İslam Peyğəmbəri apardığı müqəddəs mübarizənin söz və savaşı meydanında başçı özü idi. Onun mübarizəsinin qələbə ilə nəticələnməsinin səbəblərindən biri də bu idi.

İslam Peyğəmbəri bir bacarıqlı sərkərdə idi, O, ordusunu təşkil etməyi, döyüşməyi, əsgərləri cəsarətləndirməyi bacarırdı, döyüş taktikasını gözəl bilirdi, ordunun önündə qəhrəman kimi vuruşurdu. Onun əsgərləri döyüşə hazırlamaq metodu bir mükəmməl elmdir.

PEYĞƏMBƏRİN ƏSGƏRLƏRİ RUHLANDIRMAQ METODU

Xəndək döyüşündə səhabələr xəndək qazarkən böyük və sərt bir daşa rast gəldilər. İslam Peyğəmbəri xəndəyə endi, bəsmələ söylədi, iri bir çəkiclə üç dəfə daşa vurdu, onu qum kimi dağıtdı. O, hər dəfə daşa zərbə vurarkən möminlərə müjdə verdi. Birinci zərbədə Şamın, ikinci zərbədə İrənin, üçüncü zərbədə isə Yəməninin açarının Ona verildiyini, bu ölkələrin saraylarını dayandığı yerdən gördü-

²¹⁵ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, s. 33.

yünü bildirdi. Söylədi ki, bu ölkələr uca Allahın (c.c) kəlamı ilə şərəflənəcək. O, şərin məğlub olacağını buyurdu, səhabələrinə fəth müjdəsi verdi.²¹⁶

İslam Peyğəmbəri döyüşün ən çətin anlarında səhabələrə müjdə verdi:

«Ey Salman! Bu fəthləri Allah məndən sonra sizə qismət edəcək! Şam mütləq fəth olunacaq! Herakliyus ölkəsinin ən uzaq yerinədək qaçacaq! Siz bütün Şama hakim olacaqsınız! Heç kimsə sizə qarşı dayana bilməyəcək! Yəmən mütləq fəth olunacaq! Ondan sonra Kısra öldürüləcək!».²¹⁷

İslam Peyğəmbərinin əsgərləri ruhlandırma metodu müjdə ilə birgə dua da önəmli yer tutur. Döyüşən, müjdə verən, çox dua edən islam Peyğəmbəri əsgərlərin gözündə yenilməz bir fəth olurdu:

«Ey Allahım! Onların (düşmənlərin) şərini bizdən uzaqlaşdır! Onlara qarşı mübarizədə bizə yardım et və bizə qələbə bəxş et! Bizi, Səndən başqa qalib edəcək bir güc yoxdur!».²¹⁸

Şair deyir ki, döyüş meydanında Onun əli bayraq idi. Bayraq əsgərlərin gördüyü, başının üzərinə qaldırıldığı, qürur duyduğu, inandığı, sevdiyi, qoruduğu, uğrunda şəhid olduğu bir rəmzdır. İslam Peyğəmbərinin mübarək əli də ordunun önündə dalğalanır, əsgərə yol göstərir, öz varlığını hiss etdirir, düşməyə vahimə, səhabəyə güc verir. Bu mübarək əl «Ey əsgər, mən sənə önündəyəm, sən yenilməzsən, sən qalib gələcəksən» söyləyirdi. **Hərbdə bayraq da əsgər kimi döyüşür, önündə Peyğəmbər olan**

²¹⁶ Əhməd b. Hənbəl, göstərilən qaynaq, c. IV, s. 303.

²¹⁷ Vaqidi, göstərilən qaynaq, c. II, s. 450.

²¹⁸ Vaqidi, göstərilən qaynaq, c. II, s. 463-464.

ordu Onun əlinə müqəddəs varlıq kimi baxır, bu əlin hərəkəti ona qələbənin yolunu göstərir.

Şair deyir ki, döyüşdə Onun dili xəncər idi. Dilin xəncərə bənzədilməsi onun kəskinliyini, ifadə gücünü, ölüm qorxusu olan əsgərin qəlbindəki tərəddüdü, şübhəni yox etmək imkanını göstərmək üçündür. **Şairə görə, vuruş zamanı islam Peyğəmbərinin əli bayraq kimi yol göstərir, dili də bir xəncər kimi döyüşür, yəni əsgərinə ruh verir, onu döyüşə, qazilik və şəhidliyə hazırlayır.** Döyüş öncəsi və döyüşdə mahir bir sərkərdə olan islam Peyğəmbərinin «xəncər dili»nin söylədiklərindən bir neçə nümunə:

(Ali-İmran, 3/173)

«O kəslər ki xalq onlara: «Camaat (Əbu Süfyan və tərəfdarları) sizə qarşı (qüvvə) toplamışdır, onlardan qorxun!» dedikdə (bu söz) onların imanını daha da artırdı və onlar: «Allah bizə bəs edər. O nə gözəl vəkildir!» - deyə cavab verdilər».

«Allahın bərəkəti ilə düşmən üzərinə yüyürün! Sizə müjdələr olsun ki, Allah iki tayfadan qeyri-müəyyən olan birini vəd etdi. Vallah, mən sanki qureyşlilərin hər b sahəsində yıxılacaqları yerləri görürəm...».²¹⁹

Hz. Ömər (r.a) belə anladır: «Rəsulullah (s.a.s) Bədir-də axşam tərəfi bir yer göstərib buyurdu: «Bura, inşallah, sabah filankəsin vurulub yıxılacağı yerdir!». O, sonra müşriklərin liderlərinin öldürüləcəkləri məkanları tək-tək göstərdi. Onu haqq Peyğəmbər olaraq göndərən Allaha and

²¹⁹ Müslim, «Cihad», 83; Vaqidi, I, 48-49; İbn-Hişam, II, 253-254.

içirəm ki, onlardan heç biri Allah elçisinin göstərdiyi aqibətdən qaça bilmədi. Onlar öldürüldülər və bir quyuya atılıb üst-üstə qalandılar».²²⁰

«Xəncər dil»in başqa bir duası:

«Ey Allahım! Mənə olan vədini yerinə yetir! Mənə zəfər ehsan elə! Ey Allahım! Əgər əhli-islamın bu topluluğunu həlak etsən, artıq yer üzündə Sənə ibadət edəcək kimsə qalmayacaq».

O «xəncər dil»in döyüş zamanı başqa bir duası:

«Budur Cəbrail! Atının başından tutmuş, üzərində də savaşa təchizatı ilə yardımımıza gəlmişdir».²²¹

«Genişliyi yer ilə göy arası qədər olan cənnətə girmək üçün ayağa qalxın və döyüşün».²²²

«Hər kim bu gün düşməndən üz çevirməyib səbat göstərərsə, şəhid olarsa, uca Allah (c.c), əlbəttə, onu cənnətə daxil edəcək. Bu gün şəhid olanlara Firdövs cənnəti hazırdır. Hücüm və həmlə edin!».²²³

Şair islam Peyğəmbəri ilə bağlı «döyüşdə onun dili xəncər idi» deyərək Onun döyüş metodunu, sözünün önəmini, təbliğat üslubunu nəzərdə tutmuşdur. **Şair deyir ki, müqəddəs bir ideal uğrunda cihad edən insan mübarizəsinin başında özü durmalıdır, o insan fikri, ideyası, döyüş bacarığı, təbliğat gücü ilə bu işə hazır olmalıdır. O, mübarizəsinin dalğalanan bayrağı, xəncər dili olmalıdır.**

Şair bu beytdə islam Peyğəmbərinin nümunəsində müsəlman cihad insanının tərifini, ölçülərini təqdim etmişdir.

²²⁰ Müslim, «Cənnət», 76; «Cihad», 83.

²²¹ Buxari, «Məğazi», 11.

²²² Vaqidi, I, s. 69-70.

²²³ İbn Hişam, II, s. 267-268.

**ON SƏKKİZİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ:
ONUN XƏNCƏRİ ÖZ DİŞİNİ NİSAR ETDİ**

خنجر او ساخته داندان نشار
خوش نبود خنجر دندانه دار

*Onun xəncəri isə öz dişini sədəqə verdi (nisar etdi),
Çünki dişəkli xəncər onun xoşuna gəlmirdi.²²⁴*

Şair bu beytdə islam Peyğəmbərinin Uhud döyüşündə öz dişini itirməsini başqa bir yöndən dəyərləndirmişdir. Şair öncəki beytdə deyir ki, Onun dili döyüş meydanında bir xəncər idi. Dişi isə bu xəncərin üzərindəki (ağzındakı) diş bənzəyir. Dişsiz xəncər dişəkli xəncərdən daha iti olur. Dişlər ağızda dilin hərəkətinə maneə olur, fəsahtli, bəlağətli danışmağın qarşısını alır. Ona görə də islam Peyğəmbəri dilinin altındakı diş qurban verdi.

²²⁴ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, s. 33.

ON DOQQUZUNCU BEYTİN ŞƏRHİ: QOY HAMI ONUN KƏRƏMİNƏ BAXSIN

اینهمه چه؟ تا کرمش بنگرند
خار نهند از گل او برخوردارند

*Bunların hamısı nəyə gərəkdir? Qoy hamı onun
kərəminə baxsın,
Qoy hamı tikanı qoyub, onun gülündən
bəhrələnsin.*²²⁵

Şair bu beytin mənasını «Kərəm» anlayışının üzərində qurmuşdur. «Kərəm» uca Allahın (c.c) sifətlərindən biridir. Bu anlayışın lüğəvi mənası azad, cömərd, əsl, gözəl ətirli, gözəl əxlaqlı, yumşaq qəbli, etibarlı, ehsan sahibidir.²²⁶

UCA ALLAHIN KƏRƏM SİFƏTİ

Uca Allah (c.c) bu sifəti ilə insanlara saysız-hesabsız nemət verir, insanların inkarına, nankorluğuna və pisləklərinə baxmayaraq, onlara cəza verməkdə tələsməz, bir əvəz istəmədən verir, tövbə edəni bağışlayar, istədiyinə ehsan edər, verdiyi sözü yerinə yetirər, az əmək sərf etməklə icra edilən bir sıra ibadətlərə çox savab verir. Kərim olan uca Allah (c.c) Ona sığınan çarəsizləri, imkansızları rədd etməz, onlara nemət verir, onları xoşbəxt edər.

«Kərim» anlayışı Qurani-Kərimdə uca Allahın (c.c) sifəti mənasında iki ayədə var.

(əl-İnfitar, 82/6-8)

²²⁵ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, s. 33.

²²⁶ «İslami kavramlar» (M.Kemal Atik, Ali Bardakoğlu, Celal Kırca, Selahattin Polat, Ali Toksarı), Ankara, 1997, s. 429.

«Ey (kafir) insan! Səni kərim olan Rəbbim barədə aldadan (məğrur edən) nədir? O Rəbbin ki, səni (yoxdan) yaratdı, düzəldib bir biçimə (insan şəklinə) saldı, Sənə özü istədiyi surəti verdi».

(Nəml, 27/40)

«(Süleyman taxtın daha tez gətirilməsini istədi). Kitabdan (Allahın kitabından, ya da lövhi-məhfuzdan) bir qə-dər xəbəri olan birisi (Cəbrail, ya da Xızır, Süleyman çox ağıllı və tədbirli vəziri Asəf ibn Bərxiya) dedi: «Mən onu sənə bir göz qırpımında (gözünü yumub açınca) gətirərəm!» (Süleyman) onu (taxtı) yanında hazır durmuş görüncə dedi: «Bu, Rəbbinin lütfündəndir (mərhəmətindəndir). Məni im-tahana çəkməyi üçündür ki, görək (Onun nemətinə) şükür edəcəyəm, yoxsa nankor olacağam! Kim (Rəbbimin nemə-tinə) şükür etsə, yalnız özü üçün (öz xeyrinə) şükür edər, kim nankor olsa, (bilsin ki) həqiqətən, Rəbbim (onun şükrü-nə) möhtac deyildir, kərəm sahibidir!».

«KRM» kökündən Qurani-Kərimdə «əl-Əkrəm» və «Zül-cəlalə vəl-ikram» şəklində də Allahın sifətləri zikr edilmişdir. «Əl-Əkrəm» heç bir kərəm sahibinin onunla müqayisə edilə bilməyəcəyini, kərəm məsələsində Onun tayı-bərabərinin olmadığını, kərəmi sonsuz olan uca Allahın (c.c) zatını ifadə edir.²²⁷

«əl-Əkrəm» anlayışı Qurani-Kərimin bir ayəsində var:

²²⁷ «İslami kavramlar», göstərilən qaynaq, s. 430.

(əl-Ələq, 96/3)

«(Ey Peyğəmbər!) Oxu! Sənin Rəbbin ən böyük kərəm sahibidir!»

«Zül-cələri vəl-ikram» anlayışı isə böyüklük, ucalıq və ikram sahibi olmaq mənasındadır. «Rəhman» surəsinin iki ayəsində bu ad var:

(ər-Rəhman, 55/27)

«Ancaq əzəmət və kərəm sahibi olan Rəbbinin zəti baqidir».

(ər-Rəhman, 55/78)

«(Ey Peyğəmbər!) Sənin əzəmət və kərəm sahibi olan Rəbbinin adı nə qədər ucadır (nə qədər uludur)!»

Uca Allah (c.c) kərəm sahibi olduğuna görə günahkar kimi qarşısına gələnləri bağışlayar. O, bu uca adı ilə istədiyi quluna ümid etdiyindən daha çox verər.

Şair bu beytdə kərəm anlayışını niyə xatırlatmışdır? Bu hər şeydən öncə əvvəlki beytlərdə irəli sürülmüş ideyalarla bağlıdır. Öncəki beytlərdə şair deyir ki, islam Peyğəmbəri mərhəmət sahibidir, O, mərhəmətin adını öz başı üstündə ucaltdı, O, dünya malına tamah salmadı, tamah dışının başından tutub onu kökündən çıxardı, O, qələbə üçün şükür etdi, O, bəşəri arzularının dışını çəkdi, Onun dışında iki cahana aid heç bir şey yox idi.

Göründüyü kimi, bu göstərilən dəyərlər «Kərəm» adı ilə birbaşa bağlıdır. Çünki kərəm sahibi olmaq azad, cömərd, səxavətli, doğru, mərhəmətli, bağışlayan, gözəl əxlaqlı, yumşaq qəlbli, etibarlı, ehsan sahibi olmaq deməkdir.

Bu dəyərlərin hamısı islam Peyğəmbərinin əxlaqında birləşmişdi. Şair uca Allahın (c.c) «Kərim» adını xatırlatmış, islam Peyğəmbərinin şəxsiyyətində bu adın təcəllilərini göstərmiş, insanları bu adın bərəkətindən faydalanmağa çağırmışdır.

Əslində, «Kərim» adı islam əxlaqının başlıca ölçülərini özündə ehtiva edir və bu mübarək adın mənalarından biri də «gözəl ətirli» deməkdir. Həqiqətən, azadlıqda, səxavətdə, doğru olmaqda, etibarlı, mərhəmətli, bağışlayan, ehsan sahibi olmaqda təravətli bir gül ətri var. İslam Peyğəmbərinin uca əxlaqı bu dəyərlər olduğuna görə, Onun simvolu qızıl güldür. Şair də beytin ikinci misrasında «Onun gülü»ndən danışır. Deyir ki, insanlar Onun gülündən bəhrələnməlidir. Şair «Onun gülü» deyərək islam Peyğəmbərinin, uca Allahın (c.c) «Kərim» adına bağlı gözəl əxlaqını nəzərdə tutmuşdur.

İYİRMİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: ONUN ƏXLAQI GÜL BAĞÇASIDIR

باغ پراز گل سخن خار چيست
رشته پر از مهره دم مار چيست

*Bağ güllə dolu olan yerdə tikandan söz açmaq
nəyə gərəkdir?
Dolu daşlı təsbeh olan yerdə ilanın quyuğu
nəyə gərəkdir?²²⁸*

Hz. Nizami uca Allahı (c.c), mübarək islam dinini, bu dinin şanlı Peyğəmbəri hz. Məhəmmədi (s.a.s) şərh edərkən bağ, bağça, gül, çiçək, ətir, su, nur, səma, torpaq, Ay, Günəş və başqa bu kimi insanda gözəl duyğular oyadan, insana güc və ümid verən, insanda Onu yaradana, dinə və Peyğəmbərə sevgi aşılayan obrazlardan çox istifadə etmişdir.

ŞAİRİN UCA ALLAHA (c.c) MÜRACİƏTİ

Şair tövhid və münacatlarında uca Allaha (c.c) belə yalvarır: «Günəş qurşağına (kəmərinə) ləllər düzəndir, Yer üzünü, suları bəzəyəndir»²²⁹, «Sənin vücud cənnətinə hurini o bəxş edibdir, Sənin görən nərgizlərinə nuru o bəxş edibdir»²³⁰, «Səmanın pasını ulduzlarla örtüdü, səbannın canını, reyhanlara (ətirlərə) tapşırıldı»²³¹, «Onun dərgahının torpağından bitənlər elə bir dəndir ki, onun (dənin) bağı-

²²⁸ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, s. 33.

²²⁹ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, s. 16.

²³⁰ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, s. 17.

²³¹ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, s. 18.

nın gülünün yanında İrəm (bir boş) əfsanədir»²³², «Hərəkətdəki çərx sabitlik qütbünü Səndə tapdı, Varlıq bağı dirilik suyunu Səndə tapdı»²³³, «Nəsrin gülünün qəmzəsi səba yelindən deyil, Sənin torpağının təsirindən tutiyaya çevrilir»²³⁴, «Qönçə hazır durub ki, bizlər hamı Sənin bəndələrinik, Güllər hamısı deyirlər ki, bizim bədən və canımız sağlığı Səndən alır»²³⁵, «Yalnız Sən bizi qəbul edə bilərsiniz, çünki biz Sənin bağında»²³⁶.

ŞAİRİN PEYĞƏMBƏRƏ MÜRACİƏTİ

Şair islam Peyğəmbərinə belə müraciət edir:

«Ay üzünün zəbərçəd daşlı qaşında Məhəmmədin möhürü həkk olunmuşdur»²³⁷, «Ona möhtac olan Günəş çeşməsi Onun merac gecəsinin aпаратыdır»²³⁸, «O, Günəş kimi Dolçanın Yusifi oldu, O, su Dolçası kimi Balığın Yunisi oldu»²³⁹, «O yüksək cənnətə bənzər bağın güllərindən Yer in obası (üzü) bahar rənginə boyandı»²⁴⁰, «Gecə heyrətamiz günorta çağlı gündüzə çevrilmişdi, sərvi gül açmışdı, nə möcüzəli bahar idi bu?»²⁴¹, «O bağdakı gül və nərgizlər (içində) Onun nərgizləri (gözləri) «Ma zağ!» kəlamıyla sürmələndi»²⁴², «Gecənin göbəyi onun dodaqlarından (tökülən) müşklə doldu»²⁴³, «O, (göylərin) firuzə rəngli fərşləri

²³² Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, s. 19.

²³³ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, s. 22.

²³⁴ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, s. 22.

²³⁵ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, s. 22.

²³⁶ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, s. 23.

²³⁷ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, s. 25.

²³⁸ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, s. 26.

²³⁹ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, s. 28.

²⁴⁰ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, s. 28.

²⁴¹ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, s. 28.

²⁴² Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, s. 28.

²⁴³ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, s. 29.

üstündə gül kimi əldən-ələ (verilərək) ərşin ayaqlarına yetişi»²⁴⁴, «Ey (vəhdətinin) sözü dilimizin naxışı, Sənin ətrin bizim canımızın can dərmanıdır»²⁴⁵, «O, naz səhrasının ən yeni açmış sünbülüdür»²⁴⁶, «Sənin torpağın Süleyman yelindən yaxşıdır, bağ demirəm, cənnətdən də yaxşıdır»²⁴⁷, «Səba (yeli) təmiz əllərlə sübhün sədəfinə Sənin müşk və ənbər tərkibli ətrini doldurdu»²⁴⁸, «Sənin xəbərini arayan Nizaminin beyni Sənin saçdığı ənbər ətri ilə canlanır»²⁴⁹.

Bu göstərilən misallarda şair bağ, bağça, gül, çiçək, ətir, su, nur, səma, torpaq, Ay, Günəş kimi obrazlardan islam dininin simvolları kimi istifadə etmişdir. Şərh etdiyimiz beytdə də şair islam dinini içi güllə dolu olan bir bağa bənzətməmişdir. Şair beytin ideyasını iki anlayış üzərində qurmuşdur. Misrada həm islam dininin simvolları verilmiş, həm də küfrün, inkarın, cəhalətin simvollarına yer ayrılmışdır. Şairə görə, islam dininin simvolu bağ, gül və təsbəhdır. Küfrün simvolu isə tikan və ilan quyruğudur.

Şair islam dininə bağlı anlayışları gözəl obrazlarla təqdim etdiyi kimi, küfrü də bu anlayışın mahiyyətinə uyğun simvollarla göstərmişdir. **Şairə görə, küfr bir qara daşdır, zülmüdür, tikandır, fitnə küləyidir, çirkədir, evdə yaşayan cindir, qapıbağlayandır.**

Şair deyir ki, gül, gül bağçası, yəni iman, din varsa, tikan, yəni küfr yoxdur, dolu daşlı təsbəh, yəni islam dini varsa, uca Allahın (c.c) və onun mübarək elçisinin adı bu təsbəh daşları vasitəsi ilə sayılaraq zikr edilirsə, könüllərdə və dillərdə özünə yer edirsə, ilan quyruğu, yəni cəhalət yoxdur.

²⁴⁴ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, s. 29.

²⁴⁵ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, s. 32.

²⁴⁶ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, s. 32.

²⁴⁷ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, s. 35.

²⁴⁸ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, s. 35.

²⁴⁹ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, s. 38.

İYİRMİ BİRİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: NİZAMININ TƏBİ ONUNÇÜN AÇILMIŞ GÜLDÜR

طبع نظامی کہ بدو چونگست
بر گل او نغز نوا بلبست

*Nizaminin təbi onunçün (açılmış) güldür,
Onun gülü üçün gözəl səslə bülbüldür.²⁵⁰*

Şair bu beytlə ikinci nəti yekunlaşdırmışdır. O, bu beytdə bədi ədəbiyyatın klassik obrazlarından istifadə etmişdir. Klassik ədəbiyyatda gül və bülbül çox zaman qoşa işlənmişdir.

BƏDİİ ƏDƏBİYYATDA GÜL OBRAZI

Bədi ədəbiyyatda bülbül aşiqi, gül isə sevgilini təmsil edir. Güldə naz var, bülbül isə hər zaman ona yalvarır, ona gözəl nəğmələr oxuyur, öz sevgisini, vəfa və sədaqətini dilə gətirir.

Gül bədi ədəbiyyatda bir sıra hallarda uca Allahın (c.c) gözəlliyinin, çox zaman isə hz. Məhəmmədin (s.a.s) simvolu kimi təqdim olunur. Gülün gözəl ətri olduğu üçün islam peyğəmbərinin tərinə də gül deyilmişdir. Böyük iman şairi Füzuli islam Peyğəmbərinə yazdığı qəsidələrdən birinə «gülü, o birisinə isə «su»yu rədif seçmişdir:

Füzuli:

Suya versin bağban gülzarı zəhmət çəkməsin,
Bir gül açılmaz üzün tək versə, min gülzarə su.

(Bağban gül bağçasını suvarmaq üçün boş yerə zəhmət çəkməsin! Çünki min dənə gül bağçası sulasa, yenə də hz. Məhəmmədin (s.a.s) üzün kimi bir gül açılmaz!)

²⁵⁰ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, s. 33.

Sultan Əhməd Xan:

Nola tacun kimi başumda götürsəm daim,
Qədəmi-pakını ol həzrət şahı-rusülün...

Güli-gülzari nübüvvət o qədəm sahibidir,
Əhmədə, durma üzün sür qədəminə o gülün.

(Kaş o mübarək elçilərin şahının mübarək ayağını
tacım kimi hər zaman başımda gəzdirə idim. O, peyğəmbər-
lik bağçasının gülüdür, ey şair, tez ol, üzünü o gülün ayağına
sürt)

Əsəd Əfəndi:

Təcəllayi-cəmalından həbibim növbahar atəş,
Gül atəş, bülbül atəş, sünbül atəş, xakü-xar atəş!
Şüayi-afitabındır yaxan bil-cümlə uşşaqı,
Dil atəş, sinə atəş, həm dü çeşmi-eşqbar atəş!

(«Həbibim, Sənin gözəlliyinin təcəlla edərək ortaya
çıxmasından ötrü Sənə aşiq olan ilk bahar atəş, gül atəş,
bülbül atəş, sünbül atəş, torpaq və tikan atəş! Bütün aşıqləri
yandıran, o mübarək üzünün günəş kimi parlaq nurudur...
Buna görə də könül atəş, qəlb atəş, eşqinlə ağlayan bu iki
göz atəş!...»)

Xaqani:

Sevdi ol nuru «Habibim» dedi Hak,
Oldu didarına aşığı-mutlak.
Ana təshir olunup mülki-şühud,
İzz ü devletle gelip buldu vücud.
Doldu avazeyi-Ahmedle cihan,
Eyledi aşkı-ilahi galeyən.
Cümlenin evvelidir hatmi-rusül,
Dedilər anın için «Mehazi-küll».

(Uca Allah o mübarək nuru sevdi və Ona «Həbibim»
dedi. Sonra da o sevgilinin gül üzünə aşiq oldu. Bütün yara-
dılmışlar Onun əmrinə verildi. İslam Peyğəmbəri izzət və

dövlətlə bu aləmə gəldi. Bütün cahən «Əhməd! Əhməd!» sədələri ilə doldu və ilahi eşq cəşə gələrek coşdu. Elə buna görə də peyğəmbərlərin sonuncusu olan hz. Məhəmməd (s.a.s) yaradılmışların ilki oldu və Ona «bütün yaradılmışların qaynağı» deyildi)

Kamal Ədib Kürküoğlu:

... Bir görə bir daha görə deyə Allah, Allah!

İtirər ağılı rüxsarına heyran olaraq...

(Hz. Məhəmmədi (s.a.s) bir kərə görə Onun gül üzünə heyran olaraq ağılı itirər! «Allah! Allah!» sədələri ilə bir də görməyin həyacanını yaşayar)

Hz. Nizami deyir ki, onun təbi, ilhamı islam Peyğəmbəri üçün açılmış güldür. Şairin misrada gül və bülbül obrazlarından istifadə etməsinin səbəbi öz Peyğəmbər sevgisini ifadə etmək üçündür. **Şair islam Peyğəmbərinə aşiqdir, onun ilhamının qaynağı peyğəmbər sevgisidir, yazdıqları Peyğəmbərə təqdim olunmaq üçün hazırlanmış bir dəstə güldür.**

Şair deyir ki, o, islam Peyğəmbərinin gülü üçün oxuyan bülbüldür. Yazdığı ən gözəl şeirlər, tapdığı ən gözəl bənzətmələr islam Peyğəmbərinə bağlıdır.

Şair bu beytdə həm də öz hədəf və məqsədlərini açıqlamışdır. Şair deyir ki, o gözəl səslə bülbüldür, məqsədi islam Peyğəmbərinin gətirdiyi dinin gözəlliklərini tərənnüm etməkdir, uca Allaha (c.c), onun mübarək elçisinə sevgi nəğmələri oxumaqdır, uca Allahı (c.c) və hz. Məhəmmədi (s.a.s) insanlara tanıtmayaqdır, islam adlı çiçəyin ətrini bütün dünyaya yaymayaqdır.

**MÜBARƏK İSLAM PEYĞƏMBƏRİNİN
DİNİ DİRİLİK SUYUDUR**

Saçma, ey göz, əşkdən könlümdəki odlarə su
Kim, bu dəklü tutuşan odlarə qılmaz çarə su.

Abgundur kümbədi-dəvvar rəngi, bilməzəm,
Ya mühit olmuş gözümdən künbədi-dəvvarə su.

Zövqi-tiğindən əcəb yox, olsa könlüm çak-çak
Kim, mürur ilə buraxır rəxnələr divarə su.

Vəhmlən söylər dil-məcruh peykanın sözün,
Ehtiyat ilə içər hər kimdə olsa yarə, su.

Suya versin bağıban gülzarı, zəhmət çəkməsin,
Bir gül açılmaz üzün tək, versə min gülzarə su.

Oxşada bilməz qübarini mühərrir xəttinə,
Xamə tək baxmaqdan ensə gözlərinə qarə su.

Arizin yadilə nəmnak olsa müjganım, nola,
Zayə olmaz gül təmənnasilə vermək xarə su.

Qəm günü etmə dili-bimardən tiğın diriğ,
Xeyrdir vermək qaranqu gecədə bimarə su.

Mən ləbin müştəqiyəm, zöhhad Kövsər talibi,
Netəkim məstə mey içmək xoş gəlir, hüşyarə su.

İstə peykanın, könül, hicrində şövqüm sakın et,
Susuzam bir gəz bu səhradə mənimçün arə su.

Rövzeyi-kuyinə hərdəm durmayıb eylər güzar,
Aşiq olmuş, qaliba, ol sərv-i-xoşrəftarə su.

Su yolun ol kuydən topraq olub tutsam gərək,
Çün rəqibimdir, dəxi ol kuyə qoyman varə su.

Dəstbusi arizusundan ölərsəm, dustlər,
Kuzə eylin torpağım, sunun onunla yarə su.

Sərv sərkəşlik qılır qümri niyazından, məgər
Damənin tuta, əyağinə düşə, yalvarə su.

İçmək istər bülbülün qanın, məgər bir rəng ilə,
Gül butağının mizacına girə, qurtarə su.

Tinəti-pakini rövşən qılmış əhli-aləmə,
İqtida qılmış təriqi-Əhmədi-Muxtarə su.

Seyyidi-növi-bəşər, dəryayi-dürri-istifa
Kim, səpibdir möcüzati atəşi-əşrarə su.

Qılmaq üçün tazə gülzari-nübüvvət rövnəqin,
Möcüzündən eyləmiş izhar səngi-xarə su.

Möcüzü bir bəhri-bipayan imiş aləmdə kim,
Yetmiş ondan min-min atəşxaneyi-küffarə su.

Heyrət ilən barmağın dişlər, kim etsə istima,
Barmağından verdiyin şiddət günü ənsarə su.

Dusti gər zəhri-mar içsə olar abi-həyat,
Xəsmi su içsə dönər, əlbəttə, zəhri-marə su.

Eyləmiş hər qətrədən min bəhri-rəhmət mövcuz,
Əl sunub vurğac vüzu üçün güli-rüxsarə su.

Xaki-payinə yetəm der, ömrlərdir müttəsil
Başını daşdan-daşa vurub gəzər avarə su.

Zərrə-zərrə xaki-dərgahinə istər sala nur,
Dönməz ol dərgahdən, gər olsa parə-parə su.

Zikri-nətin virdini dərman bilir əhli-xəta,
Eylə kim, dəfi-xumar üçün içər meyxarə su.

Ya həbibullah! Ya xeyrül-bəşər! Müştəqinəm,
Eylə kim, ləbtəşnələr yanıb dilər həmvarə su.

Sənsən ol bəhri-kəramət kim, şəbi-meracda
Şəbnəmi-feyzin yetirmiş sabitü səyyarə su.

Çəşməyi-xurşiddən hər dəm zülali-feyz enər,
Hacət olsa mərqədin təcrid edən memarə su.

Bimi-duzəx, nari-qəm salmış dili-suzanimə,
Var ümidim əbri-ehsanın səpə ol narə su.

Yümni-nətindən gühər olmuş Füzuli sözləri,
Əbri-nisandan dönən tək lölöi-şəhvarə su.

Xabi-qəflətdə olan bidar olanda ruzi-həşr
Əşki-həsrətdən dolanda dideyi-bidarə su.

Umduğum oldur ki, ruzi-həşr məhrum olmayam,
Çəşməyi-vəslin verə mən təşneyi-didarə su.

Məhəmməd Füzuli

**HƏZRƏT NİZAMİNİN
BEŞİNCİ NƏTİNİN ŞƏRHİ**

BEŞİNCİ NƏTİN ÖZƏLLİKLƏRİ

H. Nizaminin beşinci nətinin bir sıra xüsusiyyətləri var. Bu xüsusiyyətləri doğru seçib şərh etmək üçün öncə şairin birinci böyük əsəri olan «Sirlər xəzinəsi»ni yazmasının başlıca səbəb və məqsədlərini qısa şəkildə ümumiləşdirək.

Şairin «Sirlər xəzinəsi» dastanı bütün yaradıcılığının, ideya və hədəflərinin h. Nizaminin bağlı olduğu dini, elmi, ədəbi qaynaqlar əsasında hazırlanmış mükəmməl proqramdır. Bu proqram sarsılmaz iman, uca Allah (c.c) sevgisi, h. Məhəmmədə (s.a.s) aşılıq, dərin elm, insanlara doğru yol göstərən parlaq istedadla yazılmışdır. H. Nizaminin diqqətlə hazırladığı bu proqramın başlıca hədəfləri bunlardır:

H. NİZAMİNİN HƏDƏFLƏRİ

Şairin başlıca məqsədi var olan, tək olan, qüdrət, hökm və hikmət sahibi, hər şeyin yaradıcısı uca Allahı (c.c) insanlara doğru tanımaq, O uca varlığı insanlara sevdirməkdir. Çünki şairə görə, insanın yaradılış qayəsinə uyğun yaşaması, azad və xoşbəxt olması, bu dünya və axirət səadətində qovuşması ancaq uca Allahın (c.c) varlığını və birliyini inanaraq, iman edərək qəbul etməsinə, Ona sevərək itaətə yönəlməsinə bağlıdır:

... Ey əzəldən, bizlər olmadıqda belə var olan,
Ey bizlər fani olduqdan sonra da əbədi yaşayacaq...²⁵¹
Bu qul –Nizami ki, Sənin təkliyini tərənnüm edir,
Hər iki dünyada Sənin səri-kuyinin torpağıdır...²⁵²

²⁵¹ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, s. 23.

²⁵² Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, s. 22.

Yalnız Sən bizi qəbul edə bilərsən, çünki biz
Sənin bağındanıq,
Biz Sənin boynu bağlı qulunuq və damğalı itinik...²⁵³
Sənin sifətini (məhiyyətini) dərk etmək qarşısında
acizlik,
«Allahı kim tanıdı?...» (hədisini) dəfələrlə
oxumuşuq...²⁵⁴
Sənin dərgahından (qapından) başqa bir qiblə
tanımayacağıq,
Əgər sən də bizə nəvaziş göstərməsən, bəs kim
göstərəcək?...²⁵⁵
Nizaminin adının şərəfli olmasına bəis Sənsən,
Onun ağalığının (böyüklüyünün) səbəbi Sənə köləlik
(qulluq) etməsindədir...²⁵⁶

Həz. Nizami islam, türk mədəniyyətinin və təbii ki, bu mədəniyyətin ayrılmaz bir parçası olan Azərbaycan mədəniyyətinin başlıca dəyərlərini yaratmış dahilərdən biridir. Şairə görə, mədəniyyətin qayəsi insanı yaradılış fitrətinə bağlamaq, insanın fitrətinin pozulmasına imkan verməmək, onun bu dünya və axirət xoşbəxtliyini təmin etməkdir. Şairə görə, əgər mədəniyyət uca Allahın (c.c) razı olacağı insan yetişdirə bilirsə, belə bir imkan varsa, o, sağlam bir mədəniyyətdir. Bu şairin bütün yaradıcılığının ana məqsədidir, cövhəridir.

Nizamiyə görə, islam-türk mədəniyyəti vəhyə bağlı dəyərlər sistemidir, bu mədəniyyətin başlıca prinsipi də uca Allahın (c.c) varlığına və birliyinə inanmaqdır. Deməli, şairlərin, yazıçıların vəzifəsi bu ülvü idealın gerçəkləşdirilməsində iştirak etməkdir.

²⁵³ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, s. 23.

²⁵⁴ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, s. 24.

²⁵⁵ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, s. 24.

²⁵⁶ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, s. 24.

Həz. Nizaminin yaradıcılıq proqramının ikinci hədəfi islamın şanlı Peyğəmbəri həz. Məhəmmədi (s.a.s) insanlara tanıtmək, Onu sevdirmək və insanları o nurlu Peyğəmbərin yolu ilə getməyə yönəltməkdir. **Şairə görə, islam Peyğəmbəri uca Allahın (c.c) buyruğu ilə islam mədəniyyətinin, islami dəyərlər sisteminin qurucusudur. O, uca Allahın (c.c) seçdiyi, sevdiyi, səlahiyyət və Kitab verdiyi müəllimdir, ümmətin lideridir, yol göstərəndir, son elçidir. Şair deyir ki, elmini, «diplomunu» uca Allahın (c.c) verdiyi o xilaskar qula itaət bizim borc və vəzifəmizdir:**

... Nizaminin təbi onunçün (açılmış) güldür.

Onun gülü üçün gözəl səslə bülbüldür...²⁵⁷

... Mənə bir təzə-tər nicat sübhü (bəxş et),

Sənin torpağınam, mənə abi-həyat (dirilik suyu)

ver...²⁵⁸

... Sənin torpağın mənə canımın behiştidir,

Sənin behiştin isə mənə canım və cahanımdır.²⁵⁹

... Sənin torpağını (sürmə kimi) Nizaminin gözlərinə çəkim,

Sənin qulun kimi (atının) çulunu çiyənimdə

gəzdirim...²⁶⁰

Nizamiyə görə, vəhyə bağlı olan islam mədəniyyətinin qurucusu, bu mədəniyyətin uca Allahın (c.c) buyruq və yasaqlarına bağlı hüquqi, iqtisadi, hərbi, mənəvi-əxlaqi dəyərlərinin formalaşdırıcısı həz. Məhəmməddir (s.a.s). Şairə görə, Onun gətirdiklərinə tabe olmadan ədalətli cəmiyyət qurmaq, ilahi missiyaya uyğun fəaliyyət göstərən insan kimi yaşamaq mümkün deyil.

²⁵⁷ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, s. 33.

²⁵⁸ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, s. 41.

²⁵⁹ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, s. 41.

²⁶⁰ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, s. 41.

Hz. Nizaminin yaradıcılıq proqramının üçüncü hədəfi bütövlükdə islam dəyərlərini tanımaq, bu dəyərləri insanların düşüncə və həyat tərzinə çevirməkdir. Ona görə də, şair əsərlərində bu ülvü dəyərləri bir-bir təqdim etmiş, onların gözəlliklərini göstərmiş, ədalətin, mərhəmətin, şəfqətin, təmizliyin, dostluğun, doğru danışmağın, halallığın, səxavətin, cəsarət və çalışqanlığın, elm və mərifətin üstünlüyünü açıqlamış, bu ülvü islami dəyərlərlə yaşayan cəmiyyət təsvir etmişdir. Şairə görə, bütün işlərin başı ədalətdir:

... Ədalət padşahlığın (əsas) şərtidir,
Cahanın qəddarlığı onsuz da (bizə) bəsdir...²⁶¹
... Türklərin dövləti ona görə ucaldı ki,
Məmləkətdə ədalət hakim oldu...²⁶²

Hz. Nizaminin yaradıcılıq proqramının dördüncü hədəfi uca Allahın (c.c) razı olacağı kamil insan tərbiyə etməkdir. Şair bütün əsərlərində kamil insanın ölçülərini, kamil insan tərbiyə etməyin yol və vasitələrini şərh etmişdir. **Şairə görə, kamil insan uca Allahı (c.c) tanıyan, Ona itaət edən, peyğəmbərini sevən, Onun yolu ilə gedən, ədalətli, imanlı, halal insandır.** Şairə görə, kamil insan tərbiyə etməyin yolu da uca Allahın (c.c) buyruq və yasaqlarına əməl etmək, halal qazanıb halal yemək, uca Allahın (c.c) sevdiklərini sevib, sevmədiklərini sevməməkdir. Cəmiyyət ağıllı, imanlı, ədalətli insanların əxlaqı üzərində qurulmasa, o cəmiyyətdə yaşayan insanlar xoşbəxt ola bilməz. Nizamiyə görə, belə gözəl əxlaqın qaynağı da islam dinidir. Çünki bu dinin hədəfi insanın canını, dinini, aqlını, nəslini, malını qorumaqdır.

²⁶¹ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, s. 100.

²⁶² Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, s. 101.

Hız. Nizamiyə görə, insanın fitrətinin və cəmiyyətin əxlaqının qorunması üçün vəhyə bağlı mədəniyyətin dəyərləri bilinməli, öyrənilməli və yaşanmalıdır.

Şairə görə, sirlər xəzinəsi – yəni ilahi sirlərin cəm olduğu varlıq elə insandır. Bu insan adlı mükəmməl yaradılmış varlığı doğru tanımaq, onu öyrənmək, onun missiyasını müəyyən edib, ona doğru yol göstərmək bir vəzifədir. Şair sözünün məqsədi də bu olmalıdır. Çünki doğru söz insanı özünə tanıdar, ona təsir edər, onun könlünü nura qərş edər, bəşirət gözünü açar, ona doğru yolu göstərər:

... Sözdən yuxarıda oturan yoxdur,
Bu dünyanın var-dövləti yalnız sözdədir.²⁶³
... Fələyə ucalan bir söz ələ gətirməyincə,
Fələk kimi sən də əldən düşüb oturma...²⁶⁴

BEŞİNCİ NƏTİN MƏZMUNU VƏ QURULUŞU

Hız. Nizaminin beşinci nəti (sitayiş) də bu göstərilən ideya və hədəflərə xidmət edən vasitədir. Şair bu nəti müqayisə prinsipi üzərində qurmuşdur. **Nətin başlıca ideyası hız. Məhəmmədin (s.a.s) başqa peyğəmbərlərdən üstünlüyüdür.** Şair bu ideyanı gerçəkləşdirmək üçün ayrı-ayrı vasitələrdən istifadə etmişdir. Bu vasitələrdən biri fərqli xüsusiyyətləri ilə seçilən hız. Adəm (s.a.s), hız. Nuh (s.a.s), hız. İbrahim (s.a.s), hız. Davud (s.a.s), hız. Süleyman (s.a.s), hız. Yusif (s.a.s), hız. Xızır (s.a.s), hız. Musa (s.a.s), hız. İsa (s.a.s) kimi peyğəmbərlərin adının və onlarla bağlı ən önəmli əlamətlərin bədii biçimdə nətin mətninə daxil edil-

²⁶³ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, s. 51.

²⁶⁴ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, s. 51.

məsədir. Bu vasitə şairə müqayisə etmək və bu yolla da islam Peyğəmbərinin üstünlüyünü göstərmək imkanı vermişdir.

Hə. Nizami adı çəkilən peyğəmbərlərə aid xüsusiyyətləri yığcam şəkildə, nətin ideya və məqsədinə uyğun bir biçimdə şərh etmiş, öz mövqeyini açıqlamış və nəyə görə hə. Məhəmməd (s.a.s) başqa peyğəmbərlərdən üstündürsualına cavab vermişdir. Şair bu zaman adı çəkilən peyğəmbərlərin yaşadıkları dövrün ardıcılığına da əməl etmişdir.

Şair nətin ikinci hissəsində birbaşa islam Peyğəmbərinə müraciət etmişdir. Şair bu hissədə islam Peyğəmbərinin üstün keyfiyyətlərini sadalamış, onun xilaskarlıq missiyasını önə çəkmiş, gəlişinin zəruriliyini əsaslandırmışdır.

Şair beşinci nətdə gözəl bədii təsvir və ifadə vasitələrindən istifadə etmişdir.

**BİRİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ:
SƏN ELÇİLƏR TACININ GÖVHƏRİSƏN**

ای گھر تاج فرستاد گان
تاج ده گوهر آزاد گان

*Ey elçilər tacının gövhəri,
Ey azadələr gövhərinə tac bəxş edən!*²⁶⁵

Hız. Nizaminin beşinci nətinin (sitayış) birinci hissəsi müqayisələr üzərində qurulduğundan demək olar ki, bütün beytlərdə müqayisə yaradacaq vasitələrdən istifadə olunmuşdur. Şair bu yolla islam Peyğəmbərinin başqa peyğəmbərlərdən üstünlüyünü ifadə etmişdir. Bu ideyanın tam anlaşılması üçün hız. Məhəmmədi (s.a.s) başqa peyğəmbərlərdən ayıran özəllikləri qısaca şərh edək.

**Hız. MƏHƏMMƏDİ (s.a.s) BAŞQA
PEYĞƏMBƏRLƏRDƏN AYIRAN ÖZƏLLİKLƏR**

Qurani-Kərimdə hız. Məhəmmədin (s.a.s) peyğəmbər olduğu açıq bildirilmişdir:

(Əhzab, 33/45-46)

«Ey peyğəmbər! Biz səni şahid, müjdəçi, uyarıcı, Allahın izni ilə ona dəvətçi və aydınladıcı bir işıq olaraq göndərdik».

²⁶⁵ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, s. 39.

Qurana görə, hz. Məhəmmədə (s.a.s) iman Allah (c.c) əmridir:

(Hədid, 57/7)

«Allaha və Rəsuluna iman edin. Allahın sizə verdiyi maldan Allah yolunda xərcləyin. İçinizdən iman edənlər və Allah yolunda sərf edənlər üçün böyük mükafat vardır».

Qurana görə, hz. Məhəmmədin (s.a.s) peyğəmbərliyinə inanmamaq küfrdür:

(Fəth, 48/13)

«Kim Allaha və Rəsuluna iman etməsə, doğru budur ki, biz kafirlər üçün alovlu bir atəş hazırlamışıq».

Hz. Məhəmmədin (s.a.s) peyğəmbərliyi ümumbəşəridir. Yəni, o, bir topluma, insan qrupuna deyil, bütün insanlığa göndərilmişdir:

(Səbə, 34/28)

«Ey Məhəmməd! Biz səni ancaq bütün insanlara müjdəçi və uyarıcı olaraq göndərdik. Ancaq onların çoxu bilmir».

Hz. Məhəmmədin (s.a.s) peyğəmbərliyinin dəlili Qurandır, onun üstün əxlaqıdır, onun möcüzələridir. Qurani-Kərimdən öncəki ilahi kitablarda onun peyğəmbərliyi müjdələnmişdir:

(Saf, 61/6)

«Məryəm oğlu İsa da belə demişdi: «Ey İsrail oğulları! Mən, məndən öncə göndərilmiş olan Tövratdakı şeyləri təsdiqedicisi və məndən sonra gələcək olan Əhməd adındakı peyğəmbəri də müjdələyici olaraq Allahın sizə göndərdiyi peyğəmbəriyəm. Ancaq İsanın müjdələdiyi peyğəmbər açıq dəlillərlə gələndə də «bu bəlli bir sehrdir» demişlər».

Qurani-Kərimə görə, hz. Məhəmməd (s.a.s) insanlara örnək olan üstün, gözəl əxlaq sahibidir:

(Qələm,68/4)

«Və sən böyük bir əxlaq üzərindəsən».

Hz. Məhəmmədi (s.a.s) başqa peyğəmbərlərdən ayıran bir özəlliyi də Onun son elçi olmasıdır:

(Əhzab, 33/40)

«Məhəmməd adamlarınızdan hər hansı birinin atası deyil, ancaq Allahın rəsulu və peyğəmbərlərin də sonuncusudur. Allah hər şeyi haqqıyla biləndir».

TAC VƏ GÖVHƏR HAKİMİYYƏT RƏMZİDİR

Hz. Nizami beşinci nətin birinci beytinə nətlərin yazılış üslubuna uyğun olaraq «ey!» müraciəti ilə başlamışdır.

Şair beytdə peyğəmbərlər silsiləsi təsvir edir və onların içindən sonuncu peyğəmbəri seçərək Ona üz tutur. Yəni beytdə «ey!» müraciəti hz. Məhəmmədin (s.a.s) başqa elçilərdən seçilməsinə, üstün olduğuna işarə edir. Şair ən güclü kimdirsə, ona üz tutur, ondan yardım istəyir.

Beytdə hz. Məhəmmədin (s.a.s) başqa elçilərdən üstün olduğunu ifadə edən vasitələrdən biri də elçilər silsiləsinin təsviridir. Şair birinci beytin farsca mətnində elçiləri «göndərilmişlər» («ferestadeqan») adlandırmışdır. Bu uca Allahın (c.c) seçdiyi, üstün etdiyi, insanlara bir nur olaraq göndərdiyi bütün peyğəmbərlərin başında üstünlük rəmzi olan tac var. Bu tac ən qiymətli daşlarla, o sıradan gövhərlə bəzədilmişdir. Şairə görə, islam Peyğəmbəri elçilərin başındakı tacın ən qiymətli bəzəyi olan gövhərdir.

Şairin beytdə islam Peyğəmbərinin üstünlüyünü ifadə etmək üçün istifadə etdiyi başqa bir vasitə tacdır. «Tac» sözü farscadır. Bəzəkli başlıq anlamındadır. Tac əsil-nəcabətin, qüdrətin, ehtişamın, səltənət və hakimiyyətin rəmzidir. Şairə görə, uca Allah (c.c) bütün peyğəmbərlərə hakimiyyət vermiş, onları elm, üstün ağıl, iman, təqva, gözəl əxlaq kimi nemətlərlə başqalarından üstün etmişdir. Şair peyğəmbərlərə verilən böyük nemətləri «tac» sözü ilə ümumiləşdirmişdir. Şairə görə, tacın dəyəri onda olan gövhərlə müəyyənləşir. Deməli, peyğəmbərlər silsiləsinin ən dəyərli varlığı da hz. Məhəmməddir (s.a.s).

Şairin beytdə islam Peyğəmbərinin üstünlüyünü ifadə etmək üçün istifadə etdiyi vasitələrdən biri də «gövhər» kəlməsidir.

Gövhər də farsca bir kəlmədir. Çox qiymətli daş, bəzək əşyası, bir şeyin gövhəri, özəyi mənasında işlədilir. Tə-

səvvüfdə isə gövhər mənalar, ilahi sifətlər, mənənin və sifətin cövhəri mənasında işlədilir.²⁶⁶

Şair ikinci misrada azadələrdən danışır. O, azadələr deyərəkən şahları, padşahları nəzərdə tutur. Şairin padşahlara, şahlara azadələr deməsinin səbəbi də onların cəmiyyətdəki üstün mövqeylərindən irəli gəlir, yəni onlar azadələrdir, cəmiyyətdə bir kimsədən asılı deyillər. Şair deyir ki, bu padşahlara hakimiyyəti də sən vermişən. Sənin hesabına onların gövhərinə tac bəxş olunub.

Şair beytin birinci misrasında peyğəmbərlərdən, ikinci misrasında isə sultanlardan danışmışdır. Şairə görə, onların cəmiyyətdəki mövqeyi çox üstündür. Ancaq onların heç biri hz. Məhəmməddən (s.a.s) üstün deyil. Şair bu üstünlüyü ifadə etmək üçün ikinci misrada daha bir vasitədən – «bəxş etmək» felindən istifadə etmişdir. Çünki bir şeyi «bəxş etmək» həm maddi, həm də mənəvi baxımdan bəxş edən şəxsin gücünü və üstünlüyünü göstərir. Şairə görə, həqiqi sultanlığın necə olduğunu ancaq hz. Məhəmməd (s.a.s) göstərmişdir.

Dedik ki, tac hakimiyyət rəmzidir. Ona görə də, hz. Məhəmmədə (s.a.s) peyğəmbərlərin sultanı, «sahibüt – tac» deyilmişdir. «... Bu ismin bir digər izahı da hz. Peyğambərin arablara taç imame dedikləri sarığı kullanmasıdır. Ondan başqa hiç bir peyğambər başına sarık sarımadığı için de kendisine Sahibüt-Tac denilir. Natlar bu isim sahibi –külâh ve ya sahibi-Tac şeklinde ele alınırken, özellikle sultanlık tacı kastedilmiştir:

Nübüvvet tahtınınun Sahib-Külâhı,
Vilayet çarhınınun mihr ile mahı.

²⁶⁶ Süleyman Uludağ, «Tasavvuf terimleri sözlüğü», İstanbul, 2001, s. 146.

(Peyğəmbərlik taxtının tac sahibi, səltənət çarxının günəş və ayı sənən)

Nurun siraci-vehhac,
Alemlər sana muhtac,
Sahibi- Tac u Mirac,
Sensin, ya Resulallah.²⁶⁷

(Nurun parlaq nurdur, aləmlər sənə möhtacdır, merac gecəsinin tacının sahibi də sənən, ey Allahın (c.c) elçisi)

Nətlərdə hz. Məhəmmədin (s.a.s) sultan olması, bütün sultanlardan üstünlüyü açıq ifadə edilmişdir. Mövlanaya görə, padşah ancaq könül ölkəsində şah olandır, xəzinə və əsgər sahibi olan deyil. Pullar üzərində olan padşah adları silinəcək, ancaq hz. Məhəmmədin (s.a.s) adı əbədiyyətədək qalacaq.²⁶⁸

Nət yazan şairlərə görə, hz. Məhəmməd (s.a.s) könüllər sultanıdır, onun səltənəti əbədiyyətədək davam edəcək. **O, «sultani-ənbiya» (peyğəmbərlərin sultanı), «şahirusul» (rəsulların şahı), «şahənşahi-risalət» (peyğəmbərliyin ən böyük şahı), «şəriət, təriqət, şəfaət, səadət, səxavət sultan»dır.** «... Ancak hz. Peygamber tahtı lamekan alemleri, askerleri digər peygamberlər və melekler, tebası bütün canlılar, ülkesi de mülkü melekut alemleri olan, en müşfik ve adil hükmdar, saltanatı Cenabi-Hak tarafından teyid edilen bir sultandır».²⁶⁹

Füzuli:

Şahənşahi-məsnədi-risalət,
Rəssami-qəvaidi-ədalət.²⁷⁰

²⁶⁷ Emine Yeniterzi, «Divan şiirinde nat», Ankara, 1993, s.197.

²⁶⁸ Amil Çelebioğlu, «Mesnevi-i Şerif» (Aslı ve sadələştirilmişiyə manzum tercümesi), c. II, s. 117.

²⁶⁹ Emine Yeniterzi, «Divan şiirinde nat», göstərilən qaynaq, s.197.

²⁷⁰ Füzuli, «Divan», s. 60.

(Peyğəmbərliyin qaynağısan, onun ən üstün şahısan, ədalət qaydalarının rəssamısan, yəni ədalət qaydaları sənin qələminlə, gözəl xətlə yazılmışdır, yer üzünə, insanlığa ədalət gətirmisən)

Zati:

Serveri-ruyi-zeminsin şahi-eflaki-berin,
Miri-cüнди-ənbiya sultani-mülki-mucizat.²⁷¹

(Yer üzünün başçısısan, fələklər aləminin şahısan, peyğəmbərlərin əmiri, möcüzələr mülkünün sultanısan)

Yəhya Bəy:

Mülki-dünya padşahı ahirət sultanısın,
On səkkiz bin alemün bir şahi-ali-şanısan.²⁷²

(Dünya mülkünün padşahı, axirətin sultanısan, on səkkiz min aləmin bir şanı uca olan şahısan)

Hz. Nizami də beytdə «elçi», «tac», «gövhər», «azadələr» (padşahlar, sultanlar), «bəxş etmək» kimi hakimiyyət, səltənət məzmunu ifadə edən sözlərdən istifadə etməklə müqayisəyə şərait yaratmış, uca Allahın (c.c) verdiyi ən böyük hakimiyyətin hz. Məhəmmədə (s.a.s) məxsus olduğunu ifadə etmişdir.

²⁷¹ Zati, «Divan», s. 20.

²⁷² Yahya Bey, «Divan», s. 183.

İKİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: HAMİ SƏNİN ÇÖRƏYİNİ YEYİR

هرچه ز بیگانه و خیل تواند
جمله در این خانه طفیل تواند

*Biganələr və sənin ümmətindən olanların hamısı,
Bu (aləm) evində sənin çörəyini yeyir.²⁷³*

Hız. Nizami bu beytdə islam Peyğəmbərinin üstünlüyünü başqa biçimdə ifadə etmişdir. Beytin mənası beşinci nətin ideyası olan hız. Məhəmmədin (s.a.s) üstünlüyü anlayışının məna çərçivəsində anlaşılır. Şair bu ideyanı ifadə etmək üçün hız. Məhəmmədə (s.a.s) bağlı olan bir sıra keyfiyyətləri önə çəkmişdir. Bu keyfiyyətlərdən biri hız. Məhəmmədin (s.a.s) bütün insanlığa göndərilmiş peyğəmbər olmasıdır:

(Səbə, 34/28)

«Ey Məhəmməd! Biz səni ancaq bütün insanlara müjdəçi və uyarıcı olaraq göndərdik. Ancaq onların çoxu bilməz».

Şairin ikinci beytdə hız. Məhəmmədlə (s.a.s) bağlı önə çəkdiyi başqa bir keyfiyyət islam Peyğəmbərinin nətlərdə geniş şərh olunmuş bir hədisidir:

«Sən olmasaydın, bu göyləri yaratmazdım».

Yeni şairə görə, hız. Məhəmmədin (s.a.s) ümmətindən olanlara və olmayanlara uca Allah (c.c) yalnız onun xatirinə ruzi vermişdir, onlara rəhm etmişdir.

²⁷³ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, s. 39.

Şairin nətin ikinci beytində islam Peyğəmbəri ilə bağlı önə çəkdiyi başqa bir keyfiyyət onun mərhəmətli olmasıdır. Şairə görə, hz. Məhəmməd (s.a.s) bir rəhmət və mərhəmət peyğəmbəridir.

(əl-Ənbiya, 21/107)

«Səni də (ey Rəsulum!) aləmlərə (bütün insanlara və cinlərə) ancaq bir rəhmət olaraq göndərdik (sən tək cə insanlara deyil, eyni zamanda cinlərə də peyğəmbər göndərilmişən. Bütün aləmlər əhli, o cümlədən göydəki mələklər, yerdəki insanlar və cinlər sənin vücudunla şərəfə nail olurlar. Sənin sayəndə günahkarlara möhlət verilmiş, hətta, səni inkar edənlərin belə cəzası qiyamətə qədər təxirə salınmışdır. Möminlər isə sənə iman gətirməklə dünyada böyük savab qazanıb axirətdə yüksək dərəcələrə, əbədi səadətə nail olacaqlar)».

Şairə görə, O, bir mərhəmət peyğəmbəridir və uca Allah (c.c) onu bir rəhmət olaraq göndərmişdir. Yəni hz. Məhəmməd (s.a.s) dünyanı qəflətdən oyandırmış, haqla batili bir-birindən ayıran ölçülər vermiş, bütün insanları qurtuluş və əzabla xəbərdar etmişdir. Şair deyir ki, sənə inananlar və sənə inanmayanlar sənin mübarək varlığının bərəkəti ilə yaşayırlar.

Şair beytdə «biganələr» sözündən istifadə etmişdir. Bizcə, bu söz iki mənanı ifadə edir. Şair bu sözlə həm islam Peyğəmbəri ilə bir mühitdə yaşayıb ona inanmayanları (kafir və müşriklər), həm də bütövlükdə islam dininə mənsub olmayanları nəzərdə tutmuşdur. Yəni sən elə mərhəmətli-sən ki, sənin mərhəmətin «biganələri və ümmətindən olanların hamısını» əhatə edir. Bu mənalar həm islam Peyğəmbərinin bütün insanlığa göndərilməsi anlayışına, həm də onun mərhəmətli olması fikrinə uyğundur.

Dediyimiz fikri gücləndirən başqa bir əsas da odur ki, şair beytin ikinci misrasında «bu evdə (bu aləmdə) yaşayanların hamısı» ifadəsindən istifadə etmişdir. Burada şair «ev» (aləm) deyərək bütün dünyanı və bu dünyada yaşayan insanları nəzərdə tutmuşdur. Yəni islam Peyğəmbəri bir millətin deyil, irq və cinsindən aslı olmayaraq bütün insanların peyğəmbəridir.

Şair beytin ikinci misrasının orijinalında biganələri və islam Peyğəmbərinin ümmətini bu evdə (aləmdə yaşayan körpə uşağa – tifilə) bənzətmişdir. Bizcə, bu ideyanı ifadə etmək baxımından çox uğurlu bir sözdür. **Ona görə ki, «tifil» kəlməsi islam Peyğəmbərinə olan ehtiyac ideyasını gözəl ifadə edir. Bir tifilin anaya ehtiyacı olduğu kimi, bir tifilin anasız yaşaması mümkün olmadığı kimi, «bu aləmdə» (evdə) yaşayan insanlar da hz. Məhəmmədsiz (s.a.s) yaşaya bilməz.**

«Tifilin» qayğıya, nəvazişə, qorunmağa, qidaya, şefqətə ehtiyacı var. Şairin gözündə bir «tifil» olan biganələrin, ümmətin də Peyğəmbərə ehtiyacı var. **«Tifil» deyilərkən gözlərimiz önündə həm də bu möhtac varlığa baxan, onu sevən, ona ürəyini, varlığını, hər şeyini verən ana obrazı canlanır. Şairə görə, islam Peyğəmbəri də insanlar üçün bir anadır.** O, insanları çox sevir, onları doğru yola qovuşdurmaq üçün bütün varlığını fəda edir:

(ət-Tövbə, 9/128)

«(Ey ümmətim!) Sizə özünüzdən bir peyğəmbər gəldi ki, sizin əziyyəyə (məşəqqətə) düşməyiniz ona ağır gəlir, o

sizdən (sizin iman gətirməyinizdən) ötrü təşnədir, möminlərə şəfqətli, mərhəmətlidir!».

Şairin təqdimatında «tifil» kəlməsi fədakarlığı ifadə edir. Yəni islam Peyğəmbəri bu «tifilin» böyüməsi, yaşaması üçün zəruri olan bütün işləri gördü.

Şairin təqdimatında «tifil» kəlməsi sevgi anlayışını ifadə edir. Bir ana öz körpəsini sevdiyi kimi, hz. Məhəmməd (s.a.s) də insanları sevdi, onu inkar edənlərin, ona əziyyət verənlərin belə, haqq yolunu tapması üçün dua etdi.

Hz. Nizamiyə görə, islam Peyğəmbəri insanlıq üçün bir əvəzolunmaz qidadır, onlar üçün ana südüdür. Bir «tifilin» ana südü olmadan sağlam böyüməsi mümkün olmadığı kimi, insanlıq da hz. Məhəmməd (s.a.s) adlı ilahi nemətsiz sağlam böyüyə bilməz.

Şairin bu beyti Azərbaycan türkcəsinə tərcümə edilərkən beytin məzmununa uyğun olaraq biganələrin və ümmətin hz. Məhəmmədin (s.a.s) «çörəyini yediyi» ifadə edilmişdir. Təbiidir ki, bu ifadə «tifil» sözünün tam qarşılığı deyil, ancaq mənə baxımından məzmunu uyğundur. Belə ki, «çörək vermək» gözəl bir anlayışdır və bu söz kimin haqqında deyilsə, bu o şəxsin hörmətini, nüfuzunu, əxlaqını, səxavətini, imanını ifadə etmiş olur. Həm də «çörək vermək» sırf hərfi mənada başa düşülməməlidir. «Çörək vermək» həm də bir insanın yaşamasına imkan yaratmaq, ona doğru yol göstərmək, onun əlindən tutmaq mənasındadır. Yəni şairə görə, hz. Məhəmməd (s.a.s) olmasa idi, insanlıq doğru yolu tapmaq imkanından məhrum olardı, «çörəksiz» qalardı. Təbii ki, biganələr və ümmət bir «tifil» olduğundan onun təkbaşına «çörək», «qida» tapmaq imkanı yoxdur. Deməli, şairin yozumunda islam Peyğəmbəri «bu evdə» (dünyada, aləmdə) yaşayanlar üçün ehtiyacdır, «çörəkdir», «qidadır», himayəçidir, «tifil»in ana südüdür.

ÜÇÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: BEYTİN ƏVVƏLİ SƏNSƏN

اول بیت ار چه به نام توبست
نام تو چون قافیه آخر نشست

*Beytin əvvəli sənin adınla bağlandığı kimi,
Sənin adın da qafiyə kimi onun axırındadır.*²⁷⁴

Hz. Nizami beşinci nətdə islam Peyğəmbərinin başqa peyğəmbərlərdən üstünlüyü ideyasını gözəl bir bədii biçimdə təqdim etmişdir. Şair üçüncü beytdə bu ideyanı ifadə etmək üçün hz. Məhəmmədin (s.a.s) başqa peyğəmbərlərdən fərqli olan bir yönünü önə çəkmişdir. Bu da hz. Məhəmmədin (s.a.s) ilk və son peyğəmbər olması düşüncəsidir.

Hz. Məhəmmədin (s.a.s) ilk peyğəmbər olması ilə bağlı fikir ayrıca olaraq təsəvvüfdə geniş şərh edilmiş, divan ədəbiyyatında, nətlərdə bu məsələyə ayrıca yer ayrılmışdır. Bu ideyanın qaynağı aşağıdakı hədislərdir:

«Allahın ilk yaratdığı mənim nurumdur».²⁷⁵

«Sən olmasaydın, bu göyləri yaratmazdım».²⁷⁶

«Adəm su ilə palçıq arasında olarkən mən peyğəmbər idim».²⁷⁷

Təbiidir ki, hər şeyin yaradıcısı uca Allahdır (c.c), yaratmaq keyfiyyəti ancaq o qüdrət sahibinə aiddir və Onun yaratdığı ilk varlıq da hz. Məhəmmədin (s.a.s) nurudur. Sonra uca Allah (c.c) bu nurdan başqa varlıqları yaratmışdır. Bu ideyanı böyük Azərbaycan şairi **Füzuli** bir beytində gözəl ifadə etmişdir:

Ey vücudun əsəri-xilqəti-əşya səbəbi,

Nəbi ol vaxt ki, bilfel gərəkməzdi Nəbi...²⁷⁸

²⁷⁴ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, s. 39.

²⁷⁵ Acluni, «Kəşful-Hafa», c.I, s. 265.

²⁷⁶ Hakim, c.II, s. 672.

²⁷⁷ Tirmizi, «Mənaqib», 1.

²⁷⁸ Füzuli, «Divan», s. 124.

(Sənin varlığın əşyanın yaranmasının səbəbidir. Sən o vaxt peyğəmbər idin ki, onda əməli olaraq peyğəmbərliyə ehtiyac yox idi)

Hz. Məhəmmədin (s.a.s) nurunun ilk yaradılmış varlıq olduğunu ifadə edən başqa bir hədisi də İbn Abbas (r.a) rəvayət etmişdir:

«Uca Allah (c.c), İsayə (s.a.s) vəhy etdi və belə buyurdu. «Ey İsa! Məhəmmədə iman et və ümmətindən Ona çatanlara iman etmələrini əmr et! Əgər Məhəmməd olmasaydı, Adəmi yaratmazdım! Məhəmməd olmasaydı, cənnəti və cəhənnəmi də yaratmazdım. Ərşi su üzərində yaradanda sarsılmağa başladı. «La ilahə illallah, Məhəmmədən Rəsulullah» yazanda sakitləşdi».²⁷⁹

Böyük islam alimi İbn Ərəbi ilk nur ideyasını belə şərh etmişdir: «Rəsulullah (s.a.s) insan növü içində varlığın ən mükəmməlidir. Buna görə də, peyğəmbərlik Onunla başladı, Onunla sona çatdı».²⁸⁰

Hz. Mövlana da bu ideyanı belə ifadə etmişdir: «... Gəl, ey könül! Həqiqi bayram cənab Məhəmmədə qovuşmaqdır. Çünki cahanın aydınlığı O mübarək varlığın camalının nurundandır...».²⁸¹

Böyük türk şairi Süleyman Çələbi də peyğəmbər sevgisi ilə yoğrulmuş bir gözəl nətini «ilk nur» anlayışına həsr etmişdir.²⁸²

Hz. Nizami islam Peyğəmbərinin ilk və son Peyğəmbər olduğunu ifadə etmək üçün beytdə bir neçə vasitədən

²⁷⁹ Hakim, c.II, s. 272.

²⁸⁰ İbn Ərəbi, «Fususul-Hikəm», c.IV, s. 139.

²⁸¹ Osman Nuri Topbaş, «Hazret Muhammed Mustafa (s.a.s)», İstanbul, 2005, s. 59.

²⁸² Osman Nuri Topbaş, «Hazret Muhammed Mustafa (s.a.s)», İstanbul, 2005, s. 59-60.

istifadə etmişdir. Bu vasitələrdən biri «beyt», ya da «beytin əvvəli» sözüdür. Şair bir şeir vahidi olan beytdən istifadə edərək islam Peyğəmbərinin ilk Peyğəmbər olduğunu ifadə etmişdir.

Şair deyir ki, beytin əvvəli sənin adınla bağlanır, yəni sən ilk yaradılmış nürsən, hər şeyin əvvəli sənsən.

Şair deyir ki, beytin əvvəli sənin adınla bağlanır, yəni sən bir şeirin ilk beytisən, bir şeirin ilk beyti sənin adına həsr olunmuşdur.

Şair deyir ki, beytin əvvəli sənin adınla bağlanır, yəni sən hər şeyin ilkisən, ən gözəlisən, hər şeyin ilki sənin adınadır, sən çox hörmətliyənsən.

Şair deyir ki, beytin əvvəli sənin adınla bağlanır, yəni sən başcısan, öndə duransan, lidersən.

Şair deyir ki, beytin əvvəli sənin adınla bağlanır, yəni sən insanlıq üçün bir müjdəsən, rəhmət və bərəkətsən.

Biz bu deyimi həm də belə mənalandıra bilərik ki, hər beytin əvvəlində Hz. Məhəmmədin (s.a.s) adı yazılır. Yəni hər iş Onun adı ilə başlayır.

Hz. Nizamiyə görə, islam Peyğəmbəri əvvəldir, yəni yaradılışda, peyğəmbərlikdə və həsr olunmada ilkdir. Bu üç keyfiyyət onun başqa peyğəmbərlərdən üstünlüyünü təmin edir.

Şair islam Peyğəmbərinin son elçi olduğunu ifadə etmək üçün də beytin məzmununa və söz tərkibinə uyğun olaraq «qafiyə» sözündən istifadə etmişdir. Bilindiyi kimi, qafiyə adətən misranın sonunda olur və beytdəki misraları bir-birinə bağlayır. Qafiyə şeirin gözəllik ölçülərindəndir və qafiyəsiz klassik şeir yoxdur. Qafiyə şeiri tamamlayır, onun yadda qalmasını təmin edir.

Qafiyə beyti tamamladığı kimi, islam Peyğəmbəri də gözəl əxlaqı tamamlamaq üçün göndərilmişdir.

Hz. Nizaminin «qafiyə» sözü ilə ifadə etdiyi ən böyük mənə isə islam Peyğəmbərinin sonuncu elçi olmasıdır.

(əl-Əhzab, 33/40)

«Məhəmməd aranızdakı kişilərdən heç birinin atası deyil. Ancaq o, Allahın Rəsulu və peyğəmbərlərin sonuncusudur. Allah hər şeyi biləndir!»

Şairə görə, islam Peyğəmbəri nəticədir, peyğəmbərliyin son nöqtəsidir. Beytin əvvəli onun adı ilə başladığı kimi, sonu da Onun adı ilə bitir.

**DÖRDÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ:
BU XARABA KƏND SƏNİN
ƏLİNLƏ ABADLAŞDI**

این ده ویران چو اشارت رسید
از تو و آدم به عمارت رسید

*Bu xaraba kənd (Allahdan) işarə gələn kimi,
Sənin və Adəmin (əlilə) abadlaşdı.*²⁸³

Öncə onu deyək ki, nətlərdə hz. Məhəmmədlə (s.a.s), hz. Adəmin (s.a.s) adı çox zaman birgə çəkilməmiş, müqayisələr edilmiş və hz. Məhəmmədin (s.a.s) üstün olduğu göstərilmişdir. Hz. Adəmin (s.a.s) ilk insan, ilk Peyğəmbər olması, uca Allahın (c.c) ona elm verməsi, mələklərin ona səcdə etməsi, onun cənnətə daxil edilməsi, Həvvanın yaradılması, onların yasaq meyvədən yeməsi, cənnətdən çıxarılması və sair bu tipli hadisələr hz. Adəmi (s.a.s) özəl bir peyğəmbərə çevirmiş və onun müqayisə predmeti olmasına yol açmışdır.

Hz. Nizaminin bu beytində də hz. Adəmlə (s.a.s), hz. Məhəmmədin (s.a.s) adı birgə çəkilməmişdir. Beytdə şair bu yolla bir neçə mənə vermişdir. Hər şeydən öncə şair ifadə etmişdir ki, yaradıcı olan uca Allahdır (c.c). Onun işarəsi, əmri, istəyi olmadan heç bir şey olmaz. Bir işin baş tutması üçün uca Allahdan (c.c) işarə gəlməlidir. Şairə görə, uca Allah (c.c) buyurdu və kainatda olan hər şey var oldu. Burada şair «Allahdan işarə gəldi» deyərkən Onun yaradıcı, qüdrət sifətinə işarə etmişdir:

(Yasin, 36/81-83)

²⁸³ Nizami Gəncəvi, «Sirlər xəzinəsi», göstərilən qaynaq, s. 39.

«Məgər göyləri və yeri yaradan (bir daha) onlar kimi-sini yaratmağa qadir deyilmi?! Əlbəttə (qadirdir). (Hər şeyi) yaradan, (hər şeyi) bilən Odur! Bir şeyi (yaratmaq) istədiyi zaman (Allahın) buyuruğu ona ancaq: «Ol!» deməkdir. O da dərhal olar. Hər şeyin hökmü (ixtiyarı) əlində olan (Allah) pakdır, müqəddəsdir. Siz də (qiyamət günü dirilib) Onun hüzuruna qaytarılacaqsınız!».

Hz. Nizaminin beytdə ifadə etdiyi ikinci məna insanlığın peyğəmbərlərə olan ehtiyacıdır. Şair bir beytdə iki peyğəmbərin adını çəkməklə bu ideyanı gücləndirmişdir. Yəni uca Allah (c.c) kainatı yaratdı, sonra insanı yaratdı və bu insanları başçısız qoymamaq, onların uca Allahı (c.c) tanımaq ehtiyacını yerinə yetirmək, insanlara doğru yol göstərmək üçün ilk insanı ilk peyğəmbər olaraq yaratdı. Peyğəmbərlərin vəzifəsi də insanları uca Allahın (c.c) varlığı və birliyini təbliğ etmək, insanları axirətə və orada hər bir əməlin əvəzinin veriləcəyinə inanmağa dəvət etmək, insanların dünya və axirət səadətini təmin edən dini şərh etməkdir.

HƏZRƏT ADƏM (s.a.s)

Hz. Nizami deyir ki, yer üzü hz. Adəmin (s.a.s) əli ilə abadlaşdı. Şair bununla nəyi nəzərdə tutur? Bilindiyi kimi, hz. Adəm (s.a.s) cənnətdən çıxarıldıqan uca Allaha (c.c) tövbə etdi, bağışlanmasını istədi:

«Allahım! Səndən başqa ilah yoxdur!
Mən Səni həmdinlə təsbih edirəm.
Ey Rəbb! Mən özümə zülm etdim! Sən məni bağışla!
Sən günah bağışlayanların ən xeyirlisisən!
Allahım! Səndən başqa ilah yoxdur!
Səni təsbih edirik. Biz Sənə həmd edirik!

Ey Rəbb! Mən özümə zülm etdim. Sən mənə mərhəmət et!
Şübhəsiz ki, Sən mərhəmət edənlərin ən xeyirlisisən!
Ey Rəbb! Səndən başqa ilah yoxdur!
Səni təsbih edirəm. Sənə həmd edirəm!
Ey Rəbb! Mən özümə zülm etdim.
Mənə tövbə nəşib et!».²⁸⁴

Uca Allah (c.c), hz. Adəmin (s.a.s) tövbəsini qəbul etdi. Hz. Adəm (s.a.s) bir şükür borcu və ilahi missiyaya uyğun olaraq uca Allahın (c.c) dinini övladlarına təbliğ etdi. Bu, dünyanı abadlaşdırmaq yönündə bir addım idi.

Hz. Adəm (s.a.s) bir peyğəmbər olaraq Cəbraildən (s.a.s.) yazı yazmaq öyrəndi. Ona iyirmi bir səhifə (bir sıra qaynaqlara görə, on səhifə²⁸⁵) endirildi. O, enən səhifələri yazdı.²⁸⁶

Artıq hz. Adəm (s.a.s) yer üzündə uca Allahın (c.c) buyruğu ilə bir ilahi qaynaqlı mədəniyyət formalaşdırırdı. Bu, «yer üzünü abadlaşdırmaq» üçün növbəti addım idi.

Uca Allahın (c.c), hz. Adəmə (s.a.s) endirdiyi hökmlər sırasında ölü heyvanın, qan və donuz ətinin yeyilməsinin qadağan edilməsi ilə bağlı hökmlər də var idi.²⁸⁷

Bu da yer üzünü «abadlaşdırmaq» istiqamətində atılmış yeni bir addım idi.

Hz. Adəm (s.a.s), uca Allahın (c.c) əmri ilə Kəbəni tikdi.²⁸⁸ **O, bununla da insanlara bir doğru istiqamət vermiş oldu. Bu da yer üzünün «abadlaşdırılması» yönündə atılmış yeni bir addım idi.**

²⁸⁴ Təbəri, «Təfsir», c.I, s. 244-245.

²⁸⁵ Təbəri, «Tarih», c. I, s. 75.

²⁸⁶ Təbəri, «Tarih», c. I, s. 75.

²⁸⁷ Təbəri, «Tarih», c. I, s. 75.

²⁸⁸ Təbəri, «Tarih», c. I, s. 75.

Hz. Adəm (s.a.s) Kəbəni yeddi dəfə təvaf etdi.²⁸⁹ Sonra hz. Adəm (s.a.s) qırx, ya da yetmiş dəfə Həcc ziyarətinə gəldi.²⁹⁰ O, bu yolla uca Allaha (c.c) ibadət şəkli formalaşdırdı və bu dünyanı abadlaşdırmaq missiyasını yerinə yetirmək üçün yeni bir iş görmüş oldu.

Hz. Adəm (s.a.s) cənnətdən çıxarılarəkən uca Allah (c.c) ona hər şeyi düzəltmək sənətini öyrətdi.²⁹¹ Hz. Adəmə (s.a.s) çəkiç, kəlbətin, külüng kimi bir sıra əmək alətləri və qızıl tüklü bir öküz də verildi.²⁹² Bu da dünyanı «abadlaşdırmaq» üçün zəruri olan vasitələr idi.

Hz. Adəm (s.a.s) əkinçi oldu.²⁹³ O, əkdi, suvardı, biçdi, döydü, dənələri samandan ayırdı, dənələri üyütdü, onları una çevirdi, unu yoğurdu, xəmirə çevirdi, xəmiri bişirib çörək etdi.²⁹⁴ Bu yolla yer üzünü «abadlaşdırmaq» üçün yeni bir addım da atılmış oldu.

Hz. Adəmə (s.a.s) dəmirçilik sənəti də öyrədildi.²⁹⁵ O, üç şeydən birini seçib insanlıq üçün bir ölçü verdi. «Cəbrail (ə.s), Adəmin (s.a.s) yanına gəlib dedi:

- Mən sənə üç şey gətirdim. Birini seç və götür.

Adəm (s.a.s):

- Ey Cəbrail! Onlar nədir?

Cəbrail (ə.s):

- Ağıl, həya və dindir.

Adəm (ə.s):

- Ağılı seçdim.

Cəbrail (ə.s) həya ilə dinə dedi:

²⁸⁹ Ezraki, «Əxbari Məkkə», c. I, s. 45.

²⁹⁰ Ezraki, «Əxbari Məkkə», c. I, s. 45.

²⁹¹ Təbəri, «Tarih», c. I, s. 64.

²⁹² Təbəri, «Tarih», c. I, s. 64.

²⁹³ Hakim, «Müstədrək», c. I, s. 596.

²⁹⁴ Hakim, «Müstədrək», c. I, s. 596.

²⁹⁵ Təbəri, «Tarih», c. I, s. 64.

- O, ağılı sizdən üstün tutdu. Siz gedə bilərsiniz.

Onlar:

- Biz harada olursa-olsun, ağıl ilə birlikdə olmaqla əmr olunduq.

Onlar ağıldan ayrılmaı». ²⁹⁶

Hz. Adəm (s.a.s) bir peyğəmbər olaraq ağıl, həya və dinin cəmiyyətin əxlaqının «abadlaşdırılması» üçün əsas olduğunu buyurdu, insanlığa ölçü verdi. **Ona görə gözəl əxlaqın əsası ağıl, həya və dindir.**

Hz. Adəm (s.a.s) insanlığa tövbə etməyi öyrətdi. O, insanlara anlatdı ki, uca Allahın (c.c) rəhməti qəzəbindən çoxdur. O uca varlıq səmimi tövbələri qəbul edəndir, o, bağışlayandır, Rəhman və Rəhimdir.

Əslində, hz. Nizamiyə görə, uca Allahın (c.c), hz. Adəmlə (s.a.s) bağlı müəyyənləşdirdiyi «siyasətin» kökündə uca Yaradanı insanlara tanımaq, insanları tərbiyə etmək, «yer üzünü abadlaşdırmaq» məqsədi dayanır. Hz. Adəmin (s.a.s) hər bir hərəkətində bir hikmət, bir ibrət var.

Hz. Adəm (s.a.s) insan üçün tamahın çox qorxulu bir düşmən olduğunu bildirdi. Ona görə, tamah insanı cənnətdən belə çıxara bilər, tamah insanı cəhənnəm çuxuruna yuvarlayar. Hz. Adəm (c.c) insana düşməni tanıdaraq cəmiyyətin və fərdin «abad», sağlam olmasının yolunu göstərdi.

Hz. Adəm (s.a.s) insanlara öz övladlarının təmsalında evlənmək, ailə qurmaq yollarını öyrətdi. Ailənin, fərdin, cəmiyyətin və əxlaqın qorunması üçün halal yolla evlənməyin yeganə çıxış yolu olduğunu bildirdi.

Hz. Adəm (s.a.s) merac gecəsi hz. Məhəmmədlə (s.a.s) görüşmək şərəfinə nail oldu. İslam Peyğəmbəri Merac gecəsində Cəbrail (ə.s) ilə dünya səmasının üzərinə çıxdığı zaman

²⁹⁶ M. Asım Köksal, «Peygamberlər Tarihi», Ankara, 2004, s. 38.

orada oturan, sağında və solunda bir sıra qaraltılar olan, sağına baxdıqca gülən, soluna baxdıqca ağlayan bir şəxs ilə qarşılaşdı. «Cəbrail (ə.s), hz. Məhəmmədə (s.a.s) dedi:

- Ona salam ver.

Peyğəmbər salam verdi. O da Peyğəmbərə salam verdi.

Hz. Adəm (s.a.s):

- Xoş gəldin, səfa gəldin, saleh Peyğəmbər! Saleh oğlum!

Peyğəmbər Cəbrailə (ə.s) dedi:

- Bu kimdir?

Cəbrail (ə.s):

- Bu, atan Adəmdir (ə.s). Sağında və solunda olan bu qaraltılar da onun soyundan gələn uşaqlarının ruhlarıdır! Onlardan sağında olanlar cənnətlik, solunda olan qaraltılar da cəhənnəmlikdir. Sağına baxanda gülər, soluna baxanda da ağlar!».²⁹⁷

Uca Allah (c.c), hz. Adəmin (s.a.s) belindən bütün zürriyyətini çıxarıb onlara ağıl verdi, onlara xitab etdi, iman etməyi buyurdu, imansızlığı qadağan etdi. Onlardan əhd və misaq aldı. Onlara dedi ki, uca Allahdan (c.c) başqa tanrı yoxdur, Ona heç bir şeyi şərik qoşmayın. Bu əhdi, bu misaqı sizə xatırladacaq peyğəmbərlər və kitablar göndərəcəyəm. Uca Allah (c.c) onlara: «Mən sizin Rəbbiniz deyiləmmi?», deyərək cavab verdilər.²⁹⁸ Bu hadisə Qurani-Kərimdə açıq bir şəkildə anladılmışdır.²⁹⁹

Hz. Adəmlə (s.a.s) bağlı olan bu hadisənin insanlığa verdiyi ölçü budur. İnsan ancaq əzəldə uca Rəbbinə verdiyi sözü, əhdi yerinə yetirməklə xoşbəxt ola bilər. İnsanın bu

²⁹⁷ Əhməd b. Hənbəl, «Müsnəd», c.V, s. 143; Buxari, «Səhih», c.I, s. 92; Müslim, «Səhih», c.I, s. 148.

²⁹⁸ İmam Əzəm, «Fiqhi-Əkbər», s. 14.

²⁹⁹ Əraf, 7/172-173.

dünya və axirət səadəti, «abadlığı» bu verdiyi sözə vəfası ilə mümkündür.

Uca Allah (c.c) bütün peyğəmbərlərdən də risalət və peyğəmbərlik əhdi, misağı aldı:

(Ali-İmran, 3/81)

«(Ey kitab əhli!) Yadınıza gətirin ki, o vaxtı ki, Allah peyğəmbərlərdən: «Sizə verdiyim kitab və hikmətdən sonra sizdə olanı təsdiq edən bir peyğəmbər gəldikdə ona mütləq inanıb yardım edəcəksiniz», - deyə əhd almış və onlara: «Bunu təsdiq edib, ağır olan əhdimi qəbul etdinizmi? – demişdi. Onlar da: «Təsdiq etdik!» - deyə cavab vermişdilər. (Bu zaman) Allah: «Elə isə (bir-birinizə) şahid olun! Mən də sizinlə bərabər şahidlərdənəm», - buyurmuşdu!».

Uca Allah (c.c) bütün peyğəmbərlərə, o sıradan hz. Adəmə (s.a.s) islam Peyğəmbərinin vəsflərini bildirmiş, kim Onu görərsə, Ona iman etməsini buyurmuş və bu məsələ ilə bağlı onlardan söz almışdır. Peyğəmbərlər söz vermişlər ki, onlar islam Peyğəmbəri ilə bağlı uca Allahın (c.c) qərarını gələcək nəsillərə də bildirəcəklər.³⁰⁰

PEYĞƏMBƏRLƏR EYNİ İŞİ İCRA EDİRLƏR

H. Nizami beytdə dünyanın abadlaşmasının hz. Adəmlə (s.a.s) birgə, hz. Məhəmmədin (s.a.s) əli ilə baş verdiyini bildirmişdir. Yəni hz. Məhəmməd (s.a.s) uca Allahın (c.c) seçdiyi son Peyğəmbər oldu. O, son ilahi ki-

³⁰⁰ Kadı İyaz, «əş-Şifa», c.I, s. 35.

tabı vəhyə aldı və dünyanın abadlaşması, yəni uca Allahın (c.c) istəyinə uyğun idarə olunması üçün zəruri olan hüquqi, siyasi, iqtisadi, mənəvi-əxlaqi əsaslar yaratdı. Yeni, böyük islam mədəniyyəti də bu əsaslar üzərində quruldu.

Şairin hər iki peyğəmbəri birgə təqdim etməsinin bir səbəbi də odur ki, eyni vəzifə, eyni missiya onları birləşdirir. Yəni onların vəzifəsi yer üzünü abadlaşdırmaqdır. Hz. Adəm (s.a.s) yer üzünü abadlaşdırmaq, uca Allahın (c.c) istəyinə uyğun nizam formalaşdırmaq və yeni mədəniyyət yaratmaq üçün ilk addımları atdı. Hz. Məhəmməd (s.a.s) isə bu ilahi vəhyə bağlı sistemin son tamamlama işlərini gördü.

Şairin bu iki Peyğəmbərin adını birgə çəkməsinin başqa bir səbəbi də odur ki, onların hər ikisi öyrətmək, yeni bir sistemin əsaslarını izah edib, insanların düşüncə, əxlaq və davranışına yerləşdirmək vəzifəsini icra etmişlər. Yəni şair yer üzünü abadlaşdırmaq deyərkən qaydalar toplusunu nəzərdə tutmuşdur. Bu qaydalar toplusunu gətirmək, izah etmək, onun əsasında cəmiyyət qurmaq peyğəmbərlərin vəzifəsidir.

Hz. Nizami beytdə «xaraba kənd» ifadəsindən istifadə etmişdir. Bu ifadə bir neçə mənanın ifadə olunmasına yol açmışdır. **Şair «kənd» deyərkən bu dünyanı nəzərdə tutmuş, peyğəmbərin bütün insanlıq üçün göndəriləyinə işarə etmiş, dünyanın islam Peyğəmbərindən öncəki halını «xaraba kənd» ifadəsi ilə təsvir etmişdir.**

Şairə görə, islam Peyğəmbərinin gəlişi ilə bu «xaraba kənd» bir «imarətə» çevrilmişdir. «Xaraba kənd» və «imarət» sözləri mənaca bir-birinin antonimidir və peyğəmbərlik missiyasını ifadə etmək üçün seçilmişdir. «İmarət» yaşayış üçün bütün imkanları olan, gözəl, rahat bina, yer, məkan deməkdir. Şair bu sözlə islam Peyğəmbərinin qurduğu yeni, ədalətli, hamının rahat yaşadığı cəmiyyəti, abadlaşdırılmış məkanı nəzərdə tutmuşdur.

BEŞİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: SƏN SONUNCU KƏRPİCSƏN

آنچه بدو خانه نوآیین بود
خشت پسین دای نخستین بود

*Səninlə təzəcə bəzənmiş bu evin (dünyanın),
Birinci aybalası (Adəm), axıruncu kərpici isə sənsən.³⁰¹*

Hz. Nizami bu beytdə iki məsələni önə çəkmişdir. Birincisi, şairə görə, peyğəmbərlər eyni zəncirin bir-birinə bağlı müxtəlif həlqələridir. Onları uca Allah (c.c) seçmişdir və onlar eyni vəzifənin daşıyıcılarıdır. Yəni bütün peyğəmbərlərin vəzifəsi uca Allahın (c.c) varlıq və birliyini bəyan etmək, bu inancı təbliğ etmək, axirət inancını şərh etmək, insanların bu dünya və axirət xoşbəxtliyinə yol açmaqdır, bu xoşbəxtlik üçün zəruri olan iman sistemini, hüquqi, əxlaqi qaydaları formalaşdırmaqdır. Bu mənada peyğəmbərləri bir-birindən ayırmaq, onların birini qəbul edib, başqalarını inkar etmək doğru deyil.

(əl-Bəqərə, 2/285)

«Peyğəmbər Rəbbi tərəfindən ona nazil edilənə (Qurana) inanmış və möminlər də iman gətirmişlər. (Onların hamısı Allaha, Onun mələklərinə, kitablarına və (bütün) peyğəmbərlərinə iman gətirərək dedilər: «Biz Onun peyğəmbərləri arasında fərq qoymuruq. (Allahın hökmlərini)

³⁰¹ Nizami Gəncəvi, göstərilən qaynaq, s. 39.

eşitdik (anladıq) və itaət etdik. Ey Rəbbimiz, bizi bağışla, (axırda) Sənin dərgahına (hüzuruna) qayıdacağıq!»

Şairin beytdə ifadə etdiyi ikinci məna Hz. Məhəmməd (s.a.s) sonuncu peyğəmbər və başqalarından üstün bir elçi olduğu düşüncəsidir. Şair deyir ki, islam Peyğəmbəri uca Allahın (c.c) ölçüləri ilə tikilmiş evin sonuncu kərpicidir. Şairin bu fikri birbaşa islam Peyğəmbərinin məşhur hədisi ilə bağlıdır.

Əbu Hüreyrə (r.a) rəvayət edir: «Rəsulullah belə buyurdu: «Mənim misalımla başqa Peyğəmbərlərin misalı köşədə bir kərpiclik yerdən başqa ən gözəl və ən yaxşı bir ev tikən kimsəyə bənzəyir. İnsanlar içini dolaşmağa başlayıb bu kimsəyə heyrət edərək: «Bura bu kərpicinin qoyulması gerek deyilmi?», - deyərlər. Mən o kərpicəm, mən Peyğəmbərlərin sonuncusuyam», - buyurdu».³⁰²

ŞAIRİN EV MODELİ

Hz. Nizami bu beytdəki mənanı ifadə edərkən «ev» modelindən istifadə edib. Şairə görə, bu dünya bir evdir. Ümumiyyətlə, «ev» modeli şairin islam dinini izah edərkən tez-tez istifadə etdiyi bir vasitədir. Şairə görə, ev təhlükəsizlik məkanıdır, ev insanların eyibini örtür, ev insanları isti və soyuqdan qoruyur. Şairə görə, ev ailədir, ailənin sevincidir.

Şairə görə, ev insanları təhlükələrdən qoruduğu kimi, islam dini də insanları çirkin düşüncə və əxlaqdan qoruyur. Şairə görə, bu evdə – dünyada yaşayanların rahatlığı, xoşbəxtliyi onların sağlam bir inanca, sağlam bir əxlaqa sahib olmasına bağlıdır. Şairə görə, insanların bu dünya və axirət səadətini təmin edəcək evin tikilməsi uca Allahın (c.c) is-

³⁰² «Muttefekun aleyh hadisler (metinsiz)», Konya, 2004, s. 475.

təyidir və bu gözəl evin tikilməsinin memarları da peyğəmbərlərdir.

Şairə görə, islam Peyğəmbəri də bu mübarək evin tikintisini tamamlayandır. Şair deyir ki, səninlə bu ev yenidən bəzənmişdir. Yəni şairə görə, peyğəmbərlər tərəfindən uzun illər ərzində tikilmiş ev – mənəvi-əxlaqi, hüquqi sistem, doğru inancın təməlləri küfr, şirk, əxlaqsızlıq bəlası ilə sarsılmış, bu ev yaşanmaz hala gəlmişdir. Ancaq hz. Məhəmməd (s.a.s) son elçi olaraq göndərilmiş və bu ev yenidən bəzənmişdir.

Deməli, şairə görə, peyğəmbərlərin vəzifəsi insanlara dinini, şərəf və namusunu, ailəsini, yaşayışını təmin edəcək islam adlı bir ev tikməkdir. Bu evin birinci kərpicini hz. Adəm (s.a.s), sonuncu kərpicini isə hz. Məhəmməddir (s.a.s).

**ALTINCI BEYTİN ŞƏRHİ:
SƏN HƏM ADƏM, HƏM DƏ NUHSAN**

آدم و نوحى نه به از هر دوى
مرسله يك گره از هر دوى

*Sən həm Adəm, həm Nuhsan, yox, sən onların
hər ikisindən yaxşısan,
Onların hər ikisinin düşünlərini açan sənsən.*³⁰³

Şair bu beytdə hz. Məhəmmədin (s.a.s) üstünlüyü ideyasını vermək üçün Onu hz. Adəm (s.a.s) və hz. Nuhla (s.a.s) müqayisə etmişdir. Şair bu ideyanı açıqlamaq üçün öncə hz. Adəmin (s.a.s) və hz. Nuhun (s.a.s) düşünləri olduğunu bildirmişdir. Şair bununla nəyi nəzərdə tutmuşdur?

DÜYÜNÜN İFADƏ ETDİYİ MƏNA

Şair düşün anlayışı ilə **çətinlik, çətinə düşmək mə-nalarının ifadə etmişdir**. İndi də bir şəxsin işi çətinə düşəndə deyir ki, işim düşünə düşüb.

Şair düşün anlayışı ilə **bir yolun bağlanması mənasını ifadə edib**. Yəni gediləcək yolun önü kəsilib, hərəkət dayanıb, bu yol açılmasa, bu düşün çözülməsə ölüm təhlükəsi var.

Şair düşün anlayışı ilə **çıxılmazlıq mənası yaradıb**. Bir insan dara düşəndə, özünü tənha, kimsəsiz hiss edəndə, qurtuluş yolu görməyəndə bu halını ifadə etmək üçün düşün sözünün məna çalarlarından istifadə edir: «yolun düşünlənib», «bəxtin bağlanıb», «işim düşünə düşüb», «dilim düşünlənib».

³⁰³ Nizami Gəncəvi, göstərilən qaynaq, s. 39.

Şair düyün anlayışı ilə **vəziyyətin gərgin olduğunu, ortada həll edilməsi zəruri və çətin olan bir məsələnin varlığını ifadə edib.** Bu elə bir məsələdir ki, bununla üzləşən şəxs bu məsələni təkbaşına həll edə bilmir, onun yardımı ehtiyacı var.

Şair düyün anlayışı ilə **darıxma, yorulma, ehtiyac mənalərini ifadə edib.** İş düyünə düşən insan darıxır, vəziyyətdən çıxmaq üçün atdığı addımlar bir nəticə vermədiyindən yorulur və özünü tənha hiss edir, gözü bir xilaskar axtarır.

Şairə görə, düyünə düşməklə **insan uca Allaha (c.c) yönəlir, Ona dua edir, tövbəsinin qəbulunu istəyir.** Deməli, düyün, yəni çətinlik və ehtiyac uca Allahı (c.c) tanımağın yollarından biridir. Yada salaq ki, həm hz. Adəm (s.a.s), həm də hz. Nuh (s.a.s) peyğəmbər çətin anlarında uca Allaha (c.c) yalvararaq dua etmişdi.

Şair düyün anlayışı ilə **hz. Məhəmmədin (s.a.s) xilaskarlıq missiyasını və üstün olduğu mənasını da ifadə etmişdir.** Belə ki, düyün açmaq, bir insanı, bir toplumu çətinlikdən qurtarmaq xilaskarlıqdır. Şairə görə, islam Peyğəmbəri düyünaçandır.

Şairə görə, islam Peyğəmbəri tək cə adi insanların deyil, peyğəmbərlərin belə düyününü açmışdır, yəni onların da xilaskarıdır və bu, onun üstünlüyünün göstəricisidir.

Şairə görə, hz. Məhəmməd (s.a.s) düyünaçandır, yəni o, insanlığa və peyğəmbərlərə yol göstərəndir.

Şairə görə, islam Peyğəmbəri insanlar, cəmiyyət və peyğəmbərlər üçün bir ehtiyacdır. Ondan başqa düyünləri açan yoxdur.

Şairin təqdimində düyün anlayışı hz. Məhəmmədin (s.a.s), uca Allah (c.c) yanında əziz olduğunu, Onun dualarının qəbul edildiyini ifadə etmişdir. Şairə görə, məhz Onun

xətrinə uca Allah (c.c), hz. Adəm (s.a.s) və hz. Nuhun (s.a.s) düyünlərini açmışdır.

HZ. ADƏMİN (s.a.s) DÜYÜNÜ

Bəs şair, hz. Adəmin (s.a.s) və hz. Nuhun (s.a.s) düyünü, çətinlik və ehtiyacı deyərkən nəyi nəzərdə tutmuşdur? **Şair, hz. Adəmin (s.a.s) düyünü deyərkən Onun yasaq edilmiş meyvəni yeyərək özünü düyünə saldığını və bu çətin vəziyyətdən çıxmaq üçün tövbəyə yönəldiyini ifadə etmişdir.**

(Əraf, 7/19-22)

«Ey Adəm! Sən zövcənlə birlikdə Cənnətdə sakin ol. Hər ikiniz istədiyiniz yerdən (cənnət meyvələrini dərib) yeyin, ancaq bu ağaca (buğdaya və ya üzüm tənəyinə) yaxınlaşmayın, yoxsa (özünüzə) zülm edənlərdən olarsınız! Şeytan (Adəmin və Həvvanın) örtülü ayıb (övrət) yerlərini özlərinə göstərmək məqsədilə onlara vəsvəsə verib dedi: «Rəbbiniz sizə bu ağacı yalnız mələk olmamağınız və ya (Cənnətdə) əbədi qalmamağınız üçün qadağan etmişdir». Həm də onlara:

«Mən, əlbəttə, sizin xeyirxah məsləhətçilərinizdənəm», - deyə and içdi. Beləliklə, (Şeytan) onları batil sözlərlə aldatdı (onları aldadaaraq uca yerlərdən, yüksək məqamlardan aşağı endirdi). (Adəm və Həvvə) ağacın meyvəsindən daddıqda ayıb yerləri (gözlərinə) göründü. Onlar Cənnət (ağaclarının) yarpaqlarından (dərrib) ayıb yerlərinin üstünü örtməyə başladılar. Rəbbi onlara müraciət edib buyurdu: «Məgər sizə bu ağacı (ağaca yaxınlaşmağı) qadağan etməmişdimmi? Şeytan sizin açıq-aşkar düşməninizdir, deməmişdimmi?».

Qurani-Kərimdə anladılan bu hadisəni hz. Nizami bir düyün adlandırmışdır. Şairə görə, onu bu çətinlikdən qurtaran, onun düyününü açan hz. Məhəmməddir (s.a.s). Şairin bu düşüncəsinin dini qaynağı da islam Peyğəmbərinin bir hədisinə bağlıdır. Hz. Ömər (r.a) belə rəvayət edir:

«Rəsulullah (s.a.s) buyurdu: «Adəm (s.a.s) xəta edib günahkar olduğu zaman uca Allaha (c.c) üz tutdu:

- Ey Rəbb! Məhəmməd (s.a.s) haqqı üçün məni bağışla.

Uca Allah (c.c):

- Ey Adəm, sən Məhəmmədi necə tanıdın? Mən hələ onu yaratmamışam!

Adəm (s.a.s):

- Oradan bildim ki, Sən məni qüdrətinlə xəlv edib, mənə ruh üfürdüyün zaman başımı qaldırıb ərş üzərində «La ilahə illallah, Məhəmmədən rəsulullah» yazılmış olduğunu gördüm. Bildim ki, Sən mübarək adının ancaq Sənin üçün bütün xalqın ən sevimlisi olan bir şəxsin adı ilə yanaşı olmasına razı olarsan.

Uca Allah (c.c):

- Ey Adəm! Doğru söylədin. O, mənə xalqın ən sevimlisidir. Bir halda ki, onun hörmətinə məndən bağışlanma istədin, şübhəsiz, Mən səni bağışladım. Əgər Məhəmməd (s.a.s) olmasaydı, səni yaratmazdım».³⁰⁴

³⁰⁴ Altınoluk dergisi, sayı X, Haziran, 2001, s. 26.

HZ. NUHUN DÜYÜNÜ

Öncə onu deyək ki, hz. Nuh (s.a.s) beş böyük peyğəmbərdən biridir. Onun adına Qurani-Kərimdə ayrıca surə var və bir sıra surələrdə də hz. Nuhla (s.a.s) bağlı bilgiler verilmişdir.³⁰⁵

Bu ayələrdən bəlli olur ki, hz. Nuh (s.a.s) başqa peyğəmbərlər kimi öz qövmünü uca Allahın (c.c) varlığı və birliyinə dəvət etmiş, ancaq çox az adam istisna olmaqla başqaları Onun dəvətini qəbul etməmişdir. Nəticədə, məşhur tufan hadisəsi baş vermiş və inanmayanlar suda boğularaq məhv olmuşlar.

Şair islam Peyğəmbərinin üstünlüyünü ifadə etmək üçün Onu hz. Nuhla (s.a.s) müqayisə etmiş və hz. Məhəmmədin (s.a.s) onun düyününü açdığını bildirmişdir. Bizcə, **hz. Nizami burada düyün deyərkən, hz. Nuhla (s.a.s) bağlı üç məqamı nəzərdə tutmuşdur. Bu məqamlardan birincisi odur ki, hz. Nuh (s.a.s) Ona inanmayan qövmünə bəd dua etmişdir:**

(Nuh, 71/6)

«... Ancaq dəvətim onların (imandan) qaçmalarını daha da artırmaqdan başqa bir şeyə yaramadı...»

(Nuh, 71/21-24)

³⁰⁵ Nuh, 71; Əraf, 7/59; Hud, 11/ 55, 66, 25, 26, 27-34; Şüəra, 26/ 115-116; Yunus, 10/71-72.

«Nuh dedi: «Ey Rəbbim! Onlar mənə qarşı çıxdılar və mal-dövləti, oğul-uşağı özlərinə ziyandan başqa bir şey artırmayan kimsələrə (öz kafir başçılarına) tabe oldular. (Onların kafir başçıları mənim əleyhimə) çox böyük bir hiylə qurdular. Və (təbəçiliyində olanlara) dedilər: «Öz tanrılarımızı tərk etməyin, (xüsusilə) Vəddi, Suvaı, Yəğusu atmayın!» Onlar çoxlarını yoldan çıxartdılar. Sən də (ey Rəbbim!) ancaq onların zəlalətini artır!»

(Qəmər, 54/10)

«... (Nuh) Rəbbinə dua edib: «Mən (öz qövümün içində) məğlub oldum, buna görə də (onlardan) intiqam al!», - dedi».

(Şuəra, 26/118)

«Artıq mənimlə onlar arasında Sən hökm ver, məni və mənimlə birlikdə olan möminləri (bu əzabdan) qurtar!»

(Nuh, 71/26-27)

«Nuh dedi: «Ey Rəbbim! Yer üzündə bir nəfər belə kafir qoyma! Çünki sən onları (sağ) buraxsan, onlar Sənin bəndələrini yoldan çıxaracaq, ancaq pozğun və kafir (oğul-uşaq) doğub-törəyəcəklər».

Bizcə, şair «Nuhun düyünü» deyərkən onun iman etməmiş oğlunun bağışlanması üçün uca Allaha (c.c) dua etməsini nəzərdə tutmuşdur. Qurani-Kərimdə hz. Nuhun (s.a.s) bu addımının yanlış olduğu bildirilir.

(Hud, 11/ 45-47)

«Nuh Rəbbinə (dua ilə) müraciət edib dedi: «Ey Rəbbim! Oğlum (Kənan) mənim ailə üzvlərimdəndir. Sənin vədin, sözsüz ki, haqdır. Sən hakimlər hakimisən!» (Allah) buyurdu: «Ey Nuh! O, sənin ailəndən deyildir. Çünki o (küfr etməklə) pis bir iş görmüşdür. (Və ya sənin Məndən onu xilas etmək xahişin yaxşı iş deyildir). Elə isə bilmədiyən bir şeyi Məndən istəmə. Sənə cahillərdən olmamağı tövsiyə edirəm (məsləhət görürəm)». (Nuh) dedi: «Ey Rəbbim! Bilmədiyim bir şeyi Səndən istəməkdən (belə bir işə cürət etməkdən) Sənə sığınırım. Əgər məni bağışlamasan, rəhm etməsən, ziyana uğrayanlardan olaram!».

H. Nizaminin «Nuhun düyünü» deyərkən nəzərdə tutduğu üçüncü məsələ Onun islam Peyğəmbərinin hörmətinə tufandan xilas olduğu ideyasıdır. Ümumiyyətlə, bu motiv divan ədəbiyyatında çox şərh edilmişdir. Divan ədəbiyyatında «... hz. Nuh tufan hadisəsiylə birlikdə ele alınmışdır. Hz. Peyğambərin cəmalinə aşık olan Nuhun hasret gözyaşlarıyla tufan olmuş, adeta yüzə Peyğambərin güzellik denizine bir denizçi, «mellah» olmuşdur. O, habibullahə duyduğu hürmet və Resulün adını anmakla, yüzə Peyğambərin lutfunun rüzgarıyla tufandan çıkmışdır».³⁰⁶

³⁰⁶ Emine Yeniterzi, «Divan şiirində nat», Ankara, 1993, s. 330.

Divan şairi **Ahmed Remzi** Akyürek belə deyir:

Yad edip ismi-şerifin akibet buldu necat,
Sürdü geçdi Nuh o tufani-belanın üstünə.³⁰⁷

(Hz. Nuh (s.a.s) Sənin mübarək adını yad etdi və nicat tapıb o tufan bəlasından xilas oldu)

Bütün bu deyilən informasiyaları beytin məzmununa yerləşdirən Hz. Nizami deyir ki, İslam Peyğəmbəri həm Hz. Adəmdən (s.a.s), həm də Hz. Nuhdan (s.a.s) yaxşıdır. Çünki Hz. Məhəmməd (s.a.s) onların hər ikisinin düyününü açmışdır. O, xilaskardır, yalnız adi insanları deyil, peyğəmbərləri belə xilas etmişdir.

³⁰⁷ Ahmed Remzi Akyürek və şirleri, s. 33.

YEDDİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: ADƏM BUĞDA YEYİB CƏNNƏTDƏN ÇIXDI

آدم از آن دانه که شد هیضه دار
توبه شدش گلشکر خوشگوار

*Adəm buğda yeyib günaha batdıqdan sonra,
Tövbə onun üçün məzəli (dadlı) gülşəkər oldu.³⁰⁸*

Şair bu beytdə bir neçə önəmli məsələyə toxunmuşdur. Bilindiyi kimi, uca Allah (c.c) Qurani-Kərimdə hz. Adəmlə (s.a.s) bağlı hadisələri geniş anlatmışdır.³⁰⁹ Hz. Adəmin (s.a.s) hansı ağacın meyvəsini yeyib cənnətdən çıxarılması ilə bağlı fərqli fikirlər var. Məsələn, «İncil»də bu ağacın meyvə ağacı olduğu bildirilir, Qurani-Kərimdə konkret ağac adı yoxdur, bir sıra qaynaqlarda isə hz. Adəmin (s.a.s) yediğinin buğda olduğu göstərilir. Hz. Nizami də beytdə buğda versiyasını irəli sürmüşdür. Şairə görə, hz. Adəm (s.a.s) uca Allahın (c.c) qoyduğu qadağanı pozmuş və buğda yeyərək günaha batmışdır.

İblis, hz. Adəmlə (s.a.s) hz. Həvvanı yoldan çıxarmaq üçün öncə hönkür-hönkür ağlamış³¹⁰, bu yolla onların ürəyini yumşaltmışdır. Onlar İblisdən soruşmuşlar:

- Sən niyə ağlayırsan?

İblis:

- Siz öləcəyiniz və bu nemətlərdən məhrum olacağınız üçün ağlayıram.

İblisin bu sözü onların qəlbinə xal saldı. Sonra İblis yenə onların yanına gəldi. And içdi ki, onların yaxşılığını

³⁰⁸ Nizami Gəncəvi, göstərilən qaynaq, s. 39.

³⁰⁹ Əraf, 7/ 12/76; Bəqərə, 2/ 34-35; Sad,38 /74; Taha, 20/117.

³¹⁰ Taberi, «Tarih», c. I, s. 53.

istəyir, onları aldatdı, onlar yasaq meyvədən yedilər və eyib yerləri açıldı, nəticədə cənnətdən çıxarıldılar.³¹¹

Bir sıra qaynaqlara görə, hz. Adəm (s.a.s) yasaq meyvəni yeməkdən imtina etmiş, ancaq arvadı onu bu yasağı pozmağa vadar etmişdir.³¹²

Hz. Məhəmməd (s.a.s) bu məsələ ilə bağlı bir hədisində buyurur: «Həvvə olmasaydı, qadın heç bir zaman ərinə qarşı normalara uyğun olmayan hərəkətlər etməz, onu aldatmazdı».³¹³

Sonra hz. Adəm (s.a.s) heç vaxt görmədiyi eyib yerini gördü, qorxdu, qaçmağa başladı. Qaçanda bir ağaca ilişdi. Ağacdən onu buraxmasını istədi, ancaq ağac onu buraxmayacağını dedi. Bu zaman uca Allah (c.c) ona dedi: «Ey Adəm, Məndən qaçırsanmı?». Hz. Adəm (s.a.s) cavab verdi: «Xeyr, qaçmıram, ancaq Səndən utanıram, ey Rəbb!».³¹⁴ Sonra hz. Adəm (s.a.s) tövbəyə yönəldi.

Hz. Nizami beytdə ilk peyğəmbərin tövbəyə yönəlməsinə ayrıca yer vermişdir. Şairə görə, tövbə insan düşüncəsi, əxlaqı, davranışı və inkişafı üçün çox önəmli bir məsələdir. Şair tövbəni bir ilahi nemət kimi dəyərləndirmişdir.

Şair hz. Adəmin (s.a.s) tövbəsini həm dua, həm də tövbə kimi şərh etmişdir.

DUA

Dua insanın uca Yaradan qarşısında acizliyini etiraf etməsi, bütün varlığı ilə Ona inanması, səmimi duyğularla Ona yönəlməsidir. Duada insanın öz yanlış addımlarını an-

³¹¹ Taberi, «Tarih», c. I, s. 53; Yaqubi, «Tarih», c. I, s. 5.

³¹² Taberi, «Tarih», c. I, s. 53.

³¹³ Buxari, «Sahih», c. IV, s. 103; Müslim, «Sahih», c. II, s. 1092.

³¹⁴ İbn Sad, «Tabakat», c. I, s. 31; Ahmed b. Hanbel, «Zühhd», s. 82; İbn Asakir, «Tarih», c. II, s. 351.

laması, ondan imtina etməsi, bağışlayacaq gücün ancaq uca Yaradan olduğunu bilməsi var. Dua hər şeyi ancaq uca Allahdan (c.c) istəməkdir, Ona yalvarmaqdır, bağışlanmanın tək çıxış yolu olduğunu bilməkdir. Dua insanın uca Allaha (c.c) söz verməsidir. Dua və yalvarış insanın qəlbini günah kirindən təmizləyən cövhərdir.

İslam Peyğəmbəri buyurur: «Qul bir xəta etdiyi zaman onun qəlbində bir qara nöqtə əmələ gəlir. Əgər o, günahı tərک edib, bağışlanma istəyərək tövbəyə yönəlsə, qəlbi cilalanır. Belə etməsə, yenə xətalər törətsə, qara nöqtələr artar və nəticədə bütün qəlbini əhatə edər».³¹⁵

Qurani-Kərimdə uca Allah (c.c) duaya çox önəm vermişdir. Uca Yaradana görə, dua insana dəyər vermə vasitəsidir:

(əl-Furqan, 25/77)

«... Əgər duanız olmasa, Rəbbin sizə nə qiymət verər?...»

(əl-Bəqərə, 2/186)

«(Ey Rəsulum!) Bəndələrim Məni səndən soruşduqda söylə ki, Mən (onlara) yaxınam. Dua edib Məni çağıranın duasını qəbul edərəm. Gərək onlar da Mənim çağırışımı qəbul edib Mənə iman gətirsinlər. Bununla da, ola bilsin ki, doğru yola yetişsinlər».

(əl-Əraf, 7/55)

³¹⁵ Tirmizi, «Təfsir», s. 83.

«Rəbbinizə yalvara-yalvara, həm də gizlicə dua edin. Şübhəsiz ki, O, həddi aşanları sevməz».

İslam Peyğəmbərinin hədislərində də dua etməyə ayrıca yer verilmişdir:

«Allah yanında Ona dua etməkdən daha dəyərlı bir şey olmaz. Dua ibadətın (qulluğun) özüdür».³¹⁶

«Sıxıntı və darlıq (çətinlik) zamanında duasının qəbul olmasını istəyən kimsə bolluq və rahat olduđu zamanda da çox dua etsin».³¹⁷

«Kimə dua qapıları açılmışdırsa, ona rəhmət qapıları açılmışdır».³¹⁸

«Qəbul ediləcəyinə inanaraq uca Allaha (c.c) dua edin. Bunu bilin ki, uca Allah (c.c) qafil bir qəlblə edilən duanı qəbul etməz».³¹⁹

Hz. Nizamiyə görə, dua hz. Adəmi (s.a.s) xilas etdi, onu müsibətlərdən qorudu. Şairə görə, dua Onun üçün bir «gülşəkər» oldu.

TÖVBƏ

Şair beytdə hz. Adəmin (s.a.s) xilasının, bağışlanması-nın başqa bir səbəbi kimi tövbəni göstərmişdir. Şairə görə, tövbə bir işin yanlış olduğunu anlamaq (hz. Adəm (s.a.s) etdiyi işin yanlış olduğunu anladı), peşman olmaq, bu işi bir daha etməyəcəyinə söz vermək (hz. Adəm (s.a.s) uca Allaha (c.c) yönəldi, bir daha şeytana aldanmayacağına söz verdi), verdiyi sözü yerinə yetirməkdir (hz. Adəm (s.a.s) sonadək uca Allahın (c.c) varlığı və birliyi ideyasını təbliğ etdi).

³¹⁶ Tirmizi, «Deavat», 1.

³¹⁷ Tirmizi, «Deavat», 9.

³¹⁸ Tirmizi, «Deavat», 101.

³¹⁹ Tirmizi, «Deavat», 65.

Buna görə də, uca Allah (c.c) tövbəyə böyük önəm vermişdir, tövbəni bir günahlardan təmizlənmə, arınma, bağışlanma yolu kimi göstərmişdir:

(ət-Təhrim, 66/8)

«Ey iman gətirənlər! Allaha səmimi qəlbdən (bir daha günaha qayıtmamaq şərtilə) tövbə edin. Ola bilsin ki, Rəbbiniz günahlarınızın üstünü örtün və sizi (ağacları) altından çaylar axan cənnətlərə daxil etsin...»

Həz. Nizamiyə görə, tövbə elə bir nemətdir ki, o, insanlıq üçün «gülşəkərdir». Yəni uca Allahın (c.c) rəhməti qəzəbindən çoxdur. Şairə görə, tövbə «gülşəkərdir», yəni günah etmiş insan üçün bir şansıdır, özünü islah etmək fürsətidir.

Şairə görə, tövbə insan üçün bir «gülşəkərdir», yəni ilahi nemətdir, gülşəkər insanın ağızında bir şirinlik yaratdığı kimi, tövbə də insan üçün ruh rahatlığı, «ruh şirinliyi»dir, ümid də o müjdədir.

Şairə görə, tövbə insan üçün «gülşəkərdir», yəni doğru yolu tapmaq üçün ayrılmış zamandır, özünü yəni dən dəyərləndirmə imkanındır.

Şairə görə, tövbə insan üçün «gülşəkərdir», yəni çətin vəziyyətə düşmüş insanın çıxış yoludur, suallarına cavabdır. Əslində, həz. Adəmin (s.a.s) başına gələn hadisələr ibrət və hikmətlərlə doludur. Uca Allah (c.c) da bu hadisələrlə insanları tərbiyə edir. **Deyə bilərik ki, həz. Adəm (s.a.s) bizim**

tövbə müəllimimizdir, O, bizə tövbə etməyi öyrədib. Bir anlıq düşünək ki, tövbə şansı olmasaydı, nə baş verərdi?

Hz. Nizami merac nemətini xurmaya bənzətmiş kimi, tövbə nemətini də gülşəkərə bənzətmişdir. Şair tövbəni şirinliyi, ətri və gözəlliyi özündə birləşdirən bir nemət kimi təqdim etmişdir.

**SƏKKİZİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ:
ADƏMİN TÖVBƏSİ SƏNİN ÇƏMƏNLIYININ
ƏTRİNDƏNDİR**

توبه دل در چمنش بوی تست
گلشکرش خاک سر کوی تست

*(Adəmin) ürək tövbəsi Sənin çəmənliyinin
ətrindəndir,
Sənin kəndərindəki torpaq isə onun üçün
gülşəkərdir.³²⁰*

Şair bu beytdə hz. Məhəmmədin (s.a.s) üstünlüyünü ifadə etmək üçün bir neçə vasitədən istifadə etmişdir.

Şairə görə, hz. Adəmin (s.a.s) tövbəsi islam Peyğəmbərinə görə qəbul olunmuşdur. Burada şair həm hz. Adəmin (s.a.s) tövbəsinin, həm də bütövlükdə tövbənin qəbul olunmasının başqa bir şərtini də açıqlamışdır. Ona görə, əgər insan inanaraq, qəbul olunacağına ümid edərək, ürəkdən tövbə etsə, onun tövbəsi qəbul olunur. Şair bu anlayışı beytdə «ürək tövbəsi» ifadəsi ilə təqdim etmişdir. Yəni şairə görə, hz. Adəm (s.a.s) inanaraq, göz yaşları içində, ürəyində heç bir şübhə olmadan uca Allaha (c.c) yönəlmişdir.

ÜRƏK TÖVBƏSİ

Şairə görə, «ürək tövbəsi» sarsılmaz imanın, özünü ancaq uca Allaha (c.c) həsr etməyin göstəricisidir.

Şairə görə, «ürək tövbəsi» insanın qəlbindən uca Allahdan (c.c) başqa hər şeyi çıxartma hadisəsidir, uca Yaradana aşıq olma halıdır.

³²⁰ Nizami Gəncəvi, göstərilən qaynaq, s. 39.

**Şairə görə, tövbə özünü islah etmə, təmizlənmə təs-
limiyyətdir.**

**Şairə görə, «ürək tövbəsi» könlün uca Allah (c.c)
sevgisi ilə dolmasıdır.**

**Şairə görə, «ürək tövbəsi» çıxış yoludur, xilasdır,
bağışlanma üçün ölçü və şərtidir.**

**Şairə görə, uca Allah (c.c) bizdən «ürək tövbəsi» is-
təyir:**

«... Ey möminlər! Hamınız Allaha tövbə edin ki, nicat
tapasınız».³²¹

«... Hər kəs pis iş gördükdən və ya özünə zülm etdik-
dən sonra Allahdan bağışlanmağını dilərsə, Allahın bağış-
layan, mərhəmətli olduğunu görər».³²²

«Mən ancaq tövbə edənləri, yaxşı işlər görənləri və
(Tövratda buyurduqlarımı) bəlli edənləri əfv edərəm. Mən
tövbələri qəbul edənəm, mərhəmətliyəm!».³²³

«... Allah (günahından) tövbə edənləri, (təmiz və) pak
olanları sevər!».³²⁴

Şair beytdə tövbəni çox dəyərlı bir nemət kimi təqdim
etmişdir. Şairə görə, tövbə ətirdir. Güzəl ətir insanın bədə-
ninə və ruhuna dinclik bəxş etdiyi kimi, «ürək tövbəsi» də
insana rahatlıq verir.

Şairə görə, «ürək tövbəsi» bir güzəl ətirdir, çünki in-
sanı qorxudan azad edir, tövbə insanı qorxunun sıxıntısından
qurtarıb ümidə yönəldir, onda inam yaradır.

Şairə görə, güzəl ətir insanın özündə və onun əhatə-
sində olanlarda xoş ovqat yaratdığı kimi, «ürək tövbəsi» də

³²¹ Nur, 24/31.

³²² Nisa, 4/110.

³²³ Bəqərə, 2/160.

³²⁴ Bəqərə, 2/160.

insanı başqalarının gözündə ucaldır, qadir Allahın (c.c) yanında əziz edir.

Şairə görə, ətir təmizlik əlamətidir, «ürək tövbəsi»nin başlıca məqsədi də tövbə edəni günahlardan təmizləməkdir.

Sevən sevdiyinin hüzuruna təmizlənərək, ən gözəl paltarını geyinərək, ən gözəl ətirlərdən istifadə edərək getdiyi kimi, könlü iman dolu qul da uca Allahın (c.c) hüzuruna «ürək tövbəsi» ilə getməlidir.

Şairə görə, ətir insanın duyğularını təzələdiyi, onun ovqatına təzəlik, tərəvət, canlılıq bəxş etdiyi kimi, «ürək tövbəsi» də insanın könlünü və ruhunu ətirli, rəngbərəng çiçəklər bağçasına çevirir, onu hər zaman yeniləşdirir. Tövbə edən insan özünü hər an uca Allahın (c.c) hüzurunda hiss edir, imana yeni dadlı qida verir, insanın dəyərini artırır.

Tövbənin insan üçün bir ilahi nemət, bir ilahi lütf olduğunu buyuran mübarək islam Peyğəmbəri görün nə gözəl öyüd və ölçü verir:

«Ey insanlar! Allaha tövbə edin! Mən də Ona gündə yüz kərə tövbə edirəm».³²⁵

«Vallah, Allah qulun tövbəsinə sizin birinizin çöldə itən heyvanını (dəvəsini) tapanda duyduğu sevincdən daha çox sevinir».³²⁶

«Şübhəsiz, uca Allah (c.c) gündüz günah edənin tövbəsini qəbul etmək üçün gecə əlini açar. Gecə günah edənin tövbəsini qəbul etmək üçün də gündüz əlini açar! Bu günəş batdığı yerdən doğanadək davam edər!».³²⁷

«Cənnətin səkkiz qapısı var. Yeddisi qapalı, biri isə günəş qərbdən doğanadək qapanmayacaq».³²⁸

³²⁵ Əhməd b. Hənbəl, «Müsnəd», c. IV, s. 261; Müslim, «Səhih», c. I, s. 423.

³²⁶ Buxari, «Səhih», c. VII, s. 46.

³²⁷ Heysəmi, «Məcməuzzəvaid», c. IX, s. 198.

³²⁸ Əhməd b. Hənbəl, «Müsnəd», c. IV, s. 241.

«Hər kim günəş batdığı yerdən doğmadan öncə tövbə edərsə, uca Allah (c.c) onun tövbəsini qəbul edər».³²⁹

«Qul günahlarından tövbə edəndə uca Allah (c.c) onun günahlarını (yazan) mələklərinə, günah etmiş əzalarına, günah etdiyi yerlərə unutturur. Qiyamət günündə o günahlarına görə əleyhində şahidlik edəcək heç bir kimsə və heç bir şey olmadan uca Allahın (c.c) hüzuruna çıxar!».³³⁰

«Günahlarından tövbə edən kimsə heç günah etməmiş şəxs kimidir».³³¹

Şairə görə, «**ürək tövbəsi**» bir cəsarət əlamətidir. Çünki qul tövbə edərkən onu günahlara bağlayan bütün əlaqələri kəsmiş olur, öz həyatı ilə bağlı ən önəmli qərarı vermiş sayılır, o, sevgi və iradəsini sübut edir.

Hz. Nizamiyə görə, ürək tövbəsi ümid dolu, müjdə və sevinc bəxş edən, insanın ruhuna rahatlıq verən, onun qəlbini günahdan təmizləyən bir ətirdir. Şairə görə, hz. Adəmin (s.a.s) «ürək tövbəsi»nin ətri islam Peyğəmbərinin çəmənliyinin ətrindəndir. Şairin bu ifadəsi də bir neçə mənəni ifadə edir. Şair deyir ki, hz. Adəmin (s.a.s) «ürək tövbəsi»nə yönəlməsinin səbəbi islam Peyğəmbərinin adının bərəkətidir. Onun adı olan yerdə gözəllik və ətir var. Onun çəməninin ətri hz. Adəmin (s.a.s) «ürək tövbəsi»nə də ətir bəxş etdi və onun tövbəsi qəbul olundu.

Şairə görə, islam Peyğəmbəri elə mübarək bir elçidir ki, onun torpağı başqa peyğəmbərlər üçün gülşəkərdir. Şair beytdə islam Peyğəmbərinin üstünlüyünü ifadə etmək üçün «ətir» və «gülşəkər» sözlərindən məharətlə istifadə etmişdir.

³²⁹ Əhməd b. Hənbəl, «Müsnəd», c. II, s. 295.

³³⁰ M. Asim Köksal, «Peygamberlər tarixi», Ankara, 2004, s. 41.

³³¹ İbn Macə, «Sünən», c.II, s. 1420.

**DOQQUZUNCU BEYTİN ŞƏRHİ:
GÜLŞƏKƏR GÜLŞƏKƏRLİKDƏN
TÖVBƏ ETDİ**

دل ز تو چون گلشکر توبه خورد
گلشکر از گلشکری توبه کرد

*Onun ürəyi səndən tövbə gülşəkəri yeyəndə,
Gülşəkər gülşəkərlikdən tövbə etdi.³³²*

Şair bu beytdə öncəki beytdə irəli sürdüyü ideyanı inkişaf etdirmiş, ideyaya gözəl bədii don biçmiş, məzmunu uyğun bədii təsvir vasitələri ilə fikrin doğru və dərinlən anlaşılmasına yol açmışdır. Şair birinci misrada «onun ürəyi səndən tövbə gülşəkəri yedi» deyərkən həm hz. Adəmin (s.a.s) islam Peyğəmbərinin bərəkəti ilə ürəkdən, inanaraq tövbə etməsinə, həm «ürək tövbəsi»nin önəminə işarə etmişdir.

Şair tövbənin bir ilahi nemət olduğunu göstərmək üçün onu gülşəkərə bənzətmişdir. Ətirdən və şəkərdən ibarət olan bir tövbə neməti insanın qurtuluş azuqəsidir. Təsadüfi deyil ki, şair ürək tövbəsini qida kimi təqdim etmiş və tövbə etmək anlayışını «tövbə yemək» («tövbə gülşəkəri yemək») biçimində beytin məzmununa yerləşdirmişdir.

Öncə onu deyək ki, bu, hz. Nizaminin üslub göstəricilərindən biridir. Məsələn, şair merac nemətini şərh edərkən islam Peyğəmbərinin merac gecəsi insanlıq üçün gətirdiyi nemətləri xurmaya bənzətmişdir. Yəni şairə görə, xurma insan üçün çox dəyərli bir qida olduğu kimi, merac nemətləri də o dərəcədə qiymətlidir.

³³² Nizami Gəncəvi, göstərilən qaynaq, s. 39.

Şair bu beytdə də «ürək tövbəsi»ni həm ətirə, həm də şəkərə bənzətmişdir. Havası ağır olan bir otaq insanın canını sıxır, onun sağlamlığına zərər vurur, ancaq gülün gözəlliyi və ətri bu otağın havasını dəyişir, insanın gözünü, ruhunu və könlünü oxşayır, onlara canlılıq bəxş edir. Havası ağır olan cəmiyyət, yəni əxlaqı pozulmuş, fitrəti dəyişmiş cəmiyyət də şairə görə, bir ilahi nemət olan «tövbə ətri» ilə, yəni tövbə etməklə sağala bilər.

Şairə görə, bu «tövbə ətrini» insanlığa bəxş edən hz. Məhəmməddir (s.a.s), insanların Ona olan sevgisidir. Şairə görə, hz. Adəm (s.a.s) də günah etdi, ancaq O, islam Peyğəmbərinin gül-çiçəklə dolu çəmənliyində bitmiş güllərin gözəl, şəfaverici, ruhları oxşayan ətrini doya-doya sinəsinə çəkdi, «ürək tövbəsi» etdi və bağışlandı.

Şairə görə, «ürək tövbəsi» bir bərəkətli qidadır. Yəni bir insan ac olar, ölüm təhlükəsi ilə üzləşər, gözlərinin işığı sönər, dizlərinin gücü gedər, bu anda ona lazım olan qida şirin bir qidadır. Bu şirin qida onu ölümdən xilas edər. Şairə görə, günah etmiş insan, ya da cəmiyyət mənəvi ölümə doğru gedir, əgər bu insan və cəmiyyət ölüm həbi olan günah çirkindən təmizlənməsə, faciəli aqibətlə üzləşməsi qaçılmazdır. İnsanı və cəmiyyəti bu mənəvi ölüm kəri olan günahdan təmizləyəcək dərman da tövbədir. Bu «ürək tövbəsi» yeyən insan və cəmiyyət o sağlam qida ilə qidalanar və xilas olar.

Şairin təsvirində hz. Adəm (s.a.s) gözümüz qarşısında belə canlanır. O, günah etmişdir, uca Allahın (c.c) yasaqlarını pozmuşdur, onun xilas olmağa, «mənəvi qidaya» ehtiyacı var. Hz. Məhəmmədin (s.a.s) çəmənliyində bitmiş ətirli güllərdən hazırlanmış «qida», yəni «ürək tövbəsi» onun bağışlanmasına yol açmışdır.

Hz. Nizamiyə görə, «ürək tövbəsi» bir möhlətdir. İnsanın öz günahlarını yuyub, yeni, daha gözəl bir həyat

yaşamaq üçün əldə etdiyi vaxtdır. Hz. Adəm (s.a.s) bu möhləti qazandıqdan sonra, ona bu şansı bəxş edən «tövbə gülşəkəri»ni görən başqa gülşəkərlər xəcalət çəkdi. Çünki onların belə bir imkanı olmadığı üzə çıxdı. Çünki Hz. Adəmə (s.a.s) yeni həyat bəxş edən, ona yol açan «tövbə gülşəkəri» islam Peyğəmbərinin hədiyyəsi idi. Bu dəyərləndirmə şairin islam Peyğəmbərinin üstünlüyünü ifadə etmək üçün bir vasitədir.

**ONUNCU BEYTİN ŞƏRHİ:
ALLAH (c.c) QƏBUL TOPUNU ÜRƏK
MEYDANINA ATMIŞDI**

گوی قبولی ز ازل ساختند
در صف میدان دل انداختند

*(Tanrı) qəbul topunu əzəldən yaradıb,
Ürək meydanının mərkəzinə atmışdı.³³³*

Hz. Nizami bu beytdə islam Peyğəmbərinin üstünlüyünü ifadə etmək üçün orijinal vasitələrdən istifadə etmişdir. Nətin ideyasının ifadəsi üçün bir sıra anlayışlar beytin mətninə yerləşdirilmişdir. Məsələn, «qəbul topu», «əzəl», «ürək meydanının mərkəzi» kimi anlayışlar birbaşa nətin məzmunu ilə bağlıdır. Beytin məzmununu anlamaq üçün öncə bu anlayışların mənasını şərh edək.

QƏBUL TOPU

Hz. Nizami «qəbul topu» deyərkən peyğəmbərlik anlayışını və bu anlayışa daxil olan məsələləri nəzərdə tutmuşdur.

Bilindi ki, peyğəmbərlik, başqa adlarla nübüvvət, ya da risalət ağıl sahibi olan insanların dünya və axirət işləri haqqında uca Allah (c.c) ilə Onun qulları arasında olan elçilik deməkdir. Nəbi, mələyin vəhy çatdırdığı, qəlbinə ilham olunan, ya da doğru yuxularla xəbərdar edilən seçilmiş insandır. Peyğəmbərlik anlayışının ayrılmaz tərkib hissəsi olan Rəsul isə xüsusi bir vəhy ilə üstünlüyü təmin edilmiş, Cəbrailin (ə.s) uca Allahdan (c.c) endirilmiş olan kitab ilə vəhy etmiş olduğu, qüdrət sahibi olan Allahın (c.c) hökmlə-

³³³ Nizami Gəncəvi, göstərilən qaynaq, s. 39.

rini insanlara təbliğ etmək üçün göndərdiyi kamil insandır.³³⁴

Buna görə də bütün rəsullar nəbidir, ancaq bütün nəbilər rəsul deyil.

Peyğəmbərlik bir Allah (c.c) vergisidir. Onlar uca Allahın (c.c) insanlar arasından seçdiyi kimsələrdir.

(Şura, 42/51-52)

«Allah bəşər övladı ilə (Musanın anası ilə olduğu kimi) ancaq vəhylə (ilham və rəya ilə), ya da (Musa kimi) pərdə arxasından danışar (Allahın kəlamı eşidilər, ancaq Özü görünməz). Ya da bir elçi göndərər ki, o da Allahın izni ilə (göndərdiyi kimsəyə) Onun istədiyini vəhy edər. Həqiqətən, O (hər şeydən) ucadır, hikmət sahibidir! (Ey Rəsulum! Əvvəlki peyğəmbərlərə vəhy nazil etdiyimiz kimi) sənə də beləcə əmrimizdən olan bir vəhy (möminlərə mənəvi həyat verən Quran) göndərdik. Sən (bundan əvvəl) kitab nədir, iman nədir bilməzdin. Ancaq Biz Onu bəndələrimizdən dilədiyimizi haqq yola qovuşdurmağınız üçün bir nur etdik. Sən (onunla insanları) düz yola yönəldirsən (islam dininə dəvət edib) haqqa qovuşdurursan».

³³⁴ Seyyid, «Tarifat», s. 75, s. 162; Kadi İyaz, «Şifa», c. I, s. 206; Kurtubi, «Təfsir», c. XII, s. 80.

Peyğəmbərlik ağılla, ibadətlə, sərvətlə, mirasla əldə edilməz. Peyğəmbərlik uca Allahın (c.c) seçilmiş qullarına verdiyi bir lütfdür, imtiyazdır.

(Əl-Həcc, 22/75)

«Allah mələklərdən də elçilər (peyğəmbərlər) seçər, insanlardan da. Həqiqətən, Allah (hər şeyi) eşidəndir, görəndir!»

(Ali-İmran, 3/33)

«Allah, Adəmi, Nuhu, İbrahim övladını və İmran ailəsini aləmlər (məxluqat, insanlar, bəşər övladı) üzərində seçilmiş (üstün) etdi».

«Peygamberlər her ne kadar akıl, zeka ve ince duygulara sahip kimseler ise de yürüttükleri dava zekalarının eseri olmadığı gibi toplumlarının kötü gidişatına üzülmele, yahut da son derece ince ruhlu olmalarının da neticesi değildir. Onları toplumun islahı için var güçleri ile mücadeleye iten, bunların hiç birisi değildir. Yaptıkları her şeyin kaynağı vahy ve risalettir. Bundan dolayı peygamberler asla filozoflar, liderler, islahçılar ve dahilerle mukayese edilemezler».³³⁵

Peyğəmbərlər öz vəzifələrini insanların və toplumun şərtlərinə uyğunlaşdırmazlar. Onlar ilahi təlimata uyğun hərəkət edərlər:

(Yunus, 10/15)

³³⁵ Atif Abdülfettah Tabbara, «Kuranda Peygamberlər və Peygamberimiz», İstanbul, 1985, s.14-15.

«(Müşriklərə) ayələrimiz açıq-aydın oxunduğu zaman (qiyamət günü haqq-hesab üçün) Bizimlə qarşılaşacaqlarına ümid etməyənlər: «Bundan ayrı bir Quran gətir və ya onu dəyişdir!», - deyərlər. Onlara de: «Mən onu özbaşına (istədiyim kimi) dəyişə bilmərəm. Mən ancaq mənə gələn vəhyə tabe oluram. Əgər Rəbbimə asi olsam, (müsibəti) böyük günün (qiyamət gününün) əzabından qorxuram».

Peyğəmbərlik ümumidir, bütün insanlığa aiddir, çünki uca Allah (c.c) aləmlərin Rəbbidir, bir millətə aid deyil. Peyğəmbərlər insanları uca Allahın (c.c) birliyinə iman etməyə, axirətə inanmağa, orada əməllərinin qarşılığını görəcəyinə inanmağa dəvət edirlər, insanların dünya və axirət səadətini təmin edən dini açıqlayırlar. Peyğəmbərlərə iman uca Allahın (c.c.) buyruğudur, peyğəmbərlər günahsızdırlar. Peyğəmbərlər möcüzə göstərə bilirlər.

Şair peyğəmbərliyi «qəbul topu» adlandırmaqla birgə, onun əzəldə yaradıldığını da ifadə etmişdir. Beytdə peyğəmbərliyin əzəldə yaradılması anlayışı həm uca Allah (c.c) yanında peyğəmbərliyin və peyğəmbərlərin öncədən bəlli olması mənasında, həm də ilk dövr mənasında işlədilmişdir.

Şair peyğəmbərliyin – qəbul topunun ürək meydanına atıldığını bildirir. O, «ürək meydanı» deyərkən bu dünyanı nəzərdə tutur. Çünki peyğəmbərlərin missiyası bu dünya ilə bağlıdır. Şair «ürək meydanının mərkəzi» deyərkən isə «qəbul topunu» tutmaq üçün təşkil olunmuş oyunun mərkəzini nəzərdə tutmuşdur. Çünki bütün oyunlar mərkəzdən başlanır.

ÇÖVKAN OYUNU

Şair bu beytdə islam Peyğəmbərinin üstünlüyünü ifadə etmək üçün çövkən oyununun qaydalarından istifadə etmişdir. Bilindiyi kimi, çövkən bir milli türk oyunudur. Bu oyu-

nun qaydalarına görə, at üstündə olan oyunçular topu çövkənla götürməlidirlər. Kim bu işin öhdəsindən gələrsə, o, qalib sayılır.

Şairin bu oyunun qaydalarını beytin məzmununa yerləşdirməsinin bir neçə səbəbi və mənası var. Hər şeydən öncə onu deyək ki, çövkən çətin bir idman növüdür. Bu oyun oyunçudan cəsarət, cəldlik, diqqət, iradə, atla hərəkət etmək qabiliyyəti tələb edir. Peyğəmbərlik də çox ağır, məsuliyyətli, ancaq seçilmiş adamların bacaracağı bir işdir. **Şair beytdə oyun modeli seçməklə yarış ovqatı yaratmışdır. Bir şəxsin üstünlüyü ancaq yarış şəraitində üzə çıxarılır. Şairə görə, peyğəmbərlik də bir yarışdır və bu yarışın qalibi də islam Peyğəmbəridir. Yarış ən güclünün seçilməsinə imkan verir. Şairə görə, islam Peyğəmbəri peyğəmbərlik yarışının qalibidir.**

ON BİRİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: ADƏM TOPU TUTMAQ İSTƏDİ

آدم نو زخمه در آمد به پیش
تا برد آنگوی به چوگان خویش

*Yeniyetmə Adəm ortaya atılıb,
O topu öz çövkənı ilə tutmaq istədi³³⁶.*

Şair bu beytdə öncəki beytdə irəli sürdüyü ideyanı inkişaf etdirmişdir. Şair bu beytin ideyasını da oyun modeli üzərində qurmuşdur. Şairə görə, uca Allah (c.c) öncə hz. Adəmə (s.a.s) peyğəmbərliyə sahib çıxmaq imkanı verdi.

Şair beytdə onu bir yeniyetmə gənc kimi təqdim etmişdir. Burada hz. Adəmin (s.a.s) yeniyetmə olmasının önə çəkilməsinin bir neçə mənası var. Şair bununla həm hz. Adəmin (s.a.s) özünə inamını, cəsarətini ifadə etmiş, həm də sonrakı yanlış addımının səbəbinə işarə etmişdir. Belə ki, O, gənc oldu, təcrübəsi çatmadı, yanlışlığa yol verdi və «topu» tuta bilmədi.

³³⁶ Nizami Gəncəvi, göstərilən qaynaq, s. 39.

**ON İKİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ:
ADƏMİN ATI KÖVŞƏN DALINCA QAÇDI**

بارگیش چون عقبه خوشه رفت
گوی فرو ماند و فرا گوشه رفت

*Amma onun (Adəmin) atı kövşən dalınca qaçdı,
Top aciz qalıb bir bucağa yuvarlandı.³³⁷*

Şair bu beytin məzmununu da çövkən oyununun modeli üzərində qurmuşdur. Bu beyt bədii biçimi baxımından da son dərəcə gözəldir. Şair hz.Adəmin (s.a.s) etdiyi günahı «atın kövşən dalınca qaçması» kimi təqdim etmişdir.

Dediyimiz kimi, çövkən çox çətin bir oyundur. Oyunçudan diqqət, iradə, sayıqlıq tələb edir. Oyunçu bir anlıq sayıqlığını itirsə, ya atdan yıxılar, ya da at oyundan çıxar. **Misrada da hz.Adəmin (s.a.s) bir anlıq uca Allahın (c.c) yasaqlarını unutduğu, yəni şeytana uyduğu, sayıqlığını itirdiyi və günah etdiyi ifadə edilmişdir.**

Uca Allah (c.c) öncədən «oyunun» qaydalarını və təhlükələri göstərmişdi:

«Biz də belə dedik: «Ey Adəm! Bu (İblis) sənə də, övrətinin də düşmənidir. (Ehtiyatlı olun ki) sizi (tovlayıb) cənnətdən çıxartmasın, yoxsa (ey Adəm!) məşəqqətə düşüb bədbəxt olarsan!»³³⁸

Şair beytdə deyir ki, hz. Adəmin (s.a.s) «atı kövşən dalınca qaçdı». Bizcə, şair bu ifadə ilə çox önəmli bir məsələyə toxunub. «Atın kövşən dalınca qaçması» «atın otlamağa getməsi» deməkdir. Bu ifadənin bədii yükü odur ki, hz.Adəmi (s.a.s) günaha yönəldən səbəb tamahdır. Şairin yozumuna görə, insan oğlu tamaha meyillidir, əlində olanla

³³⁷ Nizami Gəncəvi, göstərilən qaynaq, s. 39.

³³⁸ Taha, 20/117.

kifayətlənmir, daha çox sərvət istəyir. Bu tamah duyğusu elə güclüdür ki, sayıqlığını itirən insanı günaha yönəldir. İblis də insanın bu zəif yönünü bilir və tarix boyu minlərlə insanı bu tamah duyğusundan istifadə edərək yoldan çıxarmışdır. Hz.Nizaminin ilk peyğəmbərin başına gələnlərdən çıxardığı nəticə budur. Yada salaq ki, şeytan hz.Adəmi (s.a.s) və onun arvadını tamah duyğusundan istifadə edərək aldatdı:

(əl-Əraf, 7/20-22)

«Şeytan (Adəm və Həvvanın) örtülü ayıb (övrət) yerlərini özlərinə göstərmək məqsədilə onlara vəsvəsə verib dedi: «Rəbbiniz sizə bu ağacı yalnız mələk olmamağınız» və ya (cənnətdə) əbədi qalmamağınız üçün qadağan etmişdir». Həm də onlara: «Mən, əlbəttə, sizin xeyirxah məsləhətçilərinizdənəm», - deyə and içdi. Beləliklə, (Şeytan) onları batil sözlərlə aldatdı (onları aldadaraq uca yerlərdən, yüksək məqamlardan aşağı endirdi). (Adəm və Həvva) ağacın meyvəsindən daddıqda ayıb yerləri (gözlərinə) göründü. Onlar Cənnət (ağaclarının) yarpaqlarından (dərib) ayıb yerlərinin üstünü örtməyə başladılar. Rəbbi onlara müraciət edib buyurdu: «Məgər sizə bu ağacı (ağaca yaxın-

laşmağı) qadağan etməmişdimmi? Şeytan sizin açıq-aşkar düşməninizdir, deməmişdimmi?»

Bu ayələrdə də tamahın insanın düşməni olduğu açıq ifadə edilmişdir. Burada olan ideyalardan biri də odur ki, tamah insanı «çılpaq» vəziyyətə salar, onun eyiblərini üzə çıxarar, onun dəyərini azaldar.

Şair bu ideyaları «hz. Adəmin (s.a.s) atının kövşən dalınca qaçması» bədii sözü ilə ifadə etmişdir. Daha sonra şair bildirir ki, «qəbul topu», yəni peyğəmbərlik yuxarıda göstərilən səbəbə görə, «aciz qaldı», «bir bucağa yuvarlandı». Şairə görə, hz. Adəm (s.a.s) peyğəmbərlik missiyasını tam yerinə yetirmədi. Atı kövşənə qaçdığına görə, oyun yarımçıq qaldı. «Qəbul topu» növbəti Peyğəmbəri gözlədi.

**ON ÜÇÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ:
HZ. NUH (s.a.s) BULAĞI İTİRİB
TUFANA YETİŞDİ**

نوح که لب تشنه به حیوان رسید
چشمه غلط کرد و به طوفان رسید

*Susuzluqdan dodaqları qurumuş Nuh bu (dünya)
süfrəsinə çatanda,
Bulağı itirib tufana yetişdi.³³⁹*

Şair bu beytdə islam Peyğəmbərinin üstünlüyü ideyasını ifadə etmək üçün Onu Nuh (s.a.s) peyğəmbərlə müqayisə etmişdir.

HZ. NUH (s.a.s)

Bilindiyi kimi, hz. Nuh (s.a.s) Qurani-Kərimdə adı çəkilən, qissəsi dillərdə dastan olan peyğəmbərlərdən biridir. Qaynaqlarda onunla bağlı xeyli məlumat var. Onun uzun boylu, əsmər bənizli, incə bədənli, iri gözlü, uzun saqqallı, iri bədənli olduğu bilinir.³⁴⁰

Hz. Nuhun (s.a.s) yerləşdiyi bölgə indiki İraq ərazisidir³⁴¹, Qurani-Kərimdə adına surə var.³⁴² Qurani-Kərimin bir sıra başqa ayələrində də Onunla bağlı bilgilər var.³⁴³

Bununla birgə, hz. Nuh (s.a.s) beş böyük peyğəmbərdən biri sayılır. O, Veda, Süva, Yağus, Yauk və Nəsr adlı bütələrə tapınan qövmünü uca Allaha (c.c) ibadət etməyə dəvət etmək üçün göndərilmişdir.

³³⁹ Nizami Gəncəvi, göstərilən qaynaq, s. 39.

³⁴⁰ İbn Kuteybə, «Maarif», s. 10-11.

³⁴¹ Dinavəri, «əl-Əxbar», s. 1.

³⁴² Nuh, 71.

³⁴³ əl-Əraf, 7/59-64; Nuh, 71/25-26; Şuara, 26/115-116; Yunus, 10/ 71-72; Qəmər, 54/11-14.

(əl-Əraf, 7/59)

«Biz Nuhu öz tayfasına (peyğəmbər) göndərdik. O dedi: «Ey camaatım! Allaha ibadət edin. Sizin Ondan başqa heç bir tanrınız yoxdur. Mən (müsibəti) böyük günün (qiyamət gününün) sizə üz verəcək əzabından qorxuram!».

Ancaq başqa peyğəmbərlərin başına gələnələr hz. Nuhun (s.a.s) da qarşısına çıxdı. Qövmü ona inanmadı, onu inkar etdi, döydü və təhqir etdi. Nəhayət, hz. Nuh (s.a.s) qövmünün həlak olması üçün uca Allaha (c.c) dua etdi.³⁴⁴ Uca Allah (c.c) onun duasını qəbul etdi və ona bir gəmi hazırlamasını buyurdu.

Qurani-Kərimdə hz. Nuhla (s.a.s) bağlı olan tufan hadisəsinə də geniş yer verilmişdir.

(Qəmər, 54/11-14)

«Biz (onun duasını qəbul edərək) göyün qapılarını sel kimi axan bir yağışa açdıq. Yeri yarıb (oradan) bulaqlar qaynatdıq. Nəhayət, (göydən axan və yerdən qaynayan) sular (ləvhi-məhfuzda) əzəldən müəyyən edilmiş bir iş üçün (tufan qoparmaqdan ötrü) bir-birinə qovuşdu. Biz Nuhu (ona iman gətirənlərlə birlikdə) taxtadan düzəlmiş və mismarlanmış gəmiyə mindirdik. (Qövmü tərəfindən) inkar edilmiş

³⁴⁴ Nuh, 71/ 26-28.

kimsəyə (Nuha) mükafat olaraq verilən (gəmi) gözümüzün qabağında (nəzarətimiz altında) üzüb gedirdi».

Hz. Nuhla (s.a.s) bağlı olan tufan hadisəsi də ibrət və hikmətlərlə doludur. Hər şeydən öncə burada inananların xilas olacağı fikri, ideyası önə çəkilməmişdir. Bu ayələrdə uca Allahın (c.c) güc və qüdrətinin sonsuz olduğu bildirilmişdir. Bu ayələrdə uca Allahın (c.c) peyğəmbərlər göndərməsinin məqsədi və peyğəmbərlərin vəzifələri şərh edilmişdir.

HZ. NUH (s.a.s) «QƏBUL TOPU»NU NİYƏ TUTA BİLMƏDİ?

Hz. Nizamiyə görə, hz. Nuhun (s.a.s) «qəbul topunu» əldə edə bilməməsinin iki səbəbi var. Bunlardan biri Onun öz qövmünə bəd dua etməsi, o birisi də uca Allahın (c.c) birliyinə iman etməmiş oğlunun bağışlanması üçün uca Yarıdana yalvarmasıdır.

Hz. Nizami bu beytdə gözəl bədii təsvir və ifadə vasitələrindən istifadə edərək insanı heyrətləndirən tablo yaratmışdır. Şair öncəki beytdə hz. Adəmi (s.a.s) anladarkən beytin modelini çövkən oyunu üzərində qurmuşdur. Bu model hz. Adəmin (s.a.s) başına gələnlərin məzmununa uyğundur. **Çünki hz. Adəmin (s.a.s) həyatında şeytanla mübarizənin önəmli yeri var. Öncə uca Allahın (c.c) buyruğuna baxmayaraq, şeytan Onu (Adəmi) qəbul etmir, sonra onu aldadıb yoldan çıxarır, sonra onun nəslindən gələnlərin amansız düşməninə çevrilir. Şair bu amansız, gərgin mübarizəni təsvir etmək üçün «çövkən oyunu» modelini seçir. Çünki bu modeldə – oyunda gərgin mübarizə, hərəkət, sevinc və göz yaşı, qələbə və məğlubiyyət var. Şair bu modelə uyğun olaraq öncəki beytdə peyğəmbərliyi «qəbul topu» adlandırır.**

Hz. Nizami başqa bir peyğəmbərdən – hz. Nuhdan (s.a.s) danışanda isə bu peyğəmbərin özəlliklərinə uyğun quruluş seçir. **Bilindiği kimi, hz. Nuhla (s.a.s) bağlı ən yadda qalan, sonralar dillərdə bir dastana çevrilən ən açıq əlamət su motividir, tufandır, gəmidir. Bunlar hamısı gözümüz önündə bir su ümmanı canlandırır.**

Onu da deyək ki, həm də bir bəlağət möcüzəsi olan Qurani-Kərim tufanla bağlı təsvirləri ecazkar bir dillə ifadə edərək möhtəşəm, qorxunc bir səhnə yaratmışdır. Uca Allah (c.c) imansızlığın faciəsini, fəlakətini, dəhşətini tufan təsvirləri ilə əyaniləşdirmişdir.

Sizi Qurani-Kərimin çəkdiyi tufan tablosunu seyr etməyə dəvət edirəm. Göydən bir yağış yağır, ancaq bu adi yağış deyil, azğın sellər meydana gətirən bol sudur. Yer üzə su ilə qaynayır. Hər tərəfindən su fişqıran bir yer üzə. Yerlə və göyün suyu birləşir. Bu tufanın ortasında bir gəmi var. İnanmayanlar bu azğın sulara boğulur. Gəmidə olan iman sahibləri isə uca Allahın (c.c) himayəsi ilə xilas olurlar.

Tufan fəlakətinin sonunu uca Allah (c.c) belə təqdim edir: «(Allahdan bir əmr olaraq): «Ey yer! Suyunu ud! Ey göy! (Yağışını) saxla (açıl)!», - deyildi. Su çəkildi. İş bitdi (Nuha iman gətirməyənlərin məhv edilməsi barədə Allahın əmri yerinə yetdi). Gəmi Cudi dağı üzərində oturdu və «Zalımlar məhv (Allahın mərhəmətindən uzaq) olsun!», - deyildi».

Burada uca Allahın (s.a.s) qüdrət sifəti bütün əzəməti ilə təqdim edilmişdir. Onun əmri ilə yeri və göyü əhatə edən tufan qopdu, Onun buyruğu ilə bu dəhşətli hadisə sona çatdı.

Ayədə uca Allahın (c.c) qüdrətini ifadə etmək üçün sözlər və cümlələr əmr şəklində verilmişdir: «Suyunu ud», «suyunu saxla», «zalımlar həlak olsun». Dərhal bu əmrlər yerinə yetirildi: «su çəkildi», «iş bitirildi», «zalımlar həlak oldu».

Hz. Nizami də beytin üslubunu haqqında danışdığı peyğəmbərlə bağlı hadisələrin məzmununa uyğunlaşdırmışdır. **Belə ki, şair hz. Nuhu (s.a.s) və Onunla bağlı hadisələri şərh edərkən su motivindən çox istifadə etmişdir. Məsələn, «susuzluqdan dodağı qurumaq», «bulaq», «tufan» kimi ifadə və sözlər oxucunun düşüncəsində hadisə və ideya ilə bağlı aydın təsəvvür yaradır.**

İndi bu ifadə və sözləri şərh etməyə çalışaq. Şair deyir ki, hz. Nuhun (s.a.s) susuzluqdan dodaqları qurudu. Bilindiyi kimi, «susuzluqdan dodağı qurumaq» ifadəsi çox susumaq, əldən düşmək, suya çox ehtiyacı yaranmaq mənalarını ifadə edir.

Hz. Nuhun (s.a.s) «susuzluqdan dodağı qurudu», yəni o, uca Allahın (c.c) varlığı və birliyi ideyasını təbliğ etmək, insanları bütpərəstlik cəhalətindən xilas etmək üçün çox çalışdı.

Şair deyir ki, hz. Nuhun (s.a.s) «susuzluqdan dodağı qurudu», yəni Onun qövmü dəvəti qəbul etmədi, inadkarlıq göstərdi, peyğəmbərə əziyyət verdi, o yoruldu, əldən düşdü və bəd dua etdi.

Şair deyir ki, hz. Nuhun (s.a.s) «susuzluqdan dodağı qurudu», yəni tufandan xilas olmaq üçün çox çalışdı, gəmi düzəltdi, inananları bir yerə topladı, gəmini hərəkətə gətirdi, uzun və yorucu məsafə qət etdi.

Hz. Nuh (s.a.s) suyun içində susuz qalıb, yəni qövmü ilə onun arasında ziddiyyət olub. Bu ifadədə həm də fasiləsiz hərəkət, ölümdən qaçış, xilas olmaq istəyi kimi mənalar ehtiva olunmuşdur. Hz. Nuh (s.a.s) və onunla birgə olanlar tufan fəlakətindən xilas olub «dünya süfrəsinə», yəni yaşamaq üçün uyğun olan bir əraziyə çatır. Şair bu ərazini «dünya süfrəsi» adlandırır. Çünki «süfrə» anlayışı ilə yemək, yaşamaq, ruzi, dinclik, bir sözlə həyat üçün zəruri olan hər şey nəzərdə tutmaq olar.

Şair öncəki beytdə peyğəmbərlik anlayışını hz. Adəmin (s.a.s) fəaliyyətinə uyğun olaraq «qəbul topu» adlandırmışdır. Bu beytdə isə hz. Nuhun (s.a.s) fəaliyyətinə uyğun olaraq «bulaq» kimi təqdim etmişdir. Bulaq anlayışı su ilə bağlı olduğundan, su da hz. Nuhun (s.a.s) həyatında önəmli yer tutduğundan beytin məzmunu ilə forması arasında uyğunluq yaranmışdır.

Hə. Nizamiyə görə, peyğəmbərlik bir bulaqdır, yəni saf, təmiz, axar, insanlara şəfa verən bir nemətdir. Peyğəmbərlik institutunun və peyğəmbərlərin vəzifəsi insanları bir bulaq suyu kimi təmiz varlığa çevirmək, onların qəlbini mənəvi kirlərdən təmizləyərək gözəlləşdirmək, onları «içməli suya» çevirməkdir.

Hə. Nizamının təqdimatındakı bulaq obrazı peyğəmbərlik anlayışını gözəl ifadə edir. Burada şair bulaq suyu ilə tufan suyunu müqayisə etmişdir. Tufan suyu içməli olmadığından hz. Nuh (s.a.s) onun içində susuz qalmışdır. O, tufandan xilas olmuşdur, ancaq bu xilas bulaq suyunu itirmək hesabına baş vermişdir. Şairə görə, hz. Nuh (s.a.s) bir sıra addımlar ilə bulaq suyundan doyunca içmək imkanından məhrum olmuşdur, yəni peyğəmbərlik missiyasına tam sahib çığa bilməmişdir.

ON DÖRDÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: NÖVBƏ İBRAHİMİN BEŞİYİNƏ ÇATDI

مهد براهيم چورای او فتاد
نیم ره آمد دوسه جای او فتاد

*Növbə İbrahimin beşiyinə çatdı,
Ancaq o, yolun yarısını gedə bildi, iki-üç yerdə
(atdan) düşdü.³⁴⁵*

H. Nizami bu beytdə islam Peyğəmbərinin üstünlüyünü ifadə edə bilmək üçün h. İbrahimi (s.a.s) müqayisə tərəfi kimi seçmişdir.

HZ. İBRAHİM (s.a.s)

Bilindiyi kimi, İbrahim (s.a.s) peyğəmbər islam tarixində böyük peyğəmbərlərdən biri sayılır. Onun atası Azər (Tarah) Harran xalqından idi. Azər kral Nəmrudun bütlərinin gözətçisi idi.³⁴⁶ H. İbrahim (s.a.s) ortaboylu, ağsifətli, alagözlü, ağsaçlı, gözəl və gözəlüzlü, irisifətli, ağsaqqallı idi.³⁴⁷ H. İbrahimin (s.a.s) adına Qurani-Kərimdə ayrıca surə var.³⁴⁸

Uca Allah (c.c) Ona on səhifə endirmişdir. Bu səhifələr Ramazanın ilk gecəsində endirilmişdi.³⁴⁹ Bu səhifələrdə qissələr, ibrətli sözlər, «sübhəllah» deyərək uca Allahı (c.c) təsbih və tənzih, «la ilahə illallah» deyərək tövhid, «əlhəmdülillah» deyərək Ona şükür etməkdən ibarət idi.³⁵⁰

³⁴⁵ Nizami Gəncəvi, göstərilən qaynaq, s. 39.

³⁴⁶ İbn Sad, «Tabaqat», c.I, s. 46.

³⁴⁷ Əbu Nuaym, «Dəlailün-nübüvvə», c.I, s. 21.

³⁴⁸ İbrahim, 14.

³⁴⁹ Məsudi, «Ahbaruz-zaman», s. 80.

³⁵⁰ Məsudi, «Ahbaruz-zaman», s. 81.

H. Məhəmmədin (s.a.s) buyurduğuna görə, bu səhifələrdə aşağıdakı məsələlər var idi:

- məzlumun duası qəbul olunacaq
- ağıl sahibi zamanın qədrini bilməlidir
- bir saatını Rəbbinə dua və yalvarmağa həsr etməlidir

- bir saat uca Allahın (c.c) qüdrətini, onun yaratdıqlarındakı hikməti düşünməlidir

- bir saat özünü sorğu-suala çəkməlidir
- bir saat da halal nemətlərdən yeyərək ehtiyacını təmin etməlidir

- axirətə hazırlaşmaq
- yaşayışını nizama salmaq
- köç etməmək
- vaxtı faydalı işlərə sərf etmək
- dilini qoru, az danış.³⁵¹

H. İbrahimin (s.a.s) bir sıra fəzilətləri də var idi. Bunlar Qurani-Kərimdə və başqa qaynaqlarda verilmişdir.

H. İbrahimə (s.a.s) yetkinlik yaşına çatmazdan öncə doğru yol nəsib olmuşdu.³⁵²

O, tövhid əhli olanların imamı idi.³⁵³

Uca Allahın (c.c) hənif (inanan) bir müsəlman olaraq adını çəkdiyi ilk şəxs h. İbrahimdir.³⁵⁴

«İbrahim nə yəhudi, nə də xaçpərəst idi. O ancaq hənif (batildən haqqa tapınan, haqqa yönəlmiş olan) müsəlman (Allaha təslim olan) idi və (Allaha) şəriq qoşanlardan da deyildi».

³⁵¹ Kurtubi, «Təfsir», c.XX, s. 25; Təbəri, «Tarih», c.I, s. 161.

³⁵² Ənbiya, 21/51.

³⁵³ Ənam, 6/83.

³⁵⁴ Ali-İmran, 3/67.

O, uca Allahın (c.c) nemətlərinə şükür edərdi. Uca Allah (c.c) onu seçmişdi, doğru bir yola yönəlmişdi. «O, (Allahın) nemətlərinə şükür edən idi. (Allah da) onu (sədaqətinə, səmimiliyinə görə peyğəmbərlik üçün) seçmiş və düz yola yönəlmişdi».³⁵⁵

O, özü bir ümmət idi. Uca Allaha (c.c) itaət edirdi, batil dinlərdən uzaq idi. O, heç bir zaman müşrik olmadı. «Həqiqətən, İbrahim Allaha müti, batıldən haqqa tapınan bir imam (rəhbər) idi. O, heç vaxt müşriklərdən olmamışdı».³⁵⁶

Ona bu dünya və axirət xoşbəxtliyi verilmişdi. «Biz ona dünyada gözəl nemət (peyğəmbərlik, hamı tərəfindən sevilib hörmət olunmaq) bəxş etdik. Şübhəsiz ki, o, axirətdə də (ən yüksək dərəcələrə nail olacaq) salehlərdəndir».³⁵⁷

O, yumşaq xasiyyətli, incə ürəkli, özünü tamamilə uca Allaha (c.c) həsr etmiş bir insan idi.

«Həqiqətən, İbrahim həlim xasiyyətli, (həmişə dua edərək) yalvarıb-yaxaran və özünü tamamilə (Allaha) təslim etmiş bir kimsə idi».³⁵⁸

Uca Allah (c.c), Onu dost seçmişdi. «... Həqiqətən, Allah, İbrahim (özünə) dost tutmuşdur».³⁵⁹

Peyğəmbərlik, Kitab, hikmət, böyük bir səltənət mülkü Hz. İbrahimə (s.a.s) və onun soyundan gələnlərə verilmişdir.³⁶⁰

Hz. İbrahim (s.a.s) uca Allaha (c.c) belə dua etmişdir:

(Şuara, 26/83-84)

³⁵⁵ Nəhl, 16/121.

³⁵⁶ Nəhl, 16/120.

³⁵⁷ Nəhl, 16/122.

³⁵⁸ Hud, 11/75.

³⁵⁹ Nisa, 4/123.

³⁶⁰ Hədid, 57/26; Nisa, 4/54.

«Ey Rəbbim! Mənə hikmət (peyğəmbərlik, elm) bəxş et və məni (Sənin rizanı qazanmış) salehlərə (yaxşılar zümresinə) qovuşdur! Sonra gələnlər arasında mənə yaxşı ad qismət elə!»

H. İbrahim (s.a.s) bütün insanların imamıdır, onun məqamı müsəlmanların namazgahıdır.³⁶¹

H. Məhəmmədə (s.a.s) onun dininə uymaq əmr edilmişdir: «Sonra (Ey Rəsulum!) sənə: «Batildən haqqa dönərək müşriklərdən olmayan İbrahimin dininə tabe ol!», - deyə vəhy etdik».³⁶²

H. İbrahim (s.a.s) uca Allah (c.c) tərəfindən imtahan olunmuş, o, bu imtahandan şərəflə çıxmışdır.³⁶³

O, uca Allah (c.c) yolunda atəşə atılanların və hicrət edənlərin ilki idi.

Qiyamət günü insanlar ayaqyalın və çıpaq həşr olunacaqlar. O gün insanların ilk geyindiriləni hz. İbrahim (s.a.s) olacaq.³⁶⁴

H. İbrahim (s.a.s) qonaq qarşılayan insanların ilki idi. O, səhər və axşam yeməyini tək yeməzdi. Qonaq tapmaq üçün uzaq məsafələrə belə gedərdi. Ona «qonaqlar atası» deyərdilər.³⁶⁵

O, Cəbrailin (ə.s) göstərdiyi yerlərə Məkkənin həram (toxunulmazlıq) sərhəddini müəyyən edən daşları düzmüşdür.³⁶⁶

O, merac gecəsi hz. Məhəmmədlə (s.a.s) görüşmüşdür.³⁶⁷

³⁶¹ Bəqərə, 2/124-125.

³⁶² Nəhl, 16/123.

³⁶³ Bəqərə, 2/124; Nəcm, 53/37.

³⁶⁴ Ahmed b. Hanbel, «Müsned», 1950-ci hədis; Buxari, «Səhih», c. VII, s. 195.

³⁶⁵ Malik, «Muvatta», c. II, s. 922.

³⁶⁶ Vaqidi, «Meqazi», c. II, s. 842.

³⁶⁷ Ahmed b. Hanbel, c. V, «Müsned», c. V, s. 418.

DİVAN ƏDƏBİYYATINDA HZ. İBRAHİM (s.a.s)

Divan ədəbiyyatında hz. İbrahim (s.a.s) bir neçə yöndən təqdim edilmişdir. Onun hz. Məhəmmədin (s.a.s) ulu babası olması, Kral Nəmrudun onu oda atması, atəşin bir gül bağçasına çevrilməsi kimi motivlər divan şeirlərində yer tutmuşdur. Divan şeirində «... Ateşin sönüp cennət misalı bir gül bahçesi olması hz. Peygamberin nuruna ve ya rahmetine dayandırılır ve hz. İbrahimin gerçekte yüce Peygamberin aşkıyla yandığı konu edilir. Zaten İbrahimin (a.s) atəşe atılmasının sebebi olan putları kırma hadisəsi de hz. Muhammedin (s.a.s) dinine tabi olmasındandır».³⁶⁸

Hz. İbrahimin (s.a.s) Kəbəni tikməsi, qonaq sevməsi, səxavəti də nətlərdə öyülmüşdür.

HZ. İBRAHİM (s.a.s) FƏDAKARLIQ VƏ TƏSLİMİYYƏTİN SİMLUDUR

Hz. İbrahim (s.a.s) bir uca, gözəl, təmiz qəlb sahibidir. O, insanları xoşbəxt etmək üçün özünü fəda etmişdir. O, doğma, əziz oğlunu uca Allahın (c.c) əmrinə tabe olaraq qurban kəsməkdən çəkinməmişdir. O, cəsərət sahibi idi, ilahi dəyərlər uğrunda son nəfəsədək mübarizə apardı. Onun uca Allaha (c.c) olan sevgisi, sarsılmaz imanı, fədakarlığı insanlıq tarixi üçün bir ölməz dəyəərə çevrildi.

Hz. Nizami bir təslimiyyət, fədakarlıq simvolu olan hz. İbrahimi (s.a.s) təqdim edərəkən beytin birinci misrasında «beşik» sözündən istifadə etmişdir. Burada şair hz. Musanın (s.a.s) körpə olarkən bir beşiyə qoyularaq Nil çayına atılmasını xatırlatmışdır. Şairə görə, bu beşik iki-üç dəfə batmaq təhlükəsi ilə üzləşmişdir. Ancaq uca Allahın (c.c) himayəsi ilə xilas olmuşdur. Şair bu hadisə ilə hz. İbrahimin (s.a.s)

³⁶⁸ Emine Yeniterzi, göstərilən qaynaq, s. 330.

başına gələnələr arasında əlaqə yaratmış və Onun yolun yarısını gedə bildiyini, iki-üç yerdə atdan düşdüyünü ifadə etmişdir. Şair bununla nəyi nəzərdə tutmuşdur?

HZ. İBRAHİM (s.a.s) İKİ-ÜÇ YERDƏ ATDAN DÜŞDÜ

Hz. Nizaminin bu mövqeyi islam Peyğəmbərinin bir hədisindən qaynaqlanır. Şair deyir ki, hz. İbrahim (s.a.s) «iki-üç yerdə atdan düşdü (yıxıldı, oftad)». Burada «atdan yıxılmaq» anlayışı səhv etmək, məğlub olmaq, çaşmaq mənasındadır.

Hz. Məhəmməd (s.a.s) bir hədisində bu «iki-üç yerdə yıxılmaq» anlayışına belə aydınlıq gətirir. Əbu Hureyrə (r.a) rəvayət edir: «Rəsulullah (s.a.s) belə dedi: «İbrahim sadəcə üç yalan söylədi. Bunlardan ikisi Allah uğrındadır. Birinci dəfə o, bütələrə qulluq edənlərə: «Mən xəstəyəm ...» demişdir».³⁶⁹

İslam Peyğəmbərinin bu sözü Qurani-Kərimə əsaslanır. Uca Quran buyurur:

(əS-Saffat, 37/87-90)

«Aləmlərin Rəbbi barəsində zənniniz nədir?» (Onun ruzisini yeyib bütələrə tapınırsınız? Məgər bunun cəzasını çəkməyəcəksiniz?!). (İbrahim) ulduzlara bir nəzər saldı. Və (ətrafındakıları özündən uzaqlaşdırmaq məqsədilə) dedi: «Mən xəstəyəm!». (İbrahimin yanındakılar xəstəliyin onlara yoluxmasından qorxaraq, həm də o gün qeyd edəcəkləri bayrama tələsərək) ondan üz çevirib getdilər».

³⁶⁹ «Muttefekun aleyh hadisler» (Buhari ve Müslimin ittifaq ettiği hadisler), Konya, 2004, s. 635.

İslam Peyğəmbərinin hədisi belə davam edir: «... Bütləri bəlkə bu böyükleri qırmışdır...».³⁷⁰ Hz. Məhəmməd (s.a.s) bu sözü də Qurani-Kərimə əsaslanır. Uca Quran buyurur:

(əl-Ənbiya, 21/62-63)

«(Müşriklər İbrahimi tapıb gətirərək): «Ey İbrahim! Tanrılarımızı sənmi bu günə saldın?» - deyə soruşdular. (İbrahim sındırmadığı iri bütü göstərib): «Bəlkə, onların bu böyüyü bunu etmişdir. Əgər danışa bilirlərsə, özlərindən soruşun!» - deyə cavab verdi».

İslam Peyğəmbərinin hədisi belə davam edir: «... Hz. İbrahim (s.a.s) bir gün Sara ilə birlikdə çox zalım bir kralın diyarına getmişdi. Krala: «Burada yanında insanların ən gözəli bir qadınla bir kimsə vardır», deyildi. O da xəbər göndərdi: İbrahim gələndə qadını soruşdu və: «Bu qadın kimdir?», dedi. İbrahim: «Bacımdır», - dedi, sonra Saranın yanına gəlib: «Ey Sara, bu yerdə səndən və məndən başqa mömin yoxdur, bu adam məndən soruşdu, mən də sənənin mənim bacım olduğunu bildirdim, əsla, məni yalançı çıxarma», - dedi. Sonra zalım kral Saraya xəbər göndərərək çağırdı. Sara hüzuruna gələndə kral əliylə ona toxunmaq istədi, ancaq birdən tutuldu. Bundan sonra: «Allaha dua et, əgər bu haldan qurtulsam, sənə zərərım toxunmaz», - dedi. O da dua etdi, kral əvvəlki vəziyyətinə qayıtdı. Kral ikinci dəfə ona toxunmaq istədi. Yenə əvvəlki kimi, hətta, ondan da pis bir şəkildə tutuldu. Bundan sonra: «Allaha dua et, əgər bu hal-

³⁷⁰ «Muttefekun aleyh hadisler» (Buhari ve Müslimin ittifak ettiği hadisler), Konya, 2004, s. 635.

dan xilas olsam, sənə zərərim toxunmaz», - dedi». O da dua etdi. Kral yenə əvvəlki vəziyyətinə qayıtdı. Kral tez seçilmiş adamlardan bir qismini çağırıb: «Siz mənə bir insan gətirməmişsiniz. Ancaq bir şeytan gətirmişsiniz», - dedi və Həcəri, Saraya xidmətçi verib onu yola saldı. İbrahim namaz qılarkən Sara çıxıb gəldi. İbrahim əliylə: «Vəziyyət necədir», deyə işarə etdi. O da: «Allah kafirin hiyləsini boşa çıxardı, Həcəri də xidmətçi verdi», - dedi».³⁷¹

Hz. İbrahimlə (s.a.s) bağlı olan bu üç məsələ haqqında müxtəlif rəylər söylənilmişdir. **Məsələn, böyük islam alimi Razi bu məsələ ilə bağlı iki sual verir:** Ulduzlara baxmaq və onlardan kəhanət yolu ilə informasiya almaq caiz olmadığına görə, İbrahim bunu necə edə bilər? O, gerçəkdən xəstə deyilsə, niyə əsassız olaraq «mən xəstəyəm» demişdir? Razi bu suallara cavab verərkən aşağıdakı dəlilləri ortaya qoymuşdur: Çox güman ki, o, həqiqətən, bir xəstəlik keçirirdi. Bu xəstəlik müəyyən dövrlərdə olurdu. O, bu xəstəliyin başlanma vaxtını ulduzların durumundan anlamaq üçün göyə baxdı və o vaxtın gəldiyini anladığı üçün «mən xəstəyəm», dedi. Hz. İbrahim (s.a.s) qövmü astrologiyaya önəm verir, bu yolla təxminlər irəli sürür, hökm çıxarırlardı. Hz. İbrahim də (s.a.s) xalqı kimi astrologiyanı bilirdi. Bu halda ayədə onun ulduzlara baxaraq deyil, ənənəvi astrologiya bilgisinə müraciət edərək xəstə olduğu nəticəsini çıxardığı bildirilir. Belə ki, xəstə olduğunu söyləyəndə yanındakılar ona inandılar.³⁷²

Alimlər hz. İbrahimin (s.a.s) xəstə olmadığı halda, inkarçıları yayındırmaq üçün xəstə olduğunu söyləməsinin və bu yolla da bütləri qırmaq üçün şans əldə etməsinin

³⁷¹ «Muttefekun aleyh hadisler» (Buhari ve Müslimin ittifak ettiği hadisler), Konya, 2004, s. 635.

³⁷² «Kuran Yolu» (türkçe meal ve tefsir), Ankara, 2004, c. IV, s. 477.

peyğəmbərlik sifəti ilə uyğun olub olmadığı ilə bağlı şərhlər vermişlər. Çünki doğru danışmaq (sidq), etibarlı olmaq (əmanət), yüksək zəhin qabiliyyəti (fətanət), günahdan qorunmaq (ismət) və ilahi təlimatı insanlara əksiksiz çatdırmaq (təbliğ) peyğəmbərlərin başlıca xüsusiyyətləridir. Yəni hər hansı ciddi səbəb olmadan peyğəmbərlər yalan söyləməzlər. «... İbrahim isə «Ben hastayım» derken putperestləri yanlarından uzaklaşdıraraq putları kırmak, dolayısıyla hayırlı bir iş yapmak istiyordu. Şu halde o, peygambere yakışmayan bir iş yapmak şöyle dursun, tam aksine, bir peygamberin birinci görevi olan putperestlikle mücadele amacı taşıyordu. Sonuçta asıl niyeti yalan söyleyerek insanları aldatmak deyil, putları kırmak ve böylece putperestlikle mücadele görevini yerine getirmek olduğu için her hangi bir günah işlemiş değildir».³⁷³

Böyük islam alimi Qazali yazır: «Yalan söz özü deyil, bir başqasına zərər verdiyi üçün haramdır. Söz məqsədlərə çatmaq vasitəsidir. Əgər məqsədə doğru sözlə çatmaq mümkündürsə, yalan söyləmək haramdır. Məqsədə ancaq yalan söyləyərək çatmaq mümkündürsə, bu məqsəd də doğru və halaldırsa, yalan söyləmək təhlükəli deyil. Hətta, məqsəd bir günahsız müsəlmanın canını qurtarmaq kimi məcburi bir vəzifədirsə, bu vəzifəni yerinə yetirmək üçün yalan söyləmək lazımdırsa, onda yalan söyləmək fərz olur».³⁷⁴

Məsələ ilə bağlı başqa bir mövqey də belədir: «... Hz. İbrahim (s.a.s) aslında kendisi böyle bir şeye inanmamakla birlikte halk gök cisimlerinden haber alınabileceğine inandığı için yıldızlara bakarak guya oradan kendisinin hasta olduğu yolunda bir hüküm çıkardığını söylemiştir. Sonra da

³⁷³ «Kuran Yolu», göstərilən qaynaq, c. IV, s. 477.

³⁷⁴ Qazali, «İhya», c. III, s. 137.

hasta olmadığını, onları denediğini, yıldızlardan hüküm çıxarmağın aslı esası olmadığını bu deneməylə ortaya koymuşdur. Nitekim aynı yıldızlara bakan və bu işten anladığını söyleyən insanlar da sonunda yanlışlıklarının farkına varmışlardır».³⁷⁵

Böyük islam alimi Məhəmməd Əsəd isə Saffat surəsindəki 89-cu ayəni («Mən xəstəyəm...») «Mən çox narahatam...» kimi tərcümə etmiş və bu ayəni şərh edərkən İbni Kəsirə əsaslanaraq hz. İbrahimin (s.a.s) qövminin bütələrə ibadət etməsindən çox narahat olduğunu demək istədiyini ifadə etmişdir.³⁷⁶

H. Nizami, hz. İbrahimlə (s.a.s) bağlı baş verənləri onun «iki-üç dəfə atdan düşməsi» kimi ifadə etmişdir. Şair bu beytin də ideyasını çövkən oyunu üzərində qurmuşdur. Bu oyunun qaydalarına görə, oyun zamanı oyunçu atdan düşməməlidir. Şairə görə, hz. İbrahim (s.a.s) yuxarıda göstərilən addımları ilə oyunun qaydasını pozmuşdur.

Burada bir məsələyə də toxunmaq istəyirik. H. Nizaminin peyğəmbərlərlə bağlı mövqeyi onların peyğəmbərlik yönü ilə deyil, insani yönü ilə bağlıdır. Yəni peyğəmbərlər sonadək uca Allahın (c.c) onların üzərinə qoyduğu vəzifəni yerinə yetirmişlər. Bu məsələdə şairin heç bir iddiası yoxdur.

³⁷⁵ «Kuran Yolu», göstərilən qaynaq, c. IV, s. 478.

³⁷⁶ «Kuran mesajı» (meal-tefsir, Muhammed Esed), Ankara, 2002, s. 915-916.

ON BEŞİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: DAVUDUN ÜRƏYİ TƏNGNƏFƏS OLDU

چون دل داود نفس تنگ داشت
در خور این زیر، بم آهنگ داشت

*Davudun ürəyi təngnəfəs oldu,
Odur ki, o, zılə keçdi və səsi çatmadı.*³⁷⁷

Hz. Nizami bu beytdə islam Peyğəmbərinin üstünlüyünü ifadə etmək üçün Onu hz. Davudla (s.a.s) müqayisə etmişdir.

HZ. DAVUD (s.a.s)

Hz. Davud (s.a.s), hz. İbrahimin soyundandır. O, qısa boylu, zəif bədənli, ağ dərili, mavi gözlü, qırmızı üzlü, saçları seyrək və düz idi.³⁷⁸

Onun gözəl, gur səsi var idi. O, təmiz qəlbli, gözəl xasiyyətli, qavrayışı yüksək səviyyədə olan bir insan idi.³⁷⁹ Atası Ona yuxarıdan aşağı baxar və ona qoyun otartdırardı.³⁸⁰

Uşaq vaxtından onda qeyri-adi hallar müşahidə edilirdi: sapandla atdığı hər şey hədəfə dəyirdi, aslana minib gəzirdi, gedərkən «Sübhənallah» deyirdi, bütün dağlar Onunla birlikdə təsbih edirdi.³⁸¹

Hz. Davudun (s.a.s) bir peyğəmbər olaraq bir sıra fəzilətləri var idi:

Uca Allah (c.c) Ona səltənət və peyğəmbərlik vermişdi.

³⁷⁷ Nizami Gəncəvi, göstərilən qaynaq, s. 40.

³⁷⁸ Taberi, «Tarih», c. I, s. 247.

³⁷⁹ Taberi, «Tarih», c. I, s. 247.

³⁸⁰ Taberi, «Tarih», c. I, s. 245.

³⁸¹ Taberi, «Tarih», c. I, s. 245.

(Bəqərə, 2/251)

«Nəhayət, onlar Allahın izni (iradəsi və köməyi) ilə Calutu və qoşununu məğlub etdilər. Davud Calutu öldürdü. Allah Davuda həm hökmranlıq, həm də hikmət (peyğəmbərlik) verdi və ona istədiyini (zireh düzəltmək, quşların dilini bilmək, gözəl səsə oxumaq) öyrətdi. Əgər Allah insanların bir qismini, digər bir qismi ilə dəf etməsə idi, yer üzü fitnə-fəsada uğrayardı. Ancaq Allah bütün aləmlərə qarşı lütfkardır».

O, öz şəxsiyyətində hökmdarlıqla peyğəmbərliyi birləşdirmişdi. Uca Allah (c.c) səmavi kitablardan olan «Zəbur» Ona endirmişdi.

«... Biz peyğəmbərlərin bəzisini başqalarından üstün etdik və Davuda Zəbur verdik».

O, kral olduğu zaman paltarını dəyişərək, xalqla ünsiyyət qurur və ölkənin, xalqın vəziyyətindən xəbər tuturdu.³⁸²

O, hər zaman özü ilə bağlı başqalarının fikrini öyrənirdi. Uca Allah (c.c) ona dəmiri xəmir kimi yumşaltmaq qüdrəti verdi: «Həqiqətən, Biz Davuda Öz dərgahımızdan bir lütf bəxş edib: «Siz ey dağlar, siz ey quşlar! Onunla (Davudla) birlikdə Allahı təqdis edib şəninə təriflər deyiniz!» - deyərək buyurduq və dəmiri onun üçün (onun əlində) yumşaltdıq».³⁸³

³⁸² Kurtubi, «Təfsir», c. XIV, s. 266.

³⁸³ Səbə, 34/10.

Uca Allah (c.c) ona zireh köynək düzəltmək sənətini də öyrətdi. O ancaq öz əlinin əməyi ilə dolanardı.³⁸⁴ Hz. Davud (s.a.s) vaxtını üç yerə ayırmışdı: bir gününü xalqı idarə etməyə sərf edirdi, bir gününü Rəbbinə itaət edirdi, bir gün də qadınlarla məşğul olurdu.³⁸⁵

O, çox ibadət edərdi, təvazökar idi, çox ağlayardı, çox səbirli idi.³⁸⁶

Qurani-Kərimin bir sıra surələrində Hz. Davuda (s.a.s) yer verilmişdir. Qurani-Kərimdə Hz. Davud (s.a.s) qeyri-adi üstünlükləri olan bir peyğəmbər kimi təqdim edilmişdir:

«Biz dağları və quşları Davudla birlikdə (Allahı) təqdis edib tərifləsinlər deyə, ona ram etdik...».³⁸⁷

«Biz Davuda və Süleymana elm (insanlar arasında mübahisəli məsələləri həll edib ədalətli hökm çıxartmaq, quşların dilini bilmək) verdik...».³⁸⁸

«(Ey Peyğəmbər!) Onların dediklərinə səbir et və qüvvətli bəndəmiz Davudu yadına sal! Çünki o, daim Allaha sığınan bir kimsə idi. (Davud böyük qüdrət, möhtəşəm səltnət sahibi olmasına baxmayaraq, günaşırı oruc tutar, gecələr durub namaz qılar, dünya malına naz-nemətə aludə olmayıb yalnız Allah rızasını qazanmaq diləyərdi). Biz dağları ona ram etmişdik. Onlar axşam-səhər onunla birlikdə (Allahı) təqdis edib şəninə təriflər deyərtilər».³⁸⁹

³⁸⁴ Taberi, «Tarih», c. I, s. 248.

³⁸⁵ Taberi, «Tarih», c. I, s. 249.

³⁸⁶ Bəqərə, 2/251; İsrə, 17/55; Maidə, 5/78-79; Ənbiya, 21/78-80; Nəml, 27/15-16; Səbə, 34/10-11; Sad, 38/17-24.

³⁸⁷ əl-Ənbiya, 21/78-80.

³⁸⁸ əl-Ənbiya, 21/79.

³⁸⁹ Sad, 38/18.

Uca Allah (c.c) Qurani-Kərimdə quşların ixtiyarını hz. Davuda (s.a.s) verdiyini³⁹⁰, mülkünü möhkəmləndirdiyini³⁹¹, ona hikmət verdiyini³⁹², ona doğru hökm vermək qabiliyyəti bəxş etdiyini³⁹³ buyurmuşdur.

BEYTİN MƏNASI

H. Nizami bu beytdə deyir ki, «hz. Davudun (s.a.s) ürəyi təngnəfəs oldu». Burada «ürəyi təngnəfəs olmaq» yorulmaq, gücü çatmamaq mənalarını ifadə edən məcazi bir ifadədir. Şairin hz. Davudla (s.a.s) bağlı bu ifadəni seçməsinin səbəbi Onun gözəl səsi olması ilə bağlıdır. Yəni bu əlamət Ona aid olan bir xüsusiyyətdir. Şair öncəki beytlərdə hər bir peyğəmbəri ona aid olan bir özəlliklə təqdim edərək ideyanı bu yolla ifadə etdiyi kimi («hz. Adəmin (s.a.s) atı kövsənə qaçır», «hz. Nuhun (s.a.s) susuzluqdan dodağı quruyur», «hz. İbrahim (s.a.s) bir-iki dəfə atdan düşür»), hz. Davudu da (s.a.s) ona aid olan gözəl səs əlaməti ilə təqdim edir.

Səsi olan bir insan üçün arzuolunmayan cəhət onun səsinin kökdən düşməsidir, səsinin zildən bəmə enməsi, oxumaq üçün nəfəsinin çatmamasıdır. Şair, hz. Davudun (s.a.s) təngnəfəs olaraq səsinin zilə çatmaması və buna görə də bəmə düşməsi deyərkən, nəyi nəzərdə tutmuşdur? Bizcə, şair burada hz. Davudla (s.a.s) bağlı iki məsələyə işarə etmişdir. Bunlardan biri Qurani-Kərimdə belə buyurulmuşdur:

³⁹⁰ Sad, 38/19.

³⁹¹ Sad, 38/20.

³⁹² Sad, 38/20.

³⁹³ Sad, 38/20.

{ }

(Sad, 38/21-25)

«(Ey Peyğəmbər!) Sənə (Davudun padşahlığı vaxtı) dava edənlərin xəbəri gəlib çatdı mı? O zaman onlar (Davuda məxsus) məbədə (ibadət vaxtı ora daxil olmaq qadağan edildiyi üçün) divardan aşıb gəlmişdilər. Onlar Davudun yanına gəldikdə (Davud) onlardan (məbədə qapıdan deyil, divardan aşıb daxil olduqları üçün) qorxdı. Onlar dedilər: «Qorxma, biz bir-birimizə haqsızlıq etmiş iki iddiaçıyıq. Aramızda ədalətlə hökm et, haqqı tapdalama (heç birimizin tərəfini saxlama) və bizə doğru yolu göstər!» (Onlardan biri dedi): «Bu mənim (din) qardaşımdır. Onun doxsan doqquz dişi qoyunu, mənim isə bircə dişi qoyunum var (ya da onun doxsan doqquz zövcəsi, mənim isə bircə zövcəm var). Belə bir vəziyyətdə: «Onu mənə ver! (Məni ona sahib et!)» – dedi və (dildən pərgar olduğu üçün) mübahisədə məni məğlub etdi. (Bu sözləri eşidən Davud o biri iddiaçı ağzını açmağa macal tapmamış) dedi: «O sənənin bircə qoyununu öz qoyunlarına qatmaq istəməklə, şübhəsiz ki, sənə zülm etmişdir. Doğrudan da, şəriklərin çoxu bir-birinə haqsızlıq edər. Yal-

nız iman gətirib yaxşı işlər görənlərdən savayı! Onlar da (təəssüf ki) çox azdırlar!» (iddiaçılar bir-birinə baxıb güldükdən, ya da çıxıb getdikdən sonra) Davud (bu işdən şübhəyə düşərək) Bizim onu imtahana çəkdiyimizi güman etdi. O dərhal Rəbbindən öz bağışlanmasını dilədi və dizi üstə düşüb səcdəyə qapanaraq tövbə etdi. Biz bunu (o biri iddiaçını dinləməyərək onu zülmkar adlandırmasını, ya da belə bir səhv zənnə düşməsinə) ona bağışladıq. Həqiqətən, o, (qiyamət günü) dərğahımıza yaxın olacaq və onun qayıdıb gələcəyi yer də gözəl olacaqdır (ya da onun dünyada çoxlu nemət, axirətdə isə gözəl sığınacaq – cənnət gözləyir)».

Burada uca Allah (c.c) insanlar üçün bir ədalət ölçüsü verir. Bu ölçüyə görə, iki insan, ya da qrup arasındakı anlaşılmazlığı həll etmək üçün qərar qəbul etməzdən öncə hər iki tərəfi dinləmək zəruridir.

Bundan sonra uca Allah (c.c), hz. Davudu (s.a.s) xəbər dar edir:

(Sad, 38/26)

«Ey Davud! Biz səni yer üzündə xəlifə (ya da o əvvəlki peyğəmbərlərə xələf) etdik. Buna görə də insanlar arasında ədalətlə hökm et, nəfsdən gələn istəklərə uyma, yoxsa onlar səni Allah yolundan sapdırar. Şübhəsiz ki, Allah yolundan sapanları haqq-hesab gününü unutduqları üçün şiddətli bir əzab gözləyir».

Burada hz. Davudun (s.a.s) tövbəsi ilə bağlı bir neçə məsələyə toxunmaq istəyirik. Çünki hz. Nizaminin

«Sirlər xəzinəsi» əsərindəki bu hadisə ilə bağlı olan beytin izahında bu hadisənin mahiyyəti yanlış şərh edilmişdir. Bu izahda deyilir: «Əsatirə görə, nəğməni Davud peyğəmbər ixtira etmişdir. Ancaq o, Uriyaya evlənəndən sonra biabır olub səsini itirdi. Peyğəmbərlik topunu aparmaq üçün o gərək bəm səslə Allaha yalvaraydı, səsini itirdiyi üçün zilə keçdi və duası qəbul olunmadı».³⁹⁴

Göstərilən qaynaqda hz. Davudun (s.a.s) tövbəsi ilə bağlı verilən bilgi yanlışdır. Bu məsələ ilə bağlı yazılmış təfsirlərdə «hz. Davudun tövbəsi» anlayışı izah olunmuşdur. Alimlərə görə, hz. Davudun (s.a.s) yanına gələn iki şəxs, əslində, mələk olmuşdur və uca Allah (c.c) onları öz peyğəmbərini sınamaq üçün göndərmişdir.³⁹⁵

Uca Allah (c.c) bu hadisə ilə hz. Davuda (s.a.s) və bütün insanlara bir ölçü vermişdir ki, qərar çıxarmaqda əsas məsələnin biri tərəfsizlikdir. Bu ölçü olmasa, ədaləti təmin etmək mümkün deyil. Quran hz. Davudla (s.a.s) bağlı baş vermiş hadisəni xatırladaraq insanları tərbiyə etməyi hədəf seçmişdir.

«Sirlər xəzinəsi» əsərində bu beytlə bağlı yazılmış şərh bir sıra əsli olmayan rəvayətlərə əsaslanır. Bu rəvayətlərin bir qisminin qaynağı «Kitabi-Müqəddəs»dir. Orada deyilir ki, hz. Davud (s.a.s) təsadüfən çılpaq vəziyyətdə gördüyü bir qadının gözəlliyinə aşıq olur. Onun Uriya (Uhriya) adlı bir sərkərdənin arvadı olduğunu öyrənəndə isə (xatırladı ki, göstərilən şərhdə Uriya qadın kimi göstərilib) qadınla evlənmək məqsədi ilə ərinə öldürmək üçün bir plan qurur. Hz. Davudun (s.a.s) əmri ilə döyüşə gedən bir sərkərdə həlak olur. O, məbəddə qəflətən qarşısına çıxan o

³⁹⁴ Nizami Gəncəvi, göstərilən qaynaq, s. 40.

³⁹⁵ «Kuran yolu», göstərilən qaynaq, c. IV, s. 503.

iki adamın yol verdiyi bu xətası ilə bağlı gəldiklərini düşünmüş, sınağa çəkildiyini anlamış və tövbə etmişdir.³⁹⁶

Yenə «Kitabi-Müqəddəsə» görə, bu hadisədə iştirak edən iki mələkdən biri – şikayət edən tərəf qadının ərinin, şikayət olunan isə Davudu təmsil edir. Şikayətçi olan, doxsan doqquz qoyunu olan qardaşının onun tək qoyununa da göz dikdiyini söyləyərkən, əslində, Davudun etdiklərinə işarə etmişdir. Onun çoxlu arvadı olmasına baxmayaraq, sərkərdənin xanımı ilə evlənməsinin, bunun üçün onun ərinin ölümə göndərilməsinin bir haqsızlıq olduğunu bildirmişdir. Hz. Davud (s.a.s) da uca Allahın (s.a.s) onu sınaadığını anlamış və peşman olaraq tövbə etmişdir. O, qırx gün, qırx gecə fasiləsiz ibadət, tövbə etmiş, uca Allaha (c.c) yalvararaq bağışlanmasını istəmişdir.³⁹⁷

Təfsirçilərə görə, bu deyilənlərin heç bir əsası yoxdur. Yəhudi mədəniyyətində hz. Davud (s.a.s) kral kimi tanındığı üçün onunla bağlı irəli sürülən əsassız iddialara normal baxılmışdır. Ancaq uca Quran hz. Davudun (s.a.s) bir peyğəmbər olduğunu bildirmiş və peyğəmbərlərin böyük günah etməsinin mümkün olmadığını ifadə etmişdir.

Hz. Davudla (s.a.s) bağlı deyilən sözlərin heç bir əsasının olmadığını bir fakt da təsdiq edir. Hz. Əli (r.a) belə buyurmuşdur: «Kim hz. Davudla (s.a.s) bağlı olan hadisəni əfsanələrdə deyildiyi kimi anlatsa, ona yüz altmış dəyənək vurun. Bu cəza peyğəmbərlərə iftira atmağın qarşılığıdır».³⁹⁸

Həz. Nizami də beytdə «Davud tənğnəfəs oldu, zilə keçdi və səsi çatmadı» deyərəkən bu gerçək olmayan iddiaları deyil, Onun iki iddiaçıdan birini dinləmədən qərar vermə-

³⁹⁶ «Kuran yolu», göstərilən qaynaq, c. IV, s. 504.

³⁹⁷ «Kuran yolu», göstərilən qaynaq, c. IV, s. 504.

³⁹⁸ Muhammed Esed, «Kuran mesajı», (meal-tefsir), İstanbul, 2002, s. 927.

sini, ədalətin təmin edilməsinin şərti olan tərəfsizlik prinsipi unutmamasını nəzərdə tutmuşdur.

Şairin bu sözləri deyərkən əsaslandığı ikinci qaynaq isə islam Peyğəmbərinin hz. Davudla (s.a.s) bağlı olan bir hədisidir. Əbu Hureyrə (r.a) rəvayət edir: «Rəsulullah belə buyurdu: «(Günaha yönəlmiş) insanların mənimlə olan misalı ocaq qalayan və oda düşən kəpənəyi, onun kimi heyvanları (oda düşməməsi üçün qovan) adamın misalına oxşayır. Yanında hər birinin oğlu olan iki qadın vardı, qurd gəlib onlardan birinin oğlunu apardı. Qadının yoldaşı dedi: «Qurd sənin oğlunu apardı». O birisi də: «Xeyr, qurd sənin oğlunu apardı», - dedi. Bundan sonra Davudun yanına gəldilər. O da uşağın böyük qadına aid olduğunu bildirdi və qərar verdi. Sonra qadınlar Davudun oğlu Süleymanın yanına gətdilər və vəziyyəti ona bildirdilər. O, belə dedi: «Mənə bir bıçaq gətirin, uşağı iki yerə bölərək aranızda paylaşdıracağam». Kiçik qadın tez: «Allah sənə mərhəmət etsin, bu dediklərini etmə, uşaq onun oğludur», - dedi. Bundan sonra o da uşağın kiçik qadının olduğuna aid olması ilə bağlı qərar verdi».³⁹⁹

Bizə görə, hz. Nizami «Davudun ürəyi tənəfnəfəs oldu. O, zilə keçdi və səsi çatmadı», deyərkən bu iki məsələni gözəl səsə əlamətlərindən, özəlliklərindən sayılan «zil», «bəm» anlayışlarından istifadə edərək onu islam Peyğəmbəri ilə müqayisə obyektinə seçmiş və hz. Məhəmmədin (s.a.s) üstünlüyünü bu yolla göstərmişdir.

³⁹⁹ «Muttefkun aleyh hadisler», Konya, 2004, s. 465-466.

**ON ALTINCI BEYTİN ŞƏRHİ:
SÜLEYMAN PEYĞƏMBƏRLİK TACI
AXTARMADI**

داشت سلیمان ادب خود نگاه
مملکت آلوده نجست این کلاه

*Süleyman ədəb gözləyib,
Məmləkətə aludə olduğu üçün (peyğəmbərlik)
tacı axtarmadı.⁴⁰⁰*

Hz. Nizami bu beytdə hz. Məhəmmədin (s.a.s) üstünlüyü ideyasını ifadə etmək üçün hz. Süleymanı (s.a.s) müqayisə obyektini seçmişdir.

HZ. SÜLEYMAN (s.a.s)

Bilindiyi kimi, hz. Süleyman (s.a.s), hz. Davudun (s.a.s) oğludur. O, uzun boylu, ağ və iri bədənli, nurlu, gözəl üzlü, iri gözlü, sıx saçlı idi və çox zaman ağ paltar geyinirdi.⁴⁰¹

O həm kral, həm də peyğəmbər idi. O həm hakimiyyət, həm də elm və hikmət baxımından atasının varisi oldu. Qaynaqların yazdığına görə, hz. Süleyman (s.a.s) bir kral kimi və qazılıqla bağlı işlərdə atasından üstün idi. Atasına isə uca Allaha (c.c) ibadətdə oğlundan daha irəlində idi.⁴⁰² Hz. Süleymanın (s.a.s) bir sıra fəzilətləri var idi. O, hələ on bir yaşında olarkən ağıl və elmi çox olduğuna görə, atası bir çox işlərində onunla məsləhətləşirdi.⁴⁰³

O, çox təvazökar idi, kasıb insanların yanına gedər, onlarla oturur, söhbət edirdi.⁴⁰⁴

⁴⁰⁰ Nizami Gəncəvi, göstərilən qaynaq, s. 40.

⁴⁰¹ Taberi, «Tarih», c. I, s. 253.

⁴⁰² Salebi, «Arais», s. 292.

⁴⁰³ İbni Asakir, «Tarih», c. VI, s. 253.

⁴⁰⁴ Salebi, «Arais», s. 293.

H. Süleyman (s.a.s) xurma yarpağından zənbil hörüb satardı, əlinin əməyi ilə dolanar, arpa çörəyi yeyərdi.⁴⁰⁵

O, hər ayın başında altı gün, ortasında üç gün, sonunda da üç gün oruc tutardı.⁴⁰⁶

Onun məşhur sözlərindən biri belədir: «... insanlara verilməyən şeylər bizə verildi, insanlara verilməyən elmlər bizə verildi. Ancaq bu üç sözdən, yəni qəzəb və səbir halında ağıllı olmaqdan, yoxsulluq və bolluq halında təvazökar olmaqdan, gizləndə və aşkarda Allah qorxusundan daha üstün bir şey tapmadıq».⁴⁰⁷

H. Süleyman (s.a.s) Quds şəhərini, Əqsa məscidini tikdirdi. Uca Allah (c.c) ona böyük bir mülk-səltənət verdi. O, bunu uca Allahdan (c.c) istəmişdi.

(Sad, 38/35)

«(Süleyman dua edib) dedi: «Ey Rəbbim! Məni bağışla və mənə elə bir mülk (səltənət) ver ki, məndən sonra (eləsinə) heç kəs nail ola bilməsin. Həqiqətən, Sən böyük əhsan (kərəm) sahibsən! (Allah Süleymanın duasını qəbul buyurdu. Ona həm peyğəmbərlik, həm də padşahlıq əta etdi)».

Uca Allah (c.c) insanları, cinləri, quşları, küləyi ona ram etdi.

(Sad, 35/36-38)

⁴⁰⁵ Ahmed b. Hanbel, «Ez-zühd», s. 115.

⁴⁰⁶ Hakim, «Müstedrek», c. II, s. 596.

⁴⁰⁷ Ahmed b. Hanbel, «Ez-zühd», s. 51-53.

«Biz küləyi ona ram etdik. Külək onun əmri ilə istədiyi yerə rahatca gedirdi. (Biz) şeytanlardan olan hər bir bənnanı və qəvvəsi, eləcə də başqalarını (başqa şeytanları) zəncirlənmiş halda (onun ixtiyarına verdik)»

O, məclisə getdiyi zaman evindən çıxanda quşlar onun başının üzərindən ayrılmazlar, məclisə daxil olanda insanlar və cinlər onu ayaqüstə qarşılayar, taxtına əyləşənədək onlar oturmazdılar.⁴⁰⁸

O, çox döyüşkən idi. İstədiyi ölkəni fəth edər, istədiyi ordunu məğlub edər.

Qurani-Kərimin bir sıra surələrində hz. Süleymana (s.a.s) yer verilmişdir.⁴⁰⁹

DİVAN ŞEİRİNDƏ HZ. SÜLEYMAN (s.a.s)

Divan şeirində hz. Süleyman (s.a.s) həm peyğəmbər, həm də sultan kimi təqdim edilmişdir. Şairlər Onun insanlar və cinlər üzərindəki hakimiyyətinə, Onun gücünün barmağındakı üzüklə bağlı olduğuna, taxtını küləyin daşmasına, qarışqa ilə bağlı əhvalatına ayrıca yer vermişlər. Ancaq şairlərə görə, hz. Məhəmməd (s.a.s) daha üstün bir peyğəmbərdir. Çünki islam Peyğəmbərinin mübarək adı Onun üzüyünə nəqş edildiyindən o, insanlara və cinlərə hökmdar olmuşdur.

Ahmed Remzi Akyürek:

İsminle münnakkaşdı meğer mühri-Süleyman,
Hükmü yürüdü ins ile divan arasında.⁴¹⁰

⁴⁰⁸ Taberi, «Tarih», c. I, s. 253.

⁴⁰⁹ Sad, 38/35-38; Nəml, 27/15-44.

⁴¹⁰ Emine Yeniterzi, göstərilən qaynaq, s. 335.

(Süleymanın möhür şəklində olan üzüyündə Sənin adın nəqş olunduğu üçün Onun hakimiyyəti insan və cinləri əhatə etdi)

Divan şairlərinə görə, islam Peyğəmbəri on səkkiz min aləmə sultan olmuş, qapısında saysız Süleymanlar bir qarışqa kimi olmuşdur. Şairlərə görə, üzüyündə hz. Məhəmmədin (s.a.s) adı olmasa idi, Onun taxtı havada uça bilməzdi. Ancaq merac gecəsi Kürsü islam Peyğəmbərinə taxt olmuşdur. Şairlərə görə, Cəbrail (ə.s) islam Peyğəmbərinin fəth ayələri yazılmış bayrağını daşımışdır. Bu isə onu göstərir ki, hz. Məhəmməd (s.a.s) həm aləmlərin, həm də peyğəmbərlərin sultanı olmuşdur.

H. Nizami, hz. Süleymanın (s.a.s) «qəbul topunu» tuta bilməməsinin səbəbini Onun hakimiyyətə aludə olmasında görmüşdür. Şairə görə, o, uca Allaha (c.c) yalvararaq güclü hakimiyyət istəmiş, insanların yaddaşında daha çox sultan kimi qalmışdır.

Şair bu fikri ifadə etmək üçün beytdə hakimiyyət anlayışı yaradan «məmləkət», «tac», «aludə olmaq» sözlərindən istifadə etmişdir. Şair, hz. Süleymanın (s.a.s) «qəbul topunu» tuta bilməməsinin səbəbinin onun hakimiyyətə çox meyil etməsi olduğunu bildirmək üçün «aludə olmaq» fəlinədən istifadə etmişdir. «Aludə olmaq» bir şeyi çox sevmək, bir şeyə çox bağlanmaq, özünü unutmaq, aludə olduğu şeydən başqa hər şeyi yaddan çıxarmaq mənalarında işlədilir. «Qəbul topu» isə diqqət tələb edir, bir an olsun belə, onu gözdən qoymaq olmaz. Çövkan oyununda da belədir, topa nəzarət etməyəndə oyunu uduzursan. Şair bu beytdə hakimiyyət və şöhrət sevgisinin insan üçün bir təhlükə olduğunu da ifadə etmişdir.

ON YEDDİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: YUSİF SUYU ƏYANİ GÖRƏ BİLMƏDİ

یوسف از آن چاه عیانی ندید
جز رسن و دلو نشانی ندید

*Yusif həmin suyu əyani görə bilmədi,
O, yalnız kəndir və dolçadan başqa bir nişan
görmədi.⁴¹¹*

H. Nizami bu beytdə islam Peyğəmbəri ilə müqayisə tərəfi kimi h. Yusifi (s.a.s) seçmişdir.

HZ. YUSİF (s.a.s)

Bilindiği kimi, h. Yusif (s.a.s), h. Yaqubun (s.a.s) oğludur və h. İbrahimin (s.a.s) soyundandır. O, ağ bədənli, gözəlzlü, qıvrımsaçlı, iri gözlü, incə burunlu idi, üzündə xal var idi.⁴¹² Onu üzünə günəş kimi parlayardı, ona gözəlliyin yarısı verilmişdi.⁴¹³ Onun bir sıra fəzilətləri var idi. H. Yusif (s.a.s) on yeddi yaş olarkən ilahi vəhy almış və uca Allah (c.c) onu seçmişdir:

(Yusif, 12/15)

«(Qardaşları) onu (Yusif) götürüb (çölə) apararkən onu quyuya atmaq üçün sözü bir yerə qoydular. Biz (Yusifə): «Sən (bir vaxt) onlara (qardaşlarının) özlərinin bu işi

⁴¹¹ Nizami Gəncəvi, göstərilən qaynaq, s. 40.

⁴¹² Ahmed b. Hanbel, «Müsned», c. III, s. 148; Müslim, «Sahih», c. I, s. 146.

⁴¹³ Ahmed b. Hanbel, «Müsned», c. III, s. 148; Müslim, «Sahih», c. I, s. 146.

barəsində heç gözləmədikləri (səni tanımadıqları) halda xəbər verəcəksən!» - deyə vəhy etdik».

O, seçilmiş, səmimiyyətlə itaət edən bir peyğəmbər idi:

«(Yuxuda gördüyün kimi) Rəbbin səni (başqalarından) seçib üstün tutacaq, sənə yuxu yozmağı öyrədəcək, bundan əvvəl babaları İbrahimə və İshaqa nemətini tamamlayıb (peyğəmbərlik) verdiyi kimi, sənə və Yəqub nəslinə də tamamlayıb verəcək. Həqiqətən, Rəbbin (hər şeyi) biləndir, hikmət sahibidir!».⁴¹⁴

Hz. Yusifin (s.a.s) gözəlliyi dillərdə dastan olmuşdur. Qurani-Kərimdə hz. Yusifin (s.a.s) adına ayrıca bir surə var.⁴¹⁵

Uca Allah (c.c), hz. Yusifin (s.a.s) keçdiyi ömür yolu ilə insanlığa bir sıra doğru həyat ölçüsü vermişdir. Bunları belə sıralamaq olar.

Uca Allaha (c.c) iman insanın öz nəfsini məğlub etməsinin yolunu açır, ona səbir verir. Hz. Yusifin (s.a.s) atası sevimli oğlunun itkisinə ancaq uca Allaha (c.c) olan sarsılmaz imanı ilə dözüür, o, bəlaya səbir edir, «Artıq mənim işim gözəl səbir etməkdir, sığınacağım güc ancaq Allahdır», deməyi bacarır. Onun sarsılmaz imanı könlündən dilinə axır, bütün söz və davranışları təslimiyyət və fədakarlığın ölçüsünə çevrilir: «Allah ən xeyirli qoruyucudur», «O, mərhəmət edənlərin ən mərhəmətlisidir», «Allahın təqdirinə qarşı sizə bir yardım edə bilmərəm», «Hökm ancaq Allahındır», «Mən ona təvəkkül etdim», «Mən böyük kədər və üzüntüdən ancaq Allaha şikayət edirəm», «Allahın rəhmətindən ümid kəsməyin». Bu sözlər uca Allaha (c.c) bütün varlığı ilə təslim olmuş atanın sarsılmaz imanının göstəricisidir.

⁴¹⁴ Yusif, 12/136.

⁴¹⁵ Yusif, 12.

Hz. Yusifin (s.a.s) ömür yolu, Qurani-Kərimdə onunla bağlı anladılanlar uca Allahın (c.c) birliyi düşüncəsinin təsdiqindən ibarətdir: «Hökm ancaq Allaha aiddir», «O ancaq Allaha ibadət etməyi (əmr etmişdir), «Ən doğru din budur», bu sözlər inanc və vəfa duyğusu ilə uca Allaha (c.c) bağlı olan Hz. Yusifdir (s.a.s).

Hz. Yusifin (s.a.s) ömür yolu insanlıq üçün bir səbir məktəbidir. O, quyuya atılmasına, qardaşlarının zülmünə, zindana salınmasına, sevimli atasından ayrılmasına, iftira və böhtanlara qarşı iman və səbri ilə müqavimət göstərdi. O, heç vaxt ədalət duyğusunu itirmədi, bütün işlərini ədalət ölçüsü ilə həyata keçirdi və bunun səbəbini belə açıqladı: «Kim Allahdan qorxar və səbir edərsə, şübhəsiz, Allah doğru hərəkət edənlərin mükafatını əsirgəməz».

Hz. Yusifin (s.a.s) ömür yolu, əxlaq və düşüncəsi uca Allahın (c.c) yaxşılığın mükafatını verəcəyi inancı üzərində qurulmuşdur: «... (Yusif gəncliyinin) ən yetkin dövrünə çatdıqda ona hikmət (peyğəmbərlik) və elm verdik. Biz yaxşı işlər görənləri belə mükafatlandırdıq!». Uca Allah (c.c) Ona hakimiyyət, səltənət, nüfuz və mövqe verdi və O, bunları yaxşı əməllərin nəticəsində qazandı.

Hz. Yusifin (s.a.s) ömür yolu qazanılmış gözəl adın qorunmağa ehtiyacı olduğunu ifadə edir. Onun ömrü insanlara güclü olarkən bağışlamağı bacarmaq dərsi verir. O, hakimiyyətin ən yüksək zirvəsində olarkən ona pislik edənləri bağışladı.

Hz. Məhəmmədə (s.a.s) görə, insanların ən xeyirlisi və şərəfli si Hz. Yusifdir (s.a.s).⁴¹⁶

⁴¹⁶ «Riyazüs-Salihin», (tərcümə və şərh edənlər: Yaşar Kandemir, İsmail Lütüfi Çakan, Raşit Küçük), İstanbul, 2004, c. I, s. 325.

DİVAN ŞEİRİNDƏ HZ. YUSİF (s.a.s)

Divan şairləri hz. Yusifə (s.a.s) geniş yer ayırmışlar. Bilindiyi kimi, ədəbiyyatda hz. Yusif (s.a.s) gözəllik simvolu kimi təqdim edilmiş, gözəlliyi, sevgilini təsvir edərkən onun adından istifadə olunmuşdur. Ancaq şairlərin təsvirinə görə, Onun gözəlliyi hz. Məhəmmədin (s.a.s) gözəlliyi ilə müqayisədə kölgədə qalmışdır:

Karamanlı Nizami:

Kim diye sana Yusufi – sani cəmal ile,

Yusuf görürse, hüsnünü sani olur sana.⁴¹⁷

(Gözəl üzde kim sənə ikinci Yusif deyə bilər, Yusif Sənin gözəlliyini görəsə, sənə ikinci olar)

Divan şairlərinə görə, hz. Məhəmmədin (s.a.s) hər baxışına min Yusif qul kimi alınmışdır, Yusif əvəzi ödənilərək alınmış bir kölədir. Şairlərə görə, islam Peyğəmbərini görmək üçün min can fəda etmək lazımdır.⁴¹⁸

Divan şairlərinə görə, hz. Yusif (s.a.s) ancaq fiziki gözəlliyi ilə məşhurdur, ancaq islam Peyğəmbəri həm fiziki, həm də əxlaqi gözəlliyi ilə daha üstündür. «... Yusufu gören kadınlar şaşkınlık ve hayranlıkla turunc yerine parmaklarını kesmişler. Yuce Peygamberin güneş gibi aydınlık yüzünü görünce gök yüzündeki ay iki parça olmuştur».⁴¹⁹

Zati:

Yusufu gerçi görenler ellerini kəsdilər,

Gün yüzün gördi senün şakk oldı bedrün ayesi.

(Doğrudur, Yusufi görənlər əllərini kəsdilər, ancaq Sənin gün üzünü gördüyü üçün ay ikiyə bölündü)

⁴¹⁷ Emine Yeniterzi, göstərilən qaynaq, s. 332.

⁴¹⁸ Emine Yeniterzi, göstərilən qaynaq, s. 332.

⁴¹⁹ Emine Yeniterzi, göstərilən qaynaq, s. 332.

Divan şairlərinə görə, hz. Məhəmmədin (s.a.s) gözəlliyi qarşısında günəş, ay və ulduzlar səcdə edir, hz. Yusif (s.a.s) isə bu təzimi ancaq yuxusunda görmüşdür:

Tacizade Cafer Celebi:

Secde ider cəmalünə mihr ü meh ü nəcüm,
Yusif meger düşündə göreydi bu haleti.⁴²⁰

(Sənin gözəl üzünə günəş, ay və ulduzlar səcdə edir, ancaq Yusif bunu yuxusunda görmüşdür)

Divan şairlərinə görə, hz. Yusifin (s.a.s) quyudan xilas olmasının səbəbi onun islam Peyğəmbərinə olan sevgisi ilə bağlıdır.⁴²¹

ŞAIRİN HZ. YUSİFLƏ (s.a.s) BAĞLI ŞƏRHİ

H. Nizami, hz. Yusifi (s.a.s) təqdim edərkən onunla bağlı çox məşhur olan quyuya atılma hadisəsindən istifadə etmişdir. Bilindiyi kimi, qardaşları qısqançlığa görə onu quyuya atırlar. Ancaq hz. Yusif (s.a.s) ölmür, yoldan keçən tacirlərin yardımı ilə xilas olur. Şair bu fikri ifadə etmək üçün beytdə «quyu», «su», «kəndir», «dolça» sözlərindən istifadə etmişdir.

Şairə görə, onun atıldığı məkan forma baxımından quyu olsa da, əslində, quyu deyildi. Çünki bu quyunun suyu yox idi. Burada şair öncəki beytlərdə «qəbul topu», «bulaq» adlandırdığı peyğəmbərlik anlayışını «su» adlandırmışdır. Şairə görə, hz. Yusif (s.a.s) peyğəmbər olaraq öz vəzifəsini yerinə yetirdi, ancaq ona verilmiş ayrıca bir kitab yoxdur. Bizcə, şair beytdə «su» deyərəkən məhz kitabı nəzərdə tutmuşdur.

⁴²⁰ Emine Yeniterzi, göstərilən qaynaq, s. 332.

⁴²¹ Emine Yeniterzi, göstərilən qaynaq, s. 332.

**ON SƏKKİZİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ:
XIZIR ÖZ ƏTƏYİNİ BULAĞIN SUYUNA
BATMIŞ GÖRDÜ**

خضر عنان زین سفر خشک تافت
دامن خود تر شدۀ چشمه یافت

*Xızır bu quru səfərdən (atının) cilovunu çəkdi,
Öz ətəyini bulağın suyuna batmış gördü.⁴²²*

Hız. Nizami bu beytdə islam Peyğəmbərinin üstünlüyü ideyasını ifadə etmək üçün hız. Xızırı (s.a.s) bir müqayisə tərəfi seçmişdir.

Hız. XIZIR (s.a.s)

Qaynaqların verdiyi bilgiyə görə, Xızır onun əsl adı deyil. «Xızır» sözü «yaşıl» mənasında işlədilir. Əbu Hureyrədən (r.a) rəvayət edilən bir hədisə görə, islam Peyğəmbəri ona «Xızır» deyilməsinin səbəbini belə açıqlamışdır: «Xızır, otu olmayan, quru bir yerdə oturanda o yer bir anda yaşıl çəmənliyə çevrilirdi. Sonra bu yaşıl otlar dalğalanırdı».⁴²³

Başqa bir rəvayətə görə, Xızır namaz qılarkən onun ətrafı yaşillanardı.⁴²⁴

Qurani-Kərimin «Kəhf» surəsində hız. Xızır (s.a.s), hız. Musanın (s.a.s) əhvalatına geniş yer ayrılmışdır.⁴²⁵ Uca Allah (c.c), hız. Xızıra (s.a.s) elə bir elm vermişdir ki, hız. Musanın (s.a.s) bu elmi öyrənmək üçün Onun yanına get-

⁴²² Nizami Gəncəvi, göstərilən qaynaq, s. 40.

⁴²³ Buxari, «Ənbiya», 27; Tirmizi, «Təfsir», 18; Deyləmi, «Müsnəd», c.I, s. 345.

⁴²⁴ Buxari, «Ənbiya», 27; Tirmizi, «Təfsir», 18; Deyləmi, «Müsnəd», c.I, s. 345.

⁴²⁵ əl-Kəhf, 18/60-82.

mək ehtiyacı yaranmışdır. Qurani-Kərim bu hadisəni belə anladır:

QURANI-KƏRİMDƏ HZ. XIZIR (s.a.s)

«(Ey Rəsulum!) Yadına sal ki, bir zaman Musa öz dostuna (xidmətində olan Yuşə ibn Nuna) belə demişdi: «Mən (Xızır ilə görüşmək üçün) iki dənizin qovuşduğu yerə çatmayınca və uzun müddət gəzib dolanmayınca (bu səfərdən) geri dönməyəcəyəm!». Onlar iki dənizin qovuşduğu yerə gəlib çatdıqda (yeməyə götürdükləri) balığı unutmuşdular, balıq isə (dirilib suya atılmış) dənizdə bir yarğana tərəf üz tutmuşdu. Onlar (iki dənizin qovuşduğu yerdən) keçib getdikləri zaman (Musa) gənc dostuna dedi: «Nahar yeməyimizi gətir. Bu səfərimiz bizi lap əldən saldı!» O isə: «Görürsənmi, biz (həmin yerdə) qayanın yanında gizləndiyimiz zaman mən balığı unutdum. Doğrusu, onu xatırlamağı mənə yalnız Şeytan unutturdu. (Balıq dirilib) əcaib bir şəkildə dənizə yollanmışdır!» - deyər cavab verdik. (Musa): «Elə istədiyimiz də (axtardığımız da) budur!» - dedi və onlar öz ləpirlərinin izinə düşüb gəldikləri yolla geri (iki dənizin qovuşduğu yerə) qayıtdılar.

(Musa və Yuşə orada) öz dərğahımızdan mərhəmət (peyğəmbərlik və vəhy, yaxud ilham və kəramət) əta etdiyimiz və öz tərəfimizdən elm (qeybə dair bəzi bilikləri) öyrətdiyimiz bəndələrimizdən birini (Xızır) tapdılar. Musa ondan soruşdu: «Öyrədildiyin doğru yolu göstərən elmdən mənə öyrətmək şərt ilə sənə tabe olummu?» (Xızır) belə cavab verdi: «Sən mənəmlə bir yerdə olsan, (görəcəyim işlərə) əsla dözə bilməzsən. (Sənin onlara səbrin çatmaz, çünki mən batini elmlə iş görürəm. Sənin bildiyin isə ancaq zahiri elmdir. Sən peyğəmbər olduğun üçün mən zahirən qadağan olunmuş bir iş gördükdə ona etiraz edib əleyhimə

çıxacaqsan). Axı sən bilmədiyini (batininə, mahiyyətinə bələd olmadığı) bir şeyə necə dözə bilərsən? (Musa) dedi: «İnşallah, səbirli olduğumu görəcəksən. Sənin heç bir əmrindən çıxmıyacağam!» (Xızır): «Əgər mənə tabe olacaqsansa, səbəbini sənə izah etməyincə məndən heç bir şey haqqında soruşma!» - dedi.

Bundan sonra onlar durub yola düşdülər. Gəmiyə mindikləri zaman (Xızır) onu deşdi (gəminin bir-iki taxtasını sındıraraq çıxartdı). (Musa) dedi: «Sən gəmidə olanları suya qərq etmək üçünmü gəmini deşdin? Doğrusu, (günahı) böyük bir şey etdin (olduqca çirkin bir iş gördün)». (Xızır) belə cavab verdi: «Sənə demədimmi ki, mənimlə bir yerdə olanda (görəcəyiniz işlərə) əsla dözə bilməzsən?» (Musa) dedi: «Unutduğum bir şeyə görə mənə danlama və mənə öz işimdə (sənə tabe olmaqda) çətinliyə salma!».

Yenə getdilər, nəhayət, bir oğlan uşağı ilə rastlaşdıqda (Xızır) dərhal onu öldürdü. (Musa) dedi: «(Heç bir günah iş tutmayan, buna görə də qisası layiq olmayan) pak (məsum) bir canamı qıydın? Doğrudan da, çox pis bir şey etdin (çox pis bir iş gördün)». (Xızır) yenə belə cavab verdi: «Sənə demədimmi ki, mənimlə birlikdə olanda (edəcəyiniz əməllərə) əsla dözə bilməzsən? (Musa) dedi: «Əgər bundan sonra səndən bir şey barəsində xəbər alsam, bir daha mənimlə yoldaşlıq etmə. (Hərəkətlərinə etiraz etdiyim, səni qınadığım üçün) sən artıq mənim tərəfimdən üzrlüsən (məni atıb getməyə haqqın vardır)».

Sonra yenə yola düzəlib getdilər. Axırda bir məmləkət əhlinə yetişib onlardan yeməyə bir şey istədilər. Əhali onları qonaq etmək (Musaya və Xızıra yemək vermək) istəmədi. Onlar orada yıxılmaq (uçmaq) üzrə olan bir divar gördülər. (Xızır) onu düzəltdi. (Musa) dedi: «Əgər istəsə idin, sözsüz ki, bunun müqabilində bir muzd (çörək pulu) alardın...» (Xızır) dedi: «Bu artıq mənimlə sənin aranda ayrılıq vaxtı-

dır. (Zahirən naməqbul olduğunu gördüyü üçün) dözə bilmədiyın şeylərin yozumunu (batinini, iç üzünü) sənə xəbər verəcəyəm!

Belə ki, gəmi dənizdə çalışıb-vuruşan bir dəstə yoxsulla mənsub idi. Mən onu xarab etmək istədim, çünki həmin adamların arasında (yaxud qabağında) hər bir saz gəmini zorla ələ keçirən bir padşah var idi. Oğlana gəldikdə onun ata-anası mömin kimsələr idi. (Mən onun alınına baxıb gördüm ki, həddi-buluğa yetişəndə kafir olacaq) buna görə də biz (onun böyüyəndə) ata-anasını da (öz arxasınca) azğınlığa və küfrə sürükləməsindən qorxduq. Və Rəbbimin onun əvəzində onlara daha təmiz və (ata-anasına qarşı) daha mərhəmətli olan başqa bir övlad verməsini istədik.

Divara gəldikdə isə, o, şəhərdə olan iki yetim oğlanın idi. Altında onlara çatan bir xəzinə vardı. Onların atası əməli-saleh (bir adam) idi. Rəbbin onların həddi-buluğa çatmalarını və Rəbbindən bir mərhəmət olaraq öz xəzinələrini tapıb çıxartmalarını istədi. (Ey Musa!) Mən bunları öz-özümdən etmədim (yalnız Allahın əmrini yerinə yetirdim). Sən səbir edib dözə bilmədiyın şeylərin yozumu (batini mənası) budur!».⁴²⁶

DİVAN ƏDƏBİYYATINDA XIZIR (s.a.s)

Hızır (s.a.s) Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında da geniş yer tutmuş, o, xeyirxahlıq, xilaskarlıq, bolluq, ruzi, bərəkət rəmzinə çevrilmişdir.

Divan ədəbiyyatında da Hızır (s.a.s) geniş yer ayrılmışdır. Onun dirilik suyunu tapması və ölümsüzlüyə qovuşması nətlərə mövzu olmuşdur. Təsəvvüf ədəbiyyatında isə Hızır (s.a.s) şəriətin, Hızır (s.a.s) isə vələyətin simvoludur. «... Hızırın ledün ilmine, yəni ilahi rahmet ve

⁴²⁶ əl-Kəhf, 18/60-82.

sırların bilgisinə sahib oluşu özellikle ele alınırken, natlarda Onun bu ilmi hz. Peygamberin engin gönlündən öyrəndiyi dile getirilir».⁴²⁷

Divan şairlərinə görə, hz. Xızır (s.a.s) ölümsüzlük suyunu tapsa da, o, hz. Peyğəmbərin (s.a.s) lütfünə susamışdır. O, islam Peyğəmbərinin cəmərliyiindən feyz aldığı üçün bu dirilik və əbədiyyətə nail olmuşdur. O, hz. Məhəmmədin (s.a.s) dinini, yəni iki cahən səadətini, əbədi həyatı təbliğ etmişdir.

BEYTİN MƏNA YÜKÜ

Hz. Nizami öncəki beytlərdə olduğu kimi, bu beytdə də orijinal poetik vasitələrdən istifadə etmişdir. Şair, hz. Xızır (s.a.s) ona aid olan anlayışlar işığında təqdim etmişdir. Şairə görə, hz. Xızır ilə bağlı ən önəmli hadisələrdən biri onun dirilik suyunu axtarmasıdır. Ona görə, hz. Xızırın (s.a.s) bu addımı ibrət və hikmətlə dolu olan bir hərəkətdir. Şair deyir ki, əbədi həyat var, ancaq bu həyat dirilik suyu içib, bu dünyada əbədi yaşamaqla mümkün deyil. Çünki bu dünya əbədi deyil. Ona görə, əbədi həyat axirət həyatıdır və axirət xoşbəxtliyi islam Peyğəmbərinə nazil olunmuş ilahi buyruqlara əməl etməklə qazanmaq olar.

Şair, hz. Xızırın (s.a.s) dirilik suyu axtarmasını doğru saymır və onun bu axtarışını «quru səfər» adlandırır. Şairin təqdimində «quru səfər» yanlış addım, faydasız, xeyirsiz iş kimi dəyərləndirilir.

Ümumiyyətlə, «quru» sözünün bədii dildə bir şeyin yoxluğunu, faydasız olduğunu ifadə etmək üçün güclü imkanları var. Məsələn, «**quru söz**», yəni boş söz, «**quru ad**»,

⁴²⁷ Emine Yeniterzi, göstərilən qaynaq, s. 334.

yəni faydası olmayan, arxasında gerçək güc dayanmayan ad, «**quru yurd**», yəni yaşamaq imkanları olmayan yer, «**quru yerdə qalmaq**», yəni əməyi boşa getmək, «**quru adam**», yəni ancaq özünü düşünən faydasız insan, «**quru dil**», «**quruya çıxmaq**», yəni istənilən bir şeyin tapılmaması, «**dili-ağzı qurumaq**», yəni heyrətdən danışmaq imkanını itirmək, «**quruya qalmaq**», yəni tapılmamaq, «**dilini qurutmaq**», yəni susdurmaq, «**əli qurumaq**», yəni əlin fəaliyyət imkanını itirməsi, «**quru yurda çıxmaq**», yəni müflis olmaq, «**yerində qurumaq**», yəni hərəkətsiz olmaq, «**gözünün suyu qurumaq**», yəni ağlamaq imkanını itirmək, «**quru yemək**», yəni zəngin olmayan, kasıb süfrəsinin yeməyi və başqa belə məcazlar bir şeyin yoxluğunu gözəl, yoxluq anlayışının bütün daxili çalarları ilə ifadə edir.

Hız. Nizami də beytdə hız. Xızırın (s.a.s) dirilik suyunu axtarmasını «quru səfər» («səfərə-xoşk») adlandırmışdır. Deməli, onun bu addımının doğru olmadığını yoxluq anlayışını ifadə edən «**quru**» sözü ilə təqdim etmişdir. Şairə görə, bu «**quru səfərdir**», yəni quru əziyyətdən başqa bir şey deyil, bərəkət və faydası yoxdur, sonu ancaq **quru yorğunluqdur**.

Şair beyt içində bu yoxluq anlayışını daha aydın, daha təsirli ifadə etmək üçün «atının cilovunu çəkdi» ifadəsindən də istifadə etmişdir. Burada «quru səfər» anlayışı ilə «atın cilovunu çəkmək» ifadəsi arasında qırılmaz bağlılıq var. Yəni «atın cilovunu çəkmək» «səfərin quru» olduğunu anlamağın nəticəsidir. Çünki «atın cilovunu çəkmək» dayanmaq, geri qayıtmaq, gedilən yolun yanlış olduğunu anlamaq və dərk etmək deməkdir.

Cilov atın hərəkətinə nəzarət etmək vasitəsidir. Cilov olmasa, atı idarə etmək çətinləşir. Şair bu anlayışlar arasında gözəl əlaqə yaratmışdır. Yəni əbədi yaşamaq, ölməmək

bir duyğudur və insanı fərqli yol və düşüncələrə yönəldir. Bu düşüncələri, istək və arzuları cilovlamasan, o insanı cilovsuz at kimi həlak edəcək. Çünki insanın ölməmək, əbədi yaşamaq arzusu ilahi iradəyə ziddir, ölüm qaçılmazdır və bu dünyada əbədi olmaq mümkün deyil.

Bu gerçəkliyi qavramaq, əbədi həyatın yalnız axirətdə olduğunu dərk etmək və həyatını bu ölçü və anlayışa uyğun qurmaq, düşüncə, əxlaq və davranışlarına nəzarət imkanı demək olan «cilova» sahib olmaq bir zərurətdir. Şairin təqdimində hz. Xızır (s.a.s) əbədi həyatı tapmaq istəyinə yox demiş, bunun mümkün olmadığını anlamış və yeni bir düşüncəyə sahib çıxaraq «atının cilovunu çəkmişdir».

Şair beytin ikinci misrasında da fikrin ifadəsi üçün gözəl bədii vasitələrdən istifadə etmişdir. Şair ikinci misrada deyir ki, «quru səfərdən atının cilovunu çəkərək geri qayıdan» hz. Xızırın (s.a.s) «ətəyi bulağın suyuna batdı». Şair, hz. Xızırın (s.a.s) dirilik suyu axtarmasını bir günah kimi dəyərləndirir və bu fikri bədii biçimdə «ətəyin suya bulaşması, batması» kimi ifadə edir.

Ətək suya batanda ağırlaşır, hərəkət etməyi çətinləşdirir, insanı pis göstərir, çirkəbə bulaşmaq ehtimal artır. Günah da belədir, insan üçün mənəvi ağırlıq yaradır, onu gözdən salır.

Şair «Sirlər xəzinəsi»nə daxil olan üçüncü sitayişində də günaha batmış aləm fikrini ifadə etmək üçün «bu aləmin islanmış ətəyi» kimi bədii örtükdən istifadə etmişdi. Şairin, hz. Xızır (s.a.s) bağlı olan bu beytdə də «onun ətəyi suya batdı» deməsinin səbəbi odur ki, şair onu bağlı olduğu anlayışlar vasitəsi ilə təqdim etmişdir. Yəni hz. Xızır (s.a.s) dirilik suyu axtardığı üçün «səfər», «atın cilovunu çəkmək», «ətəyin suya batması» kimi deyimlər onu çox gözəl təqdim edir.

**ON DOQQUZUNCU BEYTİN ŞƏRHİ:
MUSA ŞÜŞƏNİ ƏRİNİ DAĞININ DİBİNƏ ÇIRPDI**

موسی از این جام تهی دید دست
شیشه به کھیایه "ارنی" شکست

*Musa əlini bu camdan boş görüb,
Şüşəni «Ərni» dağının dibinə çırpdı.⁴²⁸*

Hz. Nizami bu beytdə hz. Məhəmmədin (s.a.s) üstünlüyünü ifadə etmək üçün müqayisə obyektini kimi hz. Musanı (s.a.s) seçmişdir.

HZ. MUSA (s.a.s)

Hz. Musa (s.a.s) soy baxımından hz. İbrahimə (s.a.s) bağlıdır. Onun boyu uzun, bədəni əsmər, saçları qıvrım idi.⁴²⁹ Sağ əlində peyğəmbərlik xalı var idi.⁴³⁰

Uca Allah (c.c) dörd müqəddəs kitabdan biri olan «Tövratı» hz. Musaya (s.a.s) göndərmişdir. Bundan öncə isə ona on səhifə nazil edilmişdi. Hz. Məhəmmədin (s.a.s) buyurduğuna görə, bu on səhifədə olanların hamısı ibrət dolu sözlər idi. Belə ki, bu səhifələrdə deyilirdi:

- Ölümə həqiqətən inanmış şəxs necə sevindiyi insanı heyrətə salır.

- Cəhənnəm atəşinin olduğuna həqiqətən inanmış şəxsin gülməsi insanı heyrətə salır.

⁴²⁸ Nizami Gəncəvi, göstərilən qaynaq, s. 40.

⁴²⁹ Ahmed b. Hanbel, «Müsned», c. I, s. 257; Taberi, «Tarih», c. I, s. 208.

⁴³⁰ Hakim, «Müstədrək», c. II, s. 557; Ahmed b. Hanbel, «Müsned», c. II, s. 528; Buxari, «Sahih», c. IV, s. 84; Müslim, «Sahih», c. I, s. 152; Tirmizi, «Sünən», c. V, s. 300.

- Dünyanın və onun üzərindəkilərinin hər gün dəyişdiyini görəndə şəxs onun üzərində rahat olduğunu görmək insanı heyrətə salır.

- Qədərə inanan şəxsin qürrələndiyi insanı heyrətə salır.

- Sabah hesaba çəkiləcəyinə tam inanmış şəxsin saleh əməl etməməyi insanı heyrətə salır.⁴³¹

İslam Peyğəmbəri hz. İbrahimə (s.a.s) və hz. Musaya (s.a.s) endirilmiş səhifələrdəki ayələrdən ona da nazil edildiyinin olub-olmadığını soruşanlara bu ayələri oxumuşdur:

«(Günahlardan) təmizlənən kimsə isə nicat tapacaqdır. O kimsə ki, Rəbbinin adını zikr edib namaz qılar. Ancaq siz (ey insanlar!) dünyanı üstün tutursunuz! Halbuki axirət daha xeyirli və daha baqıdır (çünki orada cənnət vardır). Həqiqətən, bu deyilənlər (Qurandan) əvvəlki kitablarda var. İbrahimin və Musanın kitablarında!»⁴³²

Hz. Musanın (s.a.s) möcüzələrindən biri əlindəki əsanın uca Allahın (c.c) əmri ilə əjdahaya çevrilməsidir:

«(Musa) dedi: «Əgər sənə (dediklərimin doğru olduğunu sübut edəcək) açıq-aşkar bir şey (dəlil) gətirsəm necə?» (Firon): «Əgər doğru deyirsənsə, onu gətir!», - dedi. (Musa) əsanı (yerə) atan kimi, o, dərhal açıq-aşkar bir əjdaha oldu».⁴³³

⁴³¹ Hakim, «Müstədrək», c. II, s. 557; Ahmed b. Hanbel, «Müsned», c. II, s. 528; Buxari, «Sahih», c. IV, s. 84; Müslim, «Sahih», c. I, s. 152; Tirmizi, «Sünən», c. V, s. 300.

⁴³² əl-Əla, 87/14-19.

⁴³³ əş-Şuəra, 26/ 30-32.

Hz. Musanın (s.a.s) möcüzələrindən biri də əlinin uca Allahın (c.c) izni ilə ağappaq işığa bürünməsidir.

(əş-Şuəra, 26/ 33)

«Sonra əlini (qoltuğunun altından, yaxud qoynundan) çıxarar-çıxartmaz o, baxanlara ağappaq göründü (parlaq bir nur kəsildi)».

Hz. Musa (s.a.s) mübarək merac gecəsi islam Peyğəmbəri ilə görüşmüşdür. «...Hz. Məhəmməd (s.a.s) merac gecəsində Cəbrailə (ə.s) birlikdə göyün altıncı qatına yüksəlmişdir. Cəbrail (ə.s) göyün qapısını döydü. Cavab eşitdi:

- Sən kimsən?
- Cəbrailəm.
- Yanında kim var?
- Hz. Məhəmməd (s.a.s).
- O, merac üçün göndərildimi?
- Bəli.

Göyün qapısı açıldı, orada Hz. Musa (s.a.s) ilə qarşılaşdılar. Hz. Məhəmməd (s.a.s) buyurdu:

- Ey Cəbrail (ə.s) bu kimdir?
- Bu, qardaşın İmran oğlu Musadır. Ona salam ver.

Hz. Məhəmməd (s.a.s) Ona salam verdi. O da islam Peyğəmbərini salamladı. İslam Peyğəmbərinə dedi:

- Xoş gəldin! Səfa gəldin, saleh qardaş, saleh peyğəmbər, ümmi peyğəmbər!

Sonra Hz. Musa (s.a.s) ağladı. Ondən soruşuldu:

- Sən niyə ağladın?
- Ey Rəbbim! Məndən sonra göndərilmiş olduğun bu yetkin gəncin ümməti cənnətə mənim ümmətim girməzdən

öncə girəcək. Onlar mənim ümmətimdən daha çox, daha üstün olacaq?!».⁴³⁴

Hz. Musa (s.a.s) uca Allahdan (c.c) bir sıra suallarına cavab istəmişdi, qadir Yaradan da onun suallarını cavablandırmışdır. Uca Allahla (c.c) onun peyğəmbəri arasındakı dialoq belə davam etmişdir:

«- Ey Rəbb, qullarının hansı sənə sevimlidir?

- Məni ən çox zikr edənlər.

- Ey Rəbb, qullarının hansı sənə sevimlidir?

- Məni ən çox zikr edənlər.

- Ey Rəbb, qullarının ən zəngini hansıdır?

- Verdiyim nemətə razı olan.

- Ey Rəbb, qullarının hansı ən doğru hökm verəndir?

- İnsanlar haqqında özü ilə bağlı verdiyi kimi hökm verəndir.

- Ey Rəbb, qullarının Səndən ən qorxanı hansıdır?

- Məni ən yaxşı tanıyanı.

- İlahi, mən Sənə necə şükür edirəm? Mənə ehsan etdiyiniz nemətlərdən ən kiçiyinin belə, şükrünü ödəyəcək əməlim yoxdur!

- Ey Musa! Bax, indi mənə şükür etdin».⁴³⁵

Hz. Musa (s.a.s) uca Allahdan (c.c) bir sıra şeylər istəmişdir:

«- Ey Rəbbim! Yaxşılığı əmr, pisliliyi qadağan edən və uca Allaha (c.c) imanla sarılan xeyirli bir ümmət yaradacağını Tövratda oxudum. Onları mənim ümmətim et!

- Onlar Əhmədin (hz. Məhəmmədin (s.a.s)) ümmətidir.

- Ey Rəbbim! Sonradan gəldikləri halda, özlərindən öncəki ümmətlərdən qiyamət günü daha üstün olan bir

⁴³⁴ Buxari, «Sahih», c. IV, s. 107; Müslim, «Sahih», c. I, s. 146; Ahmed b. Hanbel, «Müsned», c. III, s. 148; c. IV, s. 209; c. I, s. 257; c. IV, s. 207.

⁴³⁵ Ahmed b. Hanbel, «əz-Zühd», s. 110; Darimi, «Sünən», c. I, s. 86.

ümmətin olacağını Tövratda oxudum. Onları mənim ümmətim et!

- Onlar Əhmədin ümmətidir!

- Ey Rəbbim! Öncəki və sonrakı kitaba inanan və dəlalət əhli ilə savaşıyan, hətta, yalançı kor Dəccal ilə savaşıyan bir ümmətin olacağını Tövratda oxudum. Onları mənim ümmətim et!

- Onlar Əhmədin ümmətidir!

- Ey Rəbbim! Mən Tövratda yazılmış elə bir ümmətin olacağını oxudum ki, onlardan biri pislilik etməyə niyyət etsə, bu ona günah sayılmaz.

Ancaq pisliliyi edərsə, günah olaraq yazılar. Onlardan biri bir yaxşılıq etməyə niyyət edərsə, ancaq onu etməzsə, yenə bu ona savab yazılar. Əgər o yaxşılığı edərsə, on savab yazılar və bu savab yeddi yüzə qədər artırılır. Onları mənim ümmətim et.

- Onlar Əhmədin ümmətidir!

- Ey Rəbbim! Mən Tövratda bir ümmət haqqında yazılmış bir yazını oxudum. Onlar istəklərini dilə gətirirlər və bu istək qəbul olunur. Onları mənim ümmətim et!

- Onlar Əhmədin ümmətidir!».⁴³⁶

Hz. Məhəmmədə (s.a.s) bağlı olan ümmətin özəllikləri hz. Musaya (s.a.s) endirilmiş Tövratda və hz. İsayə (s.a.s) nazil edilmiş İncildə təsbit edilmişdir. Bununla bağlı uca Quran buyurur:

«Onu (islami) bütün dinlərdən üstün etmək (onun bütün dinlərdən üstün olduğunu göstərmək) üçün Öz peyğəmbərini hidayət və haqq dinlə göndərən Odur. (Ey Rəsulum! Sənin peyğəmbərliyinin həqiqiliyinə) Allahın şahid olması kifayət edər! Məhəmməd (s.a.s) Allahın

⁴³⁶ Ahmed b. Hanbel, «əz-Zühd», s. 110; Darimi, «Sünən», c. I, s. 86; Beyhaki, «Dəlailül-Nübüvvə», c. I, s. 281-282.

Peyğəmbəridir. Onunla birlikdə olanlar (möminlər) kafirlərə qarşı sərt, bir-birinə (öz aralarında) isə mərhəmətlidirlər. Sən onları (namaz vaxtı) rüku edən, səcdəyə qapanan, Allahdan riza və lütf diləyən görərsən. Onların nişanəsi üzlərində olan səcdə yeridir. (Qiyamət günü onlar üzlərindəki möminlik nuru ilə tanınırlar). **Bu onların Tövratdakı vəsfidir...».**⁴³⁷

Hz. Məhəmmədi (s.a.s) sevən, Ona inanan, Onun ardınca gedən ümmətin hz. İsayə (s.a.s) nazil edilmiş İncildəki əlamətləri də belədir:

«... İncildə isə onlar elə bir əkinə bənzədilirlər ki, o artıq cücərtisini üzə çıxarmış, onu (cücərtini) bəsləyib cana-qüvvətə gətirmiş, o da (o cücərti də) möhkəmlənib gövdəsi üstünə qalxaraq əkinçiləri heyran qoymuşdur. (Allahın bu təşbehə) kafirləri qəzəbləndirmək üçündür. Onlardan iman gətirib yaxşı əməllər edənlərə Allah məğfirət (günahlardan bağışlanma) və böyük mükafat (Cənnət) vəd buyurmuşdur!».⁴³⁸

«TÖVRAT» VƏ «İNCİL»DƏ VERİLƏN MÜJDƏ

Hz. Məhəmmədin (s.a.s) bir peyğəmbər olaraq göndəriləcəyi Tövratda və İncildə açıqca ifadə olunmuşdur. Uca Quran buyurur:

«O kəslər ki, əllərindəki Tövratda və İncildə (adını, vəsfini və əlamətlərini) yazılmış gördükləri rəsula-ümmi (heç kəsin yanında oxuyub elm öyrənməmiş və ya məkkəli) peyğəmbərə tabe olurlar, (o peyğəmbər) onlara yaxşı işlər görməyi buyurur, pis işləri qadağan edər, təmiz (pək) nemətləri halal, murdar şeyləri haram edər, onların ağır yükünü yüngülləşdirər və üstlərindəki buxovları açar (şəriə-

⁴³⁷ əl-Fəth, 48/29.

⁴³⁸ əl-Fəth, 48/29.

tin çətin hökmlərini götürər). Ona (o Peyğəmbərə) iman gətirən, yardım göstərən və onunla (onun peyğəmbərliyi sayəsində) endirilmiş nurun (Quranın) ardınca gedənlər, məhz onlar nicat tapanlardır!». ⁴³⁹

İslam böyüklərindən Abdullah b. Abbas (r.a), Kaabdan (r.a) soruşmuşdur:

- Tövratda Allahın (c.c) rəsulu ilə bağlı nə oxudun?

Kaab (r.a):

- Tövratda O belə tərif edilir. Abdullahın oğlu Məhəmməd Məkkədə doğulacaq, Tabeyrə (Mədinəyə) hicrət edəcək, Şama hakim olacaq. O nə pis söz söyləyər, nə də bazarlarda çığırıb bağırar. Pisliliyə pisliliklə cavab verməz, ancaq bağışlayar. Onun ümməti də bolluqda, qıtlıqda, hər zaman və hər yerdə Allaha həmd edər. Təkbir gətirər, qollarını yuyar (abdəst alar). Bellərinə parça bağlayarlar. Döyüşdə sıraya düzüldükləri kimi, namazlarında da səf bağlayarlar. Məsciddə arı vızılıtsı kimi səs çıxarırlar. Azan səsləri səma boşluğunda duyular». ⁴⁴⁰

Bir peyğəmbər olaraq göndəriləcəyi müjdələnən üç Peyğəmbərdən birincisi hz. Yəhya (s.a.s), ikincisi hz. İsa (s.a.s) artıq göndərilmişdi. ⁴⁴¹ Gələcəyi müjdələnən üçüncü peyğəmbərdən isə sadəcə (o peyğəmbər) deyə bəhs olunurdu ⁴⁴² və inanırdılar ki, o, tezliklə gələcək. Belə ki, mədinəli bütperəst Evs və Həzrəc qəbilələrinin mədinəli yəhudilərlə münasibətləri pozulanda yəhudilər onlara deyərdilər: «Bir peyğəmbər artıq gəlməkdədir, onun gələcəyi zamanın kölgəsi düşdü. O peyğəmbər gələndə biz ona tabe olaraq İrəm və Ad qövmləri kimi sizi öldürüb kökünüzü kəsəcəyik!». ⁴⁴³

⁴³⁹ əl-Əraf, 7/157.

⁴⁴⁰ Darimi, «Sünən», c. I, s. 14-15; Zəhəbi, «Tarihül-islam», c. II, s. 50.

⁴⁴¹ Matta İncili, bab. 3, maddə 13.

⁴⁴² Yuhanna İncili, bab. 1, maddə 21-25.

⁴⁴³ İbn Hişam, «Sirə», c. II, s. 70; İbn Əsir, «Kamil», c. II, s. 95-96.

Bu dönəmdə yəhudilər gələcəyi müjdələnen son peyğəmbərin onlardan olacağına inanırdılar. Ancaq hz. Məhəmməd (s.a.s), hz. İsmayılın (s.a.s) soyundan olan ərəblərdən olduğu üçün yəhudilər ona inanmaqdan imtina etdilər.⁴⁴⁴

İslam Peyğəmbərinin xanımı hz. Safiyyə (s.a.s) anladır: «Hz. Məhəmməd (s.a.s) Mədinəyə hicrət edəndə Quba kəndinə gələn kimi, Onun (hz. Safiyyənin) Bəni Nadir yəhudilərindən olan atası Huyey b. Ahtab ilə əmisi Əbu Yasir b. Ahtab tez Quba kəndinə getdilər. Günəş batarkən çox yorğun və üzgün halda evə qayıtdılar. Əbu Yasir, Huyey b. Ahtabdan soruşdu:

- Bu, gələcəyi müjdələnen Peyğəmbərdirmi?
- Bəli, vallah, Odur.
- Bunun o peyğəmbər olduğunu yaxşı öyrəndinmi, təsbit etdinmi?
- Bəli.
- Elədirsə, Ona qarşı qəlbində nə var?
- Vallah, sağ olduqca Ona qarşı daima düşmənlik edəcəyəm».⁴⁴⁵

Uca Quran bu gerçəkliyi belə təsbit etmişdir:

«Onlara Allah tərəfindən əllərindəkini (Tövrati) təsdiq edən bir kitab (Quran) göndərildiyi zaman (onu qəbul etmədilər). Halbuki, əvvəlcə (Məhəmməddən qabaq) kafirlərə (ərəb müşriklərinə) qələbə çalmaq üçün («Tövratda adı çəkilən axır zaman peyğəmbər gəlib bizə yardım edəydi!» - deyə Allaha) yalvarırdılar. Bildikləri (peyğəmbər) gəldikdə isə (paxıllıq edib) ona inanmadılar. Allah kafirlərə lənət eləsin!».⁴⁴⁶

⁴⁴⁴ İbn Sad, «Tabaqat», c. I, s. 155.

⁴⁴⁵ Əbu Nuaym, «Dəlailül-nübüvvə», c. I, s. 39.

⁴⁴⁶ əl-Bəqərə, 2/89.

Hz. Musa (s.a.s) Həcc ziyarətinə getmişdir. Hz. Məhəmməd (s.a.s) hicrətin onuncu ilində Vida həccinə gedərək Əzraq vadisinə çatdı. Belə buyurdu:

- Bu, hansı vadidir?

- Əzraq vadisidir, - dedilər.

- Musanın şəhadət barmaqlarını qulaqlarına tıxayıb, yüksək səslə Allaha təlbiyə edərək vadidən keçdiyini görürəm». ⁴⁴⁷

HZ. MUSANIN (s.a.s) DOQQUZ MÖCÜZƏSİ

Uca Allah (c.c) Qurani-Kərimdə Hz. Musaya doqquz möcüzə verdiyini buyurmuşdur. ⁴⁴⁸ Bu möcüzələr **Onun əsasının bir ilana (əjdahaya) çevrilməsi, sağ əlinin günəş kimi parlaması və ağ olması, sehrbazların sehrini pozması, tufan bəlası** (uca Allah (c.c) Misirin qibti xalqına tufan göndərdi. Hər yeri su basdı, tufan yeddi gün davam etdi. Hz. Musanın (s.a.s) duası ilə tufan bəlası başa çatdı), **qıtlıq** (Hz. Musa (s.a.s) Firon qövmünün iman etməsindən ümidini üzdükdən sonra onların mal və sərvətlərinin yox olması üçün dua etdi. Uca Allah (c.c) onun duasını qəbul etdi) ⁴⁴⁹, **Çəyirtkə bəlası** (uca Allah (c.c) iman etməyən qövmə çəyirtkə bəlası göndərdi. Bu çəyirtkələr onların bütün əkinlərini, meyvələrini, ağaclarının yarpaqlarını və çiçəklərini yedi, qapıları, paltarları, ev əşyalarını, evlərin tavanlarındakı ağacları, dəmir mismarları belə, yeməyə başladı, tavanlar çökdü. Hz. Musanın (s.a.s) duası ilə onlar bu bəladan xilas oldular) ⁴⁵⁰, **Buğda güvəsi bəlası** (uca Allahın (c.c) buyruğu ilə buğda güvəsi (biti) yerdəki bütün bitkini yedi. İnanma-

⁴⁴⁷ İbn Macə, «Sünən», c. II, s. 965.

⁴⁴⁸ əl-İsra, 17/101.

⁴⁴⁹ Yunus, 10/88-89; Taberi, «Tarih», c. I, s. 213.

⁴⁵⁰ Yunus, 10/88-89; Taberi, «Tarih», c. I, s. 213.

yan qövmün yeməyinin, paltarının içinə doldu. Hz. Musanın (s.a.s) duası ilə bu bəladan xilas oldular ancaq yenə iman etmədilər). **Qurbağa bəlası** (uca Allah (c.c), hz. Musaya (s.a.s) Nil çayının dar yeri üzərində durub əsasının ucunu çayın suyuna batırmasını, çayın yaxınına, uzağına, aşağısına, yuxarisına əsa ilə işarə etməsini vəhy etdi. Qurbağalar qibtilərin evlərinə, çuvallarının, qablarının, binalarının içinə doldular. Hər şeyin içində qurbağa var idi. Qurbağalar yemək qazanlarını doldurur, ocaqları söndürür, yeməkləri xarab edirdi. Yollar, küçələr qurbağa ölüsü ilə dolu idi, üfunət insanları həlak edirdi. Hz. Musanın (s.a.s) duası ilə bu bəlaya son qoyuldu. Ancaq onlar yenə də iman etmədilər).⁴⁵¹

Hz. Musaya (s.a.s) aid olan möcüzələrdən biri də **qan bəlasıdır**. Qurbağa bəlasından bir nəticə çıxarmayan, azğın qövmə hz. Musa (s.a.s) bəd dua etdi. Uca Allah (c.c) onlara qan bəlası göndərdi. Eyni sudan İsrail oğulları və qibtilər istifadə edirdilər. Ancaq qibtilərin aldığı su qana çevrilirdi. Onlar hz. Musaya (s.a.s) müraciət etdilər. Onun duası ilə bu bəlaya son qoyuldu. Ancaq onlar yenə də iman etmədilər.⁴⁵²

DİVAN ƏDƏBİYYATINDA HZ. MUSA (s.a.s)

Divan ədəbiyyatında hz. Musanın (s.a.s) uca Allahla (c.c) danışması, yəni kəlimullah olması, onun möcüzələri önə çəkilməmişdir. Divan şairləri onu hz. Məhəmmədin (s.a.s) çobanı, çavuşu, lütf qapısının gözətçisi olaraq təqdim etmişlər. «... Hz. Peygamberin, hz. Yusufdan daha güzel olduğu gibi Musadan da güzel ve açık konuştuğu, fasih oluşu vurqulanır. Habibullahın yücelik etegine yapışan Musanın (a.s) bu yüzden elinde asanın yılan olduğu, Onun bu mücizesine kar-

⁴⁵¹ Salebi, «Arais», s. 193-194.

⁴⁵² Taberi, «Tarih», c. I, s. 212; İbn Esir, «Kamil», c. I, s. 186.

şılık hz. Peygamberin yılanı karıncaya çevirebilecegi ve Musanın elindeki bu mucizevi asanın hz. Muhammedin fazilet kapısında bekçi olduğuna işaret ettiği konu edilir. Bu arada nurlu elin (yedi-beyza) yuce Peygamberin mucizeler kitabına bir sayfa bile olmadığı, hz. Muhammedin yedi-beyzasını görünce ellerinin arkasına sakladığı dile getirilir:

Yahya Bey:

Gördi Ahmedde bir yedi-beyza,

Kodı el arkasın yire Musa». ⁴⁵³

(Əhməddə bir nurlu əl gördü və Musa əlinin arxasını yerə qoydu)

Divan şairləri bir daşdan on iki bulaq su axıdan hz. Musanın (s.a.s) bu möcüzəsinə qarşı hz. Məhəmmədin (s.a.s) barmağından su axıtması möcüzəsini təsvir etmişlər. Şairlərə görə, Nil çayının ikiye bölünüb hz. Musaya (s.a.s) yol verməsi Həbibullahın feyzi ilə bağlıdır. Şairlər hz. Musanın (s.a.s) bütün mözucələrini islam Peyğəmbərinin möcüzələri ilə müqayisə etmişlər. Şairlər hz. Musanın (s.a.s) Tur dağında ilahi təcəlliyə nail olmasını islam Peyğəmbərinin meracı ilə müqayisə etmişlər. Onlara görə merac daha böyük bir hadisədir, çünki islam Peyğəmbəri o gecə Haqqa qovuşma məqamını uca ərşdə əldə etmiş, hz. Musa (s.a.s) isə ancaq Tur dağında qalmışdır. «... Tur dağına çıxan hz. Musaya ayakkabılarını çıxartması söylenmiş, ama Miracda yuce Peygamberin ayakkabıları arşı-azama tac olmuşdur. Orada cenab Hakkın cəmalini görmək isteyen Musaya «Len terani» («Beni göremezsən») hitabı gelmiş, hz. Peygamber ise bizzat Hakkın tecellisine canlı bir misal olmuşdur». ⁴⁵⁴

⁴⁵³ Emine Yeniterzi, göstərilən qaynaq, s. 333.

⁴⁵⁴ Emine Yeniterzi, göstərilən qaynaq, s. 333.

BEYTİN MƏNASI

Hız. Nizami öncəki beytlərdə «qəbul topu», «bulaq» adlandırdığı peyğəmbərliyi bu beytdə «cam» kimi təqdim etmişdir.

Şairə görə, Hz. Musa (s.a.s) «əlini bu camda boş gördü», yəni istədiyini tam əldə edə bilmədi. Şair bu sözləri deyərkən nəyi nəzərdə tutmuşdur? Hər şeydən öncə onu deməliyik ki, Hz. Musa (s.a.s) ilə bağlı öncə anladığımızımızdan aydın olduğu kimi, o, çox inadkar bir qövmə rastlaşdı. Möcüzələrinə, təbliğatına, israrlı dəvətinə, bəlalara baxmayaraq, ona çox az adam inandı.

Şair, «O, əlini bu camda boş gördü» deyərkən gəncliyində təsadüfən bir adam öldürməsinə də işarə etmişdir. O, bir gün yolla gedərkən bir İsrail oğullarından, o birisi Fironun qövmündən olan iki şəxsin dalaşdığını gördü. Onun qövmündən olan yardım istədi. Hz. Musa (s.a.s) da ona yardım etdi. Qibtinin köksünə bir yumruq vurdu və bu şəxs öldü. O, bu hadisənin şeytanın işi olduğunu bildirdi. Uca Allaha (c.c) dua etdi, bağışlanmasını istədi.

Şair, «O, əlini bu camda boş gördü» deyərkən Hz. Musanın (s.a.s), uca Allahı (c.c) görmək istəməsinə işarə etmişdir:

(əl-Əraf, 7/143)

«Musa təyin etdiyimiz vaxtda (Turi-Sinaya) gəldikdə Rəbbi onunla (arada heç bir vasitə olmadan) danışdı. (Musa):

«Ey Rəbbim! Özünü mənə göstər. Sənə baxım!», - dedi. Allah: «Sən Məni əsla görə bilməzsən. Ancaq (bu) dağa bax. Əgər o, yerində dura bilsə, sən də Məni görə bilərsən!» - buyurdu. Rəbbi dağa təcəlli etdikdə (Allahın nuru dağa saçıldıqda) onu parça-parça etdi. Musa da bayılıb düşdü. Ayıldandan sonra isə: «Sən paksan, müqəddəssən! (Bütün eyib və nöqsanlardan uzaqsan!) Sənə (bu işdən ötrü) tövbə etdim. Mən (İsrail oğullarından Səni görməyin mümkün olmadığına) iman gətirənlərin birincisiyəm!» - dedi».

Şair, hz. Musanın (s.a.s) bu addımını «əlini camda boş görmək» kimi qiymətləndirmişdir. Şair Onun bu addımlarının yanlış olduğunu ifadə etmək üçün hz. Musanın (s.a.s) «əlindəki şüşəni Ərni dağının dibinə çırpdı»ğın bildirmişdir. **Yəni hz. Musa (s.a.s) şüşəsini-qabını peyğəmbərlik adlı camdan doldurmaq üçün Ərni dağında olan saf sulu bulağa getmiş, ancaq yanlış addımlar atdığına görə istəyini tam əldə edə bilməmiş və acığından əlindəki şüşəni dağa çırparaq sındırmışdır.**

İYİRMİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: MƏSİHA BU QİDAYA TAMAH ETMƏDİ

عزم مسیحا نه به این دانه بود
کوز درون تهمتی خانه بود

*Məsiha bu qidaya tamah etmədi,
Çünkü o (xalq) içərisində töhmətlə ləkələnmişdir.*⁴⁵⁵

Şair bu beytdə hz. Məhəmmədlə (s.a.s) müqayisə tə-
rəfi olaraq hz. İsanı (s.a.s) seçmişdir.

HZ. İSA (s.a.s)

Hiz. İsa (s.a.s) ortaboşlu, qırmızıya çalan ağbənizli idi.⁴⁵⁶ Onun saçları düz idi, saçını uzadar, çiyinlərinin arasına tökərdi, sinəsi geniş idi, bədənində çoxlu xal var idi. Yun paltar, ağac qabığından hazırlanmış ayaqqabı geyərdi. Çox zaman ayaqyalın olardı. Onun nə şəxsi evi, nə şəxsi ev əşyası, nə ailəsi, nə də zəruri qidadan başqa bir şeyi var idi. Heç bir şeyi sabaha saxlamazdı. O, göylərə ucaldılarkən bir yun paltardan, bir çoban məstindən, bir də dəri dağarcıqdan başqa bir şeyi geridə qalmadı.⁴⁵⁷

O, bu dünyadan üz çevirmiş, axirəti çox sevən, özünü uca Allaha (c.c) həsr etmiş bir mübarək insan idi. Yer üzünü dolaşar, harada günəş batarsa, orada iki ayağının üzərində namaz qılardı. Bütün gecəni namazla, gündüzləri də orucla keçirərdi. Arpa çörəyi yeyərdi.⁴⁵⁸

⁴⁵⁵ Nizami Gəncəvi, göstərilən qaynaq, s. 40.

⁴⁵⁶ Buhari, «Sahih», c. IV, s. 140; Müslim, «Sahih», c. I, s. 152.

⁴⁵⁷ Hakim, «Müstədrək», c. II, s. 596.

⁴⁵⁸ Hakim, «Müstədrək», c. II, s. 596.

Hız. İsa (s.a.s) həvarilərinə məscidləri məskən etməyi, evlərini bir yolçu mənzilinə çevirməyi tövsiyə edirdi. Ondan su üzərində necə yeridiyi soruşulanda «yəqinlə», deyə cavab vermişdir. Həvarilər bir gün Hz. İsanı (s.a.s) axtarmağa getdilər. Onu suyun üzərində yeriyən gördülər. Ondan soruşdular:

- Ey Allahın Peyğəmbəri! Biz də sənin yanına su üzərində yeriyərək gələkmi?

- Gələ bilərsiniz.

Həvarilərdən biri ayağını suya salanda batdı.

Hız. İsa (s.a.s) buyurdu:

- Əlini ver, ey az imanlı. Əgər Adəm oğlunun zərre qədər yəqini olsaydı, suyun üzərində yüyürərdi».⁴⁵⁹

Hız. İsa (s.a.s) islam Peyğəmbərinin gələcəyini müjdələmişdir:

(Saff, 61/6)

«Onu da xatırla ki, bir vaxt Məryəm oğlu İsa belə demişdi: «Ey İsrail oğulları! Həqiqətən, mən özümdən əvvəl nazil olmuş Tövratı təsdiq edən və məndən sonra gələcək Əhməd adlı bir peyğəmbərlə (sizə) müjdə verən Allahın elçisiyəm!» Sonra (İsa, ya da Məhəmməd) onlara açıq-aşkar mözücələr gətirdikdə onlar: «Bu, açıq-aydın sehrdir!» - dedilər».

⁴⁵⁹ Ahmed b. Hanbel, «əz-Zühd», s. 77.

H. Məhəmməd (s.a.s) merac gecəsi h. İsa (s.a.s) ilə qarşılaşmışdır.⁴⁶⁰

Qurana görə, yəhudilərin h. İsanı (s.a.s) öldürmələri ilə bağlı iddialarının heç bir əsası yoxdur:

«Onlar həm küfr etdikləri (İsanı inkar etdikləri) və Məryəmə qarşı böyük bir böhtan dedikləri üçün (lənətə düşər oldular). (Onların lənətə düşər olmalarının bir səbəbi də): «Biz, Allahın elçisi Məryəm oğlu İsa əl-Məsihi öldürdük», - demələridir. Halbuki onlar İsanı nə öldürdülər, nə də çarmıxa çəkdilər. Onlarda yalnız belə bir təsəvvür yarandı. Bu haqda ixtilafda olanlar onun (şəxsən öldürülməsi) barəsində, əlbəttə, şəkk-şübhə içərisindədirlər. Onların buna dair heç bir məlumatı yoxdur. Onlar ancaq zənnə qapılırlar. Həqiqətdə onu (İsanı) öldürməmişlər. Xeyr, Allah onu öz dərgahına qaldırmışdır. Şübhəsiz, Allah yenilməz qüvvət sahibi, hikmət sahibidir!».⁴⁶¹

H. İsanın (s.a.s) duası ilə uca Allah (c.c) onun həvariləri üçün göydən süfrə endirmişdir:

«Məryəm oğlu İsa dedi: «Ey Allah, ey bizim Rəbbimiz! Bizə göydən bir süfrə nazil et ki, o bizim həm birincimiz, həm də axırıncımız (həm bizim, həm də bizdən sonra gələnlər) üçün bir bayram və Səndən (Sənin qüdrətindən) bir mözucə olsun. Bizə ruzi ver ki, Sən ruzi verənlərin ən yaxşısısan».⁴⁶²

H. İsa (s.a.s) xəstələri sağaldarkən və ölümləri dirildərkən bu duanı oxumuşdur:

«Ey Allahım! Səmada ilah Sənsən! Yerdə ilah Sənsən! İkisində də Səndən başqa ilah yoxdur! Göylərdə Cabbar Sənsən! Yerdə Cabbar olan Sənsən! İkisində də Səndən

⁴⁶⁰ Ahmed b. Hanbel, «Müsnəd», c.III, s. 148; Buhari, «Sahih», c. IV, s. 248; Müslim, «Sahih», c. I, s. 145.

⁴⁶¹ ən-Nisa, 4/156-158.

⁴⁶² Maidə, 5/114.

başqa Cabbar olan yoxdur! Göylərdə hökmdar olan Sənsən! Yerdə də hökmdar olan Sənsən! İkisində də Səndən başqa hökmdar yoxdur. Göylərdə hökm Sənindir! Yerdə hökm Sənindir! İkisində də Sənin hökmündən başqa hökm yoxdur! Sənin yer üzündəki qüdrətin səmadakı qüdrətin kimidir! Sənin yer üzündəki səltənətin səmadakı səltənətin kimidir! Mən Sənin şərəfli adlarınla Səndən istəyirəm! Heç şübhə yoxdur ki, Sən hər şeyə qadirsən, Sənin hər şeyə gücün yetər».⁴⁶³

Hz. İsayə (s.a.s) otuz yaşında ilahi vəhy nazil oldu. O, xalqı imana, ibadətə dəvət etdi, xəstələri, anadan kor doğulanları, dəliləri, cüzam xəstələrini sağaltmaq imkanına sahib oldu. Xalq onu sevdi, çoxları ona tabe oldu, adı hər yerə yayıldı. Minlərlə xəstə Onun qapısına gəldi. Onun yanına gəlmək imkanı olmayanların yanına özü gedərdi. O, xəstələri uca Allaha (c.c) iman etmək şərti ilə sağaldı.⁴⁶⁴

Qurani-Kərimdə Hz. İsanın (s.a.s) anası Hz. Məryəmlə (s.a.s) bağlı ayrıca surə var.⁴⁶⁵ Hz. Məryəmdə hələ gənc olarkən qeyri-adi hallar müşahidə olunurdu:

«... Belə olduqda Rəbbi (Məryəmi) yaxşı qəbul etdi, onu gözəl bir fidan kimi böyütdü və Zəkəriyyəyə tapşırıldı. Zəkəriyyə hər dəfə (Məryəmin) ibadət etdiyi mehraba girdikdə onun yanında bir ruzi olduğunu görərdi. Zəkəriyyə: «Ey Məryəm, bunlar sənin üçün haradandır?», - dedikdə, o: «Allah tərəfindəndir!» - deyə cavab verərdi. Həqiqətən, Allah istədiyi şəxsə hədsiz ruzi verər!».⁴⁶⁶

Hz. Məhəmməd (s.a.s) bir mübarək hədisində belə buyurmuşdur: «Öz zamanındakı qadınların xeyirlisi İmran

⁴⁶³ Salebi, «Arais», s. 390.

⁴⁶⁴ İbn Əsir, «Kamil», c. I, s. 314; Taberi, «Tarih», c. II, s. 21.

⁴⁶⁵ Məryəm, 19.

⁴⁶⁶ Ali-İmran, 3/37.

qızı Məryəm idi. Bu ümmətin qadınlarının xeyirlisi də Xədicədir. Cənnət qadınlarının üstünü Xədicə binti Huveylid, Fatimə binti-Məhəmməd, Məryəm binti İmran, Fironun zövcəsi Asiyə binti-Müzahimdir». ⁴⁶⁷

Qurani-Kərim hz. Məryəmin pak bir qadın olduğunu buyurmuş, mələklərin ona müraciət etdiyini, müjdələr verdiyini açıqlamışdır:

«(Ey Peyğəmbər!) Xatırla ki, bir zamanlar mələklər belə demişdilər: «Ey Məryəm, həqiqətən, Allah səni seçmiş, (eyiblərdən) təmizləmiş, (cəmi) aləmlərin (bütün dünyanın) qadınlarından üstün tutmuşdur. Ey Məryəm, öz Rəbbinə itaət et, səcdəyə qapan və rüku edənlərlə birlikdə rüku et! (Namaz qılanlarla bir yerdə namaz qıl!)». ⁴⁶⁸

«... Mələklər dedilər: «Ey Məryəm! Həqiqətən, Allah Öz tərəfindən bir kəlmə ilə sənə müjdə verir. Onun adı Məryəm oğlu İsa əl-Məsihdür ki, dünyada və axirətdə şanı uca (şərəfli) və (Allaha) yaxın olanlardandır». ⁴⁶⁹

Hz. İsa (s.a.s) beşikdə olarkən insanlarla danışmışdır:

«... O (həm) beşikdə ikən, (həm də) yaşa dolduqdan sonra insanlarla danışacaq və salehlərdən (xeyirli iş görənlər) olacaq». ⁴⁷⁰

Hz. İsa (s.a.s) atası olmadan uca Allahın (c.c) lütfü ilə doğulmuşdur:

«(Məryəm): «Ey Rəbbim! Mənə bir insan əli toxunmadığı halda necə uşağım ola bilər?», - dedikdə (Allah (c.c)) buyurdu: «(Bəli) elədir, (ancaq) Allah istədiyini yaradır. O,

⁴⁶⁷ Ahmed b. Hanbel, «Müsned», c.I, s. 84; Buhari, «Sahih», c. IV, s. 230; Müslim, «Sahih», c. IV, s. 1886; Tirmizi, «Sünən», c. V, s. 702-703.

⁴⁶⁸ Ali-İmran, 3/43.

⁴⁶⁹ Ali-İmran, 3/45.

⁴⁷⁰ Ali-İmran, 3/46.

bir işin əmələ gəlməsini qərara aldıqda ona ancaq «Ol!» deyər, o da (dərhal) olar».⁴⁷¹

Uca Allah (c.c), hz. İsayə (s.a.s) elm və peyğəmbərlik vermişdir:

«(Allah) ona (İsayə) yazmağı, hikməti, Tövrəti və İncili öyrədəcək. Onu İsrail övladına (yəhudilərə) peyğəmbər göndərəcək...».⁴⁷²

Uca Allah (c.c), hz. İsayə (s.a.s) bir sıra möcüzələr vermişdir:

«... Mən, həqiqətən, Rəbbinizdən sizə möcüzə gətirmişəm. Sizin üçün pələndən quşabənzər bir surət düzəldib ona üfürərəm, o da Allahın izni ilə quş olar. Anadangəlmə korları, cüzam xəstəliyinə tutulanları sağaldar və Allahın izni ilə ölümləri dirildərəm. Mən evlərinizdə yediyiniz və yığıb saxladığınız şeyləri də sizə xəbər verərəm. Əgər möminsinizsə, burada (peyğəmbər olduğuma) bir dəlil vardır».⁴⁷³

DİVAN ƏDƏBİYYATINDA HZ. İSA (s.a.s)

İslam Peyğəmbəri divan ədəbiyyatında ən çox hz. İsa (s.a.s) ilə müqayisə olunmuşdur. Divan şeirində ən çox hz. İsanın (s.a.s) ölümləri diriltməsi, şəfa olan nəfəsi, göyə yüksəldilməsi, hz. Məhəmmədin (s.a.s) bir peyğəmbər olaraq göndəriləcəyini müjdələməsi önə çəkilmişdir.

Şairlərə görə, hz. İsayə bir sıra möcüzələrin verilməsi onun islam Peyğəmbərinin gələcəyini müjdələməsi ilə bağlıdır. «... Cenabi-Həq hebibinin müjdesini verdiyi üçün Ona ihya etmə möcüzəsini bağışlamışdır. Dem kəliməsinin

⁴⁷¹ Ali-İmran, 3/47.

⁴⁷² Ali-İmran, 3/48.

⁴⁷³ Ali-İmran, 3/49.

soluk, nefes manaları göz önünde bulundurularak, hz. Peygamberden dem verduğu için nefesi mucizeler göstərmiş və ya «İsmi-azam» duasının okuyana büyük güc verdiyi gibi, yuce Peygamberin İsmi Azam olan adını öyrənmesiylə nefesi hayat bağışlayıcı olmuşdur». ⁴⁷⁴

Divan şairlərinə görə, hz. Məhəmməd (s.a.s) kainatın yeganə yaradılış məqsədi olmuşdur. Kainatdakı bütün varlıqlar onun nurunun bərəkəti ilə yaradılmışdır. Ona görə də islam Peyğəmbərinin mözucələri daha böyükdür.

Divan şairləri islam Peyğəmbəri ilə hz. İsanı (s.a.s) müqayisə edərkən önə çəkdiqləri başqa bir məsələ onun göyə yüksəlməsidir. Şairlərə görə, hz. İsanın (s.a.s) göyə yüksəlməsi islam Peyğəmbərinin feyzinə, bərəkətinə bağlıdır. Hz. İsa (s.a.s) həm islam Peyğəmbərinin gələcəyini yer üzündə olanlara xəbər vermiş, həm də bu müjdəni mələklərə xəbər vermək üçün göyə yüksəlmişdir.

Şeyx Qalib:

Tebşir için kudumün İsa,

Ta minberi-çarha çıkdı guya. ⁴⁷⁵

(Sənin bir peyğəmbər olaraq gələcəyini müjdələmək üçün hz. İsa (s.a.s) göylərin minbərinə çıxdı)

Böyük şair Şeyx Qalib islam Peyğəmbərinin bir peyğəmbər kimi gələcəyini hz. İsanın (s.a.s) dili ilə ifadə etmək üçün «minbər» sözündən məharətlə istifadə etmişdir. Minbər danışmaq, gözəl söz söyləmək üçün bir məkən olduğundan hz. İsa (s.a.s) da o minbərə çıxmış və mələklərə müjdə vermişdir.

Divan şairlərinə görə, hz. Məhəmmədin (s.a.s) nuru səməyə doğru gedən bir yoldur, göylərə yayılan işıqdır. Hz.

⁴⁷⁴ Emine Yeniterzi, göstərilən qaynaq, s. 337.

⁴⁷⁵ Emine Yeniterzi, göstərilən qaynaq, s. 337.

İsa (s.a.s) da islam Peyğəmbərinin ümmətindən ola bilmək üçün bir ruh olub göylərə uçmuşdur.

Divan şairlərinə görə, hz. Məhəmməd (s.a.s) merac gecəsi göyün ən üst təbəqəsi olan ərşi-əzəmi keçib uca Allahın (c.c) hüzuruna getmişdir. Hz. İsa (s.a.s) isə göyün dördüncü təbəqəsində qalmışdır.

Divan şairlərinə görə «... Eger hz. İsa (s.a.s), hz. Peygamberin adını «hulusi-kalb» (ürəkdən, səmimi qəlblə – S.H) ansaydı, yeddinci gök katına kadar ulaşabileceği, rifat yönüyle hz. Muhammede ulaşmadığı, Onun biniti Burak yıldırım hızıyla yol alırken, bunun eşeginin yaya kaldığı anlatılır ve Mesihin merac qayesiyle yüksəlməsinə rağmen, istek yolunun maksud konağına erişemediği dile getirilir:

Füzuli:

Əzmi-çərx etdi Məsiha ki bula meracın,
Yetmədi mənzili-məqsuda təriqi-tələbi.⁴⁷⁶

(Məsih meracına qovuşmaq üçün göylərə çıxmağa cəhd etdi. Ancaq o, məqsədinə çatmadı)

Divan şairlərinə görə, hz. İsa (s.a.s) göyün dördüncü mərtəbəsində qalmışdır və sanki hz. Məhəmmədin (s.a.s) gözətçisi olmuşdur. Şairlərə görə, hz. İsa (s.a.s) ruhullahdır, ancaq hz. Məhəmməd (s.a.s) həbibullahdır.

Divan şairləri başqa peyğəmbərlərə yer ayırarkən onları hz. Məhəmmədlə (s.a.s) müqayisə etmiş və hər zaman islam Peyğəmbərinin üstünlüyünü ifadə etmişlər. Onlara görə, hz. Məhəmməd (s.a.s) ən son peyğəmbərdir, ancaq gerçəkdə ilk nurun, ilk ruhun, ilk peyğəmbərlik şərəfinin sahibidir. Ona görə də o həm ilkdir, həm də sondur, o, peyğəmbərlik risaləsinin sonu, başqa peyğəmbərlər isə girişidir. «Padişahların geçəcəyi yolun aydınlatıldığı gibi, digər

⁴⁷⁶ Emine Yeniterzi, göstərilən qaynaq, s. 337.

peyğamberlər de Resulullahın yolunu aydınlatmaq için önce gelmişlərdir. Ancak nihayetinde hepsi yine Onun ümmetine dahil olacaqlardır...».⁴⁷⁷

Divan şairlərinə görə, hz. Məhəmməd (s.a.s) peyğəmbərlik taxtının bəzəyidir, peyğəmbərlərin sultanıdır. Onun fəziləti, elmi və irfanı bütün peyğəmbərlərdən seçilir, uca Allahın (c.c) Ona verdiyi elm çox böyükdür.

Divan şairlərinə görə, başqa peyğəmbərlərin haqq yoluna dəvəti ancaq öz qövmələri ilə məhdudlaşmış, ancaq hz. Məhəmməd (s.a.s) bütün insanlara və cinlərə bir peyğəmbər olaraq göndərilmişdir. Ondan öncəki peyğəmbərlərin göstərdikləri möcüzələr islam Peyğəmbərinin möcüzə süfrəsinin qırıntılarıdır.

Şairlərə görə, peyğəmbərlər üzüyünün qaşısı hz. Məhəmməddir (s.a.s), peyğəmbərlik onunla şərəflənmişdir. Peyğəmbərlər təsbehinin incilərini nizama düzən, təsbehin həm başlanğıcı, həm də sonu olan da Odur.

HZ. NİZAMİYƏ GÖRƏ, HZ. İSA (s.a.s)

Şair bu beytdə hz. İsanı (s.a.s) islam Peyğəmbəri ilə müqayisə edərkən Ona bağlı bir neçə məsələni önə çəkmişdir. Şair ənənəsinə sadıq qalaraq hər bir peyğəmbəri onun bağlı olduğu anlayışlarla təqdim etdiyi kimi, hz. İsanı (s.a.s) da onu təqdim edə biləcək, onu doğru tanıdacaq əlamətlərlə təsvir etmişdir.

Şairə görə, hz. İsanın (s.a.s) ən güclü, ən üstün cəhətlərindən biri onun dünya malını heçə sayması, dünya nemətinə bağlanmaması, zühd həyatı yaşaması, axirəti çox sevməsi, bütün həyatını, bütün işlərini axirət ölçülə-

⁴⁷⁷ Emine Yeniterzi, göstərilən qaynaq, s. 337.

rinə görə qurmasıdır. Şair, hz. İsayə (s.a.s) bağı olan bu anlayışı ifadə etmək üçün beytin birinci misrasında «danə» («qida») sözündən istifadə etmişdir. Şairin təqdimində «danə» dünya malı deməkdir. Şair deyir ki, hz. İsa (s.a.s) dünya malına meyil etmədiyi kimi, peyğəmbərlik adlı qidaya da tamah salmadı. Çünki onun «ev xalqı», yəni ümməti onu qəbul etmirdi, onu töhmət altında qoyurdu, onu ləkələyirdi.

Şair «ev xalqı» hz. İsayə (s.a.s) töhmət ləkəsi vururdu deməklə bir neçə məsələni nəzərdə tutmuşdur. Bilindiyi kimi, hz. İsa (s.a.s) atasız dünyaya gəlmişdi və bu uca Allahın (c.c) bir lütfü idi. Ancaq hz. İsanın (s.a.s) qövmü onun anasına inanmadı, ona qarşı çirkin ittihamlar irəli sürdü:

(Məryəm, 19/27-33)

«... (Məryəm) uşağı götürüb öz adamlarının yanına gəldi. Onlar dedilər: «Ey Məryəm! Sən çox əcaib bir şeylə (atasız uşaqla) gəldin! (Ya da çox çirkin bir iş gördün!) Ey Harunun bacısı, atan pis kişi, anan da zinakar deyildi! (Məryəm: «Özü ilə danışın», - deyə) ona (uşağa) işarə etdi. Onlar: «Beşikdə olan uşaqla necə danışacaq?» - dedilər. (Allahdan bir möcüzə olaraq körpə dilə gəlib) dedi: «Mən, həqiqətən, Allahın quluyam. O, mənə kitab (İncil) verdi,

özümü də peyğəmbər etdi. O, harada oluramsa olum, mənə mübarək (həmişə hamıya xeyir verən, dini hökmləri öyrədən) etdi və mənə diri olduqca namaz qılıb zəkat verməyi tövsiyə buyurdu. O, həmçinin mənə anama qarşı olduqca itaətkar (nəvazişkar) etdi, (heç kəsə qarşı) zülmkar, asi (dikbaş) eləmədi! Doğulduğum gün də, öləcəyim gün də, diriləcəyim (qiyamətdə qəbirdən diri olaraq qaldırılacağım) gün də (Allahdan) mənə salam olsun!»

H. Nizami (s.a.s) «qövmü, ev xalqı Ona töhmət ləkəsi vurdu» deyərkən İsrail oğullarının hz. İsayə (s.a.s) inanmamasını, Ona zülm etməsini, Onu öldürməyi qərara almasını nəzərdə tutmuşdur. İsrail oğulları Onun bir peyğəmbər olduğunu bildikləri, möcüzələrini gördükləri halda, Ona qarşı düşmənlik etdilər, insanları onun yolundan çəkirdilər, onun əleyhinə qruplar düzəldilər, romalıları Ona qarşı yönəldilər, Onun hakimiyyət istədiyini iddia etdilər. Nəhayət, Onu öldürməyə qərar verdilər. Ancaq uca Allah (c.c) Onu ölümdən xilas edib, göylərə ucaltdı:

(ən-Nisa, 4/157-158)

«(Onların lənətə düşər olmalarının bir səbəbi də): «Biz, Allahın elçisi Məryəm oğlu İsa əl-Məsihi öldürdük», - demələridir. Halbuki onlar İsanı nə öldürdülər, nə də çarmıxa çəktilər. Onlarda yalnız belə bir təsəvvür yarandı. Bunun haqqında ixtilafda olanlar onun (şəxsən öldürülməsi) barəsində, əlbəttə, şəkk-şübhə içərisindədirlər. Onların buna

dair heç bir məlumatı yoxdur. Onlar ancaq zənnə qapılırlar. Həqiqətdə onu (İsanı) öldürməmişlər. Xeyr, Allah onu Öz dərgahına qaldırmışdır. Şübhəsiz, Allah yenilməz qüvvət sahibi, hikmət sahibidir».

H. Nizami «qövmü, ev xalqı Ona töhmət ləkəsi vurdu» deyərəkən xristianların h. İsanı (s.a.s) uca Allahın (c.c) oğlu, h. Məryəmi də uca Allahın (c.c) anası elan etmələrini, bu yolla da uca Yaradana şərik qoşduqlarını, doğru yoldan azdıqlarını nəzərdə tutmuşdur. Uca Quran bu yanlış düşüncəni qətiyyətlə rədd edir:

(Məryəm, 19/35-38)

«Allaha (özü üçün) övlad götürmək yaraşmaz. O, pakdır, müqəddəsdir. O, hər hansı bir şeyi yaratmaq istədikdə ona yalnız: «Ol!» deyər, o da dərhal olar. (İsa sonra belə dedi:) «Allah mənim də, sizin də Rəbbinizdir. Yalnız Ona ibadət edin. Bu, doğru yoldur!» (Xaçpərəstlərdən olan) firqələr (İsa Allahdır, ya da Allahın oğludur və s. sözlər deyərək) öz aralarında anlaşmazlığa düşdülər. Vay o böyük günü (qiyamət gününü) görəcək kafirlərin halına! (Sən indi onların özlərini karlığa, korluğa vurmalarına baxma!) Onlar Bizim hüzurumuza gələcəkləri gün (qiyamət günü hər şeyi) elə yaxşı eşidəcək, elə yaxşı görəcəklər ki! Ancaq zalımlar bu gün açıq-aşkar bir zəlalət içindədirlər (haqq yoldan aşkar azmışlar)».

İYİRMİ BİRİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: BU İŞİN ÜZƏRİNƏ SƏN SAYƏ SALDIN

هم تو "فلک طرح" در انداختی
سایه بر این کار بر انداختی

*Fələyin tərhini yalnız sən atdın,
(Və) bu işin üzərinə öz sayəni saldın.*⁴⁷⁸

Hız. Nizami beşinci nətin (sitayışın) bu beytindən başlayaraq ancaq islam Peyğəmbərinin üstünlüyünü əsaslandıraraq əlamətləri şərh edir, Onu peyğəmbərlərlə müqayisə etmir. Şair deyir ki, peyğəmbərlik adlı bir ilahi nemətə tam olaraq ancaq Hz. Məhəmməd (s.a.s) sahib çıxmışdır. Şair beytdə bu peyğəmbərliyə tam sahib çıxmaq anlayışını «bu işin üzərinə öz sayəni saldın» bənzətməsi ilə ifadə etmişdir.

Şairin təqdimatında «kölgə salmaq» qorumaq anlamındadır. «Kölgə salmaq», yəni bir şeyi qanadı altına almaq, onu himayə etmək, onun məhv olmasına imkan verməmək, onun inkişafına şərait yaratmaq deməkdir. El dilində insanlar himayəçilərinə dua edərkən «kölgən başımızın üstündən əskik olmasın» deyirlər.

Şair deyir ki, islam Peyğəmbəri peyğəmbərliyin hədəflərini doğru anladı, onu ilahi əmanət olaraq qəbul etdi, sevdi, qorudu və insanlara təbliğ etdi. Şairin təqdimində «bu işin üzərinə kölgə saldın» anlayışı Hz. Məhəmməd (s.a.s) islam dinini, sonuncu ilahi mesajı insanlığa təqdim etmək üçün zəruri olan bütün fədakarlıqları etdi, insanları uca Allahın (c.c) varlıq və birliyinə inandırdı, şərəfli islam ümməti formalaşdırdı fikrini təqdim etməyə yönəlmişdir.

⁴⁷⁸ Nizami Gəncəvi, göstərilən qaynaq, s. 40.

Şair beytdə islam Peyğəmbərinin bu zəfərinin səbəbini də açıqlamışdır. Şairə görə, bu parlaq zəfərin səbəbi odur ki, hz. Məhəmməd (s.a.s) göylərin və yerin nemətlərinə göz dikmədi, nəfsinə qalib gəldi, könlünə ancaq uca Allahın (c.c) sevgisini yerləşdirdi, uca Allaha (c.c) qul olduğunu dərk etdi, yeganə ibadət olunacaq qüvvənin uca Allah (c.c) olduğunu bildi və hər şeyini bu yolda fəda etdi. İlahi nemətin insanlara çatdırılmasında bir fədakarlıq və təslimiyyət simvolu olan islam Peyğəmbəri insanlığın şərəfini ucaltdı, onlara doğru bir inanc verdi, böyük Nizaminin sözləri ilə desək, kölgəsi ilə insanları qorudu, cəmiyyət üçün inanılacaq, sığınılacaq ünvana çevrildi.

Həz. Nizami bu beytdə islam Peyğəmbərinin qoruyuculuq missiyasını önə çəkmişdir. Şairə görə, hz. Məhəmməd (s.a.s) peyğəmbərlik anlayışını qorumuşdur. Şair bu anlayışla nəyi nəzərdə tutmuşdur?

Həz. Məhəmməd (s.a.s) peyğəmbərliyi qorumuşdur, yəni onun üzərinə qanad açmışdır, kölgəsini onun üzərinə salmışdır, yəni ilk sırada peyğəmbərlik anlayışını təhriflərdən, yanlış dəyərləndirmələrdən təmizləmişdir. Bilindiyi kimi, peyğəmbərlik anlayışı müxtəlif mərhələlərdən keçmişdi, yanlış qavrayışlar və düşüncələr onun gerçək mahiyyətini pərdələmişdi. İslam Peyğəmbəri ilk sırada bu anlayışın mahiyyətini və hədəflərini təbliğ etdi, peyğəmbərlərin vəzifələrini açıqladı, «peyğəmbərin Allahın oğlu» olduğu ilə bağlı batil inancın yanlışlığını bəyan etdi.

Həz. Məhəmməd (s.a.s) islam dinini qorudu, himayə etdi, onun geniş bir coğrafiyaya yayılmasına yol açan əsaslar yaratdı.

İslam Peyğəmbəri islam dini ilə bağlı elə hüquqi, mənəvi-əxlaqi ölçülər müəyyən etdi ki, bu ölçülər dinin sonrakı mərhələlərində də qoruyuculuq vəzifəsini yerinə yetirdi. Bunun üçün hz. Məhəmməd (s.a.s) ilk sırada dinin əsasları-

nı açıqladı, nəyin doğru, nəyin yanlış olduğunu bildirdi. Öz
örnək həyatı ilə insanlıq üçün tükənməz bir xəzinə qoyub
getdi və bu xəzinə dini, insanlığı qorudu.

**İYİRMİ İKİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ:
BU NAMƏ SƏNİN ÜNVANINA MÖHÜRLƏNDİ**

مهر شد این نامه به عنوان تو
ختم شد این خطبه به دوران تو

*Bu namə sənin ünvanına möhürləndi,
Sənin zamanında bu xütbə xətm olundu.*⁴⁷⁹

Hz. Nizami bu beytdə islam Peyğəmbərinin sonuncu elçi olduğunu bədii biçimdə təqdim etmişdir. Şair bu anlayışı ifadə etmək üçün bir neçə vasitədən yararlanmışdır. Beytdə sonuncu olmaq fikrini yaradan vasitələrdən biri «namə» sözüdür. Şair islam Peyğəmbərinin uca Allahla (c.c.) münasibətlərini «namə» sözü ilə ifadə etmişdir. Burada «namə» bir neçə mənada anlaşılır.

Beyt daxilində «namə» sözü hər şeydən öncə uca Allahla (c.c) peyğəmbər arasındakı doğmalığı ifadə edir. Çünki doğma, əziz, çox yaxın münasibətdə olanlar birbirinə məktub yazarlar. Deməli, məktub yazmaq sevginin, inamın göstəricisidir.

Başqa yöndən «namə» islam dinini təmsil edir. Şairə görə, islam dini uca Allahın (c.c) bütün insanlığa olan lütfünün, rəhmət və mərhəmətinin göstəricisidir. İslam dini bir ilahi namədir, onu açıb oxumaq, buyurulanlara əməl etmək bizim borcumuzdur.

Beyt daxilində «namə» sözü müqəddəs kitabımız Qurani-Kərim mənasındadır. Şair uca kitabı bir ilahi məktuba bənzətmişdir.

⁴⁷⁹ Nizami Gəncəvi, göstərilən qaynaq, s. 40.

Beyt daxilində «namə» sözü peyğəmbərlik anlamındadır. Şairə görə, uca Allah (c.c) bir namə göndərərək hz. Məhəmmədin (s.a.s) peyğəmbərliyini elan etmişdir.

Beyt daxilində «namə» sözü bir ilahi müjdə mənasındadır. Uca Allah (c.c) bir namə göndərərək hz. Məhəmmədin (s.a.s) son elçi olduğunu müjdələmişdir, insanlığa qurtuluş yolu göstərmişdir, insanlığa cəhalətdən xilas olaraq işığa, azadlığa çıxmaq və hürri yaşamaq ölçüləri vermişdir. Uca Allah (c.c) bu mübarək «namə»də buyurur ki, ey iman edənlər, sizi yaradana təslim olun, peyğəmbərinizə inanın, Onun ardınca gedin və nura qovuşun.

Uca Allah (c.c) bu ilahi «namə»ni insanlığa belə təqdim edir:

(Yunus, 10/57)

«(Ey insanlar!) Sizə Rəbbinizdən bir öyüd-nəsihət, ürəklərdə olana (cəhalətə, şəkk-şübhəyə, nifaqa) bir şəfa, möminlərə hidayət və mərhəmət (Quran) gəlmişdir».

«Bilin ki, Allah dostlarının heç bir qorxusu yoxdur və onlar qəm-qüssə görməzlər. O kəslər ki, iman gətirmiş və pis əməllərdən çəkinmişlər. Onlara dünyada da axirətdə də müjdə vardır. Allahın sözləri (verdiyi vədlər) heç vaxt dəyişməz. Bu, böyük qurtuluşdur (uğurdur)!»

Hz. Nizami islam Peyğəmbərinin sonuncu elçi olduğunu ifadə etmək üçün istifadə etdiyi vasitələrdən biri də «möhür» sözüdür. Şair «möhür» sözünü beyt daxilində bir neçə mənada işlətməmişdir. Şairə görə, «möhür» son deməkdir. Adətən, möhür bir sənədin sonunda olur. Şair deyir ki, hz. Məhəmməd (s.a.s) sonuncu peyğəmbərdir. Ondan sonra elçi gəlməyəcək.

(əl-Əhzab, 33/40)

«Məhəmməd aranızdakı kişilərdən heç birinin atası deyildir. Ancaq O, Allahın Rəsulu (elçisi) və peyğəmbərlərin sonuncusudur. Allah hər şeyi biləndir!»

Şair «möhür» sözü ilə ifadə edir ki, Məhəmməd (s.a.s) sonuncu elçi olduğu kimi, «namə», yəni Qurani-Kərim də ilahi kitabların sonuncusudur. Şair möhür sözü ilə Quran sözünün, ideyanın ən kamili olduğunu ifadə edir. Şairə görə, uca Allah (c.c), Qurani-Kərimdə insan və cəmiyyət həyatının bütün sahələri ilə bağlı ən mükəmməl ölçüləri vermişdir.

Şair «möhür» sözü ilə islam Peyğəmbərinin özünədek olan peyğəmbərlərin gördüyü işi tamamladığını bildirmişdir.

Hz. Nizami «möhür» sözü ilə peyğəmbərləri uca Allahın (c.c) seçdiyinə işarə etmişdir. Şair deyir ki, uca Allah (c.c) bu naməni möhürləyərək Onun adına göndərmişdir. Peyğəmbər seçmək insanlara aid məsələ deyil.

Şair «möhür» sözü ilə seçdiyi elçisini yoxladığını, Onu bu mübarək vəzifəyə hazırladığını bildirmişdir. Adətən, bir sənəd yoxlanıldıqdan sonra təsdiq olunur, möhür vurulur, bir insan sınaqlardan keçdikdən sonra ona bir vəzifə tapşırılır.

Şair «möhür» sözü ilə hz. Məhəmmədin (s.a.s) peyğəmbərliyinin uca Allah (c.c) tərəfindən təsdiq olun-

duğunu ifadə etmişdir. Yəni O, peyğəmbərdir, bir kimsənin Ona şübhə etməyə haqqı yoxdur.

Şairin təqdimatında «möhür» sözü səlahiyyət deməkdir. Yəni uca Allah (c.c) Onun peyğəmbərliyini təsdiq edib, möhürləyib və Ona səlahiyyət verib. İlahi buyuruqları insanlara çatdırmaq, təbliğ etmək Onun vəzifəsidir.

Şairə görə, «möhür» sözü uca Allahın (c.c) islam Peyğəmbərinə olan inam və etibarını ifadə edir. Çünki bir şəxsin sənədinə möhür vurmaq, onu tanımaq, ona inanmaq deməkdir. Uca Allah (c.c) onun peyğəmbərliyini möhürlədiyi üçün ona yaradılmışlar arasında ən üstün mövqeyi vermişdir.

Hz. Nizami islam Peyğəmbərinin sonuncu və ən üstün peyğəmbər olduğunu ifadə etmək üçün beytin ikinci misrasında «sənin zamanın» («dorane-to»), «xütbə», «xətm» sözlərindən istifadə etmişdir. **«Sənin zamanın» anlayışı ayrıca bir mənə kəsb edir. Yəni O, adi bir insan deyil, o, elə işlər görmüşdür ki, yaşadığı zaman onun adı ilə tanınmışdır. Zamanın islam Peyğəmbərinin adı ilə bağlanması Onun üstünlüklərindən biridir.**

Şair, hz. Məhəmmədi (s.a.s) bağlı olduğu anlayışlar çərçivəsində təqdim etmək üçün «xütbə» sözündən istifadə etmişdir. Beytdə «xütbə» sözü «ilahi xəbər», «ən mükəmməl söz», «islam dini», Qurani-Kərim mənalarını ifadə edir. Burada «xütbə» sözü birinci misradakı «namə» sözünün sinonimidir.

Bilindiyi kimi, xütbə mübarək cümə günlərində cümə namazından öncə oxunur. Xütbənin məzmunu dini mövzuda olur və dinlə bağlı ayrı-ayrı məsələləri əhatə edir. Şair də islam Peyğəmbərinə verilən ilahi nemətin çox böyük, çox dəyərli olduğunu ifadə etmək üçün ilahi buyruqları (əmr və yasaqları) ehtiva edən mətne «xütbə» adını qoyur.

Şairə görə, ilahi buyruqların islam Peyğəmbərinin dövründə tamamlanması Onun uca Allah (c.c) yanındakı dəyərini, şərəfini və başqalarından üstünlüyünü göstərir. Şairə görə, sonuncu olmaq ən mükəmməl, ən üstün olmaq deməkdir. Şair «sonuncu peyğəmbər», «sonuncu kitab», «sonuncu ilahi kitabın nazil olduğu şəxs» anlayışlarını elə böyük bir nemət hesab edir ki, bu sonuncu olmaq fikrini ifadə etmək üçün beytin mətninə eyni mənanı bildirən «namə», «möhürləndi», «sənin zamanın», «xətm olunmaq» söz və ifadələrini daxil edir. Hətta, beytin misraları farsca mətnə sonuncu olmaq fikrini ifadə edən sözlərlə başlayır: «möhür sod», «xətm sod» («möhürləndi», «xətm olundu»).

Şair sonuncu elçi olmaq, sonuncu ilahi kitabla şərəflənmək nemətinin məhz hz. Məhəmmədə (s.a.s) aid olduğunu ifadə etmək üçün beytin farsca misralarının sonunu «sən» («to») əvəzliyi ilə bitirmişdir. Şair sonuncu olmaq şərəfinin islam Peyğəmbərinə aidliyini ifadə etmək üçün «ünvan» sözündən də istifadə etmişdir.

Beytdə «sonuncu olmaq» fikrini gücləndirən anlayışlardan biri də «xətm» sözüdür. Burada «xətm» sözü həm hz. Məhəmmədin (s.a.s) sonuncu olduğunu, həm islam dininin sonuncu olduğunu, həm də ilahi kitabın sonuncu olduğunu ifadə edir. «Xətm» sözü də «möhür» sözü ilə leksik sinonimdir.

(ət-Tövbə, 9/33)

«Müşriklərin xoşuna gəlməsə də, onu (islam) bütün dinlərin fəvqündə (bütün dinlərdən üstün) etmək üçün Öz peyğəmbərini doğru yolla və haqq dinlə göndərən Odur!»

İYİRMİ ÜÇÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ: DUR VƏ ÇƏRXDƏN FIRLAN

خیز و به از چرخ مدارى بکن
او نکند کار تو کارى بکن

*Dur və çərxdən fırlan, yaxşı bir dövrən et,
Çünkü o, bir iş görmür, sən bir işlə.⁴⁸⁰*

Hız. Nizami bu beytdə islam Peyğəmbərinə olan ehtiyacı dilə gətirir. Şair, hz. Məhəmmədə (s.a.s) olan ehtiyacı ifadə etmək üçün beytdə bir sıra vasitələrdən istifadə etmişdir. Bu vasitələrdən biri «dur» («xız») sözüdür. Burada «dur» sözü ehtiyac anlayışını gözəl ifadə edir. Şair beytin birinci misrasını bu sözlə başlayır. «Dur», yəni Sənə çox ehtiyacımız var, Səndən sonra dəyərlər təhrif olunmuş və cəmiyyətin nizamı pozulmuşdur. Bu ölçüləri pozulmuş cəmiyyəti ancaq Sən tərbiyə edə bilərsən.

Beytdə «dur» gəl mənasındadır. Bu mənada «dur» təkidi həm Peyğəmbər sevgisini, həm Ona olan həsrəti, həm də ehtiyacı ifadə edir. Yəni artıq səbrimiz tükəndi, Sənin olmadığın bir cəmiyyətdə yaşamaq imkansız oldu.

Şair bu beytdə islam Peyğəmbərini uca Allahın (c.c) verdiyi səlahiyyətlə hər şeyin nəzarətçisi, cəmiyyətin lideri kimi təqdim etmişdir. Şair deyir ki, Sənin olmadığın dövrdə fələklər (çərx), göy cisimləri belə, hərəkətdən dayanmışdır, onlar da öz vəzifələrini yerinə yetirmir.

Şair deyir ki, Sən hər şeyin nəzarətçisi kimi fələklərin də hərəkətinə göz qoy, görəcəksən ki, onlar artıq bir iş görmürlər. Bizcə, şair hz. Məhəmmədsiz (s.a.s) bir dünyanın acınacaqlı vəziyyətini gözəl ifadə etmişdir. O, yoxdursa,

⁴⁸⁰ Nizami Gəncəvi, göstərilən qaynaq, s. 40.

həyat ölüdür, təkə yerdəkilər deyil, fələklər də öz vəzifəsini yerinə yetirməkdən məhrum olmuşdur. Təbiidir ki, çərx fırlanmırsa, həyat, inkişaf, dirçəliş yoxdur.

Şair deyir ki, «dur», hərəkət et və kainat Sənin hesabına yenidən canlansın, ilahi nizam bərpa olunsun. **Deməli, şairin düşüncəsində peyğəmbərlər kainatın ilahi nizama uyğun fəaliyyətini təmin edən seçilmiş insanlardır. Şairə görə, kainatın nizamını bərpa edəcək yeganə şəxsiyyət hz. Məhəmməddir (s.a.s).**

Şair bu beytdə hərəkət anlayışına ayrıca yer vermişdir. Bu anlayışı canlandırmaq üçün «dur» (hərəkət), «çərxdən fırlan» (hərəkət), «dövrən et» (hərəkət), «işlə» (hərəkət) kimi sözlərdən istifadə etmişdir. **Çünki şairə görə, cəmiyyətin hz. Məhəmmədsiz (s.a.s) halı hərəkətsizlik vəziyyətidir. Hərəkətsizlik isə ölüm deməkdir.**

Şairə görə, peyğəmbərlərin təbliğ etdiyi dəyərlər unudulanda, təhrif ediləndə cəmiyyətdə hərəkətsizlik yaranır, inkişaf dayanır və ölüm halı gerçəkləşir. Yalan, rüşvət, əxlaqsızlıq, zülm və ədalətsizlik də hərəkətsizliyin nəticəsidir. Hərəkətsizlik də cəhalətin ortaya çıxmasına yol açır və cəmiyyət cəhalət caynağında can verir. **İnsanı hərəkətə gətirən, onu doğru işlərə yönəldən, ona fədakarlıq və təslimiyyəti sevirən güc və hərəkət də imanla bağlıdır.**

Şairə görə, uca Allah (c.c) və peyğəmbər sevgisi də imanın qaynağıdır. Şair deyir ki, ey Məhəmməd, sən bir iş gör, yəni insanların könlündə sevgi yarat, onlara iman adlı enerji ver ki, hərəkətə gəlib, mənəvi ölümdən xilas olsunlar.

**İYİRMİ DÖRDÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ:
FƏLƏYİN FƏZASI SƏNİN XÜTBƏNİN
MEYDANIDIR**

خط فلک خطه میدان تست

گوی زمین در خم چوگان تست

*Fələyin fəzası sənin xütbənin meydanıdır,
Yer kürəsinin topu sənin çövkəninin
çömçəsindədir.⁴⁸¹*

Hz. Nizami bu beytdə öncəki beytdə irəli sürülmüş ideyanı davam etdirmişdir. Şair öncəki beytdə islam Peyğəmbərini yerin və göyün məkanında hökmü olan bir varlıq kimi təqdim etmişdir. Bu beytdə isə şair islam Peyğəmbərini təqdim edərkən öncə sonsuz bir məkan təsvir edir. Bu məkanın təsvirini yaratmaq üçün şair «fələk» (göylər, səma), «fəza» (məkan, «xətə-fələk»), «meydan», «yer kürəsi» kimi anlayışlardan istifadə edir və oxucunun gözləri önündə yeri və göyü əhatə edən nəhəng bir məkan canlanır.

Şair sonra birinci misrada «xütbə» sözündən istifadə edir. Bilindiyi kimi, «xütbə» mübarək bir gündə (cümə günündə), mübarək bir məkanda (məsciddə), mübarək bir ibadətdən öncə (cümə namazından öncə), mübarək insanların önündə (möminlərin qarşısında) oxunan, mübarək bir dinlə (islamlə), mübarək yolla (doğru yolla) bağlı oxunan hikmət və ibrət dolu sözlərdir.

Şair deyir ki, islam Peyğəmbərinin xütbəsinin məkanı fələyin fəzasıdır. Gözlərimiz önündə belə bir səhnə canlanır. Yer kürəsi bir məsciddir, hz. Məhəmməd (s.a.s) xütbə oxuyur, yerdə və sonsuz səmada olan bütün yaradılmışlar Onu dinləyirlər.

⁴⁸¹ Nizami Gəncəvi, göstərilən qaynaq, s. 40.

Bu anlayış bir neçə məna yaradır. Hər şeydən öncə şair demək istəyir ki, islam Peyğəmbəri ayrıca bir millətə, ayrıca bir məkana deyil, bütün insanlığa və bütün məkana göndərilmişdir. Burada «xütbə» sözü son ilahi mesaj, son ilahi söz, yəni uca Qurandır. Uca Allah (c.c) islam Peyğəmbərinə göndərdiyi bu son kitabla bütün insanlığa müraciət etmişdir. Burada «xütbə» sözü son din olan islam dini mənasındadır. Bu kitab nazil olunmuş sonuncu və ən mükəmməl kitabdır: «... Bu gün dininizi sizin üçün kamil etdim, sizə olan nemətimi tamamladım və sizin üçün din olaraq islamı bəyənib seçdim...».⁴⁸²

Beytdə «xütbə» sözü həm də son söz mənasındadır. Yəni hz. Məhəmməd (s.a.s) insanlığa son ilahi kəlamı çatdırır, son xütbəni oxuyur, yerdə və göydə olanlar isə onu dinləyirlər. Şairə görə, başqa heç bir elçiyə bu məkan, bu imkan verilməyib.

Hz. Nizami beytin ikinci misrasında öncəki beytlərlə əlaqə quraraq çövkən oyununun qaydalarından istifadə etmişdir. Şair bu misrada islam Peyğəmbərini böyük bir məkanda təsvir etmiş, yer kürəsini topa bənzətmiş və bu top şəklində olan yer kürəsini də hz. Məhəmmədin (s.a.s) əlindəki çövkənin çömçəsinə yerləşdirmişdir. Bu təsvirdə öncəki beytlərlə əlaqənin biri də odur ki, öncəki beytlərdə təqdim olunan peyğəmbərlərin heç biri «peyğəmbərlik topunu» çövkəni ilə tuta bilməmişdi. Şair birinci misrada sonsuz bir fəza, ikinci misrada isə top şəklində yer kürəsi təsvir edərək bədii təzad yaratmış və bu fonda islam Peyğəmbərinin üstünlüyünü, bütün məkanklara və insanlığa aid olduğunu ifadə etmişdir.

⁴⁸² Məidə, 5/3.

İYİRMİ BEŞİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: CÖVLAN ET Kİ, MEYDAN SƏNİNDİR

تا ز عدم گرد فنا برنخواست
می تک و می تا ز که میدان تراست

*Nə qədər ki, yoxluqdan fəna tozu qaçmayıb,
Cövlan et, atını çap ki, meydan sənindir.*⁴⁸³

Hız. Nizami bu beytdə islam Peyğəmbərinin üstünlüyünü ifadə etmək üçün onun peyğəmbərliyinin başqa bir özelliğini önə çəkmişdir. Şair beytin ideyasını hız. Məhəmmədin (s.a.s) sonuncu Peyğəmbər olması üzərində təqdim edib. Şair bu ideyanı vermək üçün öncə bu dünyanın bir yoxluqdan ibarət olduğunu, yaradılan hər şeyin faniliyini bildirib. O, bu yolla islam peyğəmbəri ilə qiyamətədek olan zamanı birgə təqdim edib və bu zaman içində Ondən başqa bir peyğəmbərin olmayacağını deyib. Burada qiyamətə işarə «yoxluqdan fəna tozunun qaçması»dır. Yəni dünya bir yoxluqdur, fənadır, əgər toz varsa, deməli hələ bu fani dünyanın sonu çatmayıb. Tozun qalxması və yox olması isə hər şeyin sonu deməkdir.

Dildə bir şeyin sonunu, yoxluğunu ifadə etmək üçün «toz oldu», «izi-tozu qalmadı», «toz qopdu», «bir toza çevrildi», «toz-dumana qarışdı» kimi ifadələrdən istifadə edilir. Şair deyir ki, nə qədər ki yoxluqdan fəna tozu qalxmayıb, yəni qiyamət qopmayıb sən peyğəmbərsən. Elə Qurani-Kərimdə də qiyamət, kainatın yoxluğu bəlağətli, təsirli bir dillə ifadə edilib:

⁴⁸³ Nizami Gəncəvi, göstərilən qaynaq, s. 40.

(ət-Təkvir, 81/1-8)

«Günəş (əmmamə kimi) sarınıb büküləcəyi (sönəcəyi) zaman. Ulduzlar (göydən qopub yağış dənələri kimi yerə) səpələncəyi zaman. Dağlar yerindən qopardılacağı (toz kimi havada uçaacağı) zaman. (Bədəvi ərəblərin çox əziz tutduğu) boğaz dəvələr başlı-başına buraxılacağı zaman. Vəhşi heyvanlar (bir-birindən qisas almaq üçün) bir yerə toplanacağı zaman. Dənizlər od tutub yanacağı (və ya dolub daşacağı) zaman. Ruhlar (bədənlərə) qovuşacağı zaman...»

Şair beytin ikinci misrasında islam Peyğəmbərindən sonra bir elçi olmayacağını ifadə etmək üçün gözəl vasitələrdən istifadə edir. «Sən sonuncusan, Sən üstünsən, Sənin dinin ən mükəmməldir» fikrini yaratmaq üçün şair bu söz və ifadələrə yer verir: «cövlan et», «atını çap», «meydan sənindir». **Artıq meydanda at üstündə olan hz. Məhəmməddən (s.a.s) başqa bir peyğəmbər yoxdur, «cövlan etmək», «atını çapmaq» həm də meydanın boşluğunu ifadə edir. Şair deyir ki, zaman sənindir, məkan sənindir, sən artıq çövkən oyununu udmusan, yer kürəsi səninin çövkəninin çömçəsindədir, «peyğəmbərlik topu» səninin əlindədir.**

Şair islam Peyğəmbərini, onun gətirdiyi dəyərləri hərəkətdə, dövriyyədə olan bir varlıq kimi təqdim etmişdir. Beytdəki «et», «çap» kimi fellər də bu məqsədə xidmət edir.

**İYİRMİ ALTINCI BEYTİN ŞƏRHİ:
FƏNA KİMDİR Kİ, SƏNİN CANINDAN SU APARSIN**

کیست فنا کاب ز جامت برد
یا عدم سفله که نامت برد

*Fəna kimdir ki, o sənın camından su aparısın?
Alçaq yoxluq nədir ki, o, sənın adını çəkə bilsin.⁴⁸⁴*

Hız. Nızamı islam Peyğəmbərinin dəyərini anlatmaq üçün bu beytin məzmununu varlıqla yoxluğun müqayisəsi üzərində qurmuşdur. Şair beytdə fəna deyərəkən ilk sırada bu dünyanı nəzərdə tutmuşdur. Şairə görə bu dünya fanıdır, yox olmağa məhkumdur və bu fani dünyanın hz. Məhəmmədə (s.a.s) təsir imkanı yoxdur, çünki o, bu dünyanın fani nemətlərinə, var-dövlətə, şan-şöhrətə aldanmadı.

Şairə görə, islam Peyğəmbərinə elə bir nemət verilmişdir ki, bu fani dünyanın nemətlərini onunla müqayisə etmək mümkün deyil. Bu, peyğəmbərlik nemətidir. Şair beytdə islam Peyğəmbərini əlində içi su ilə dolu bir cam olan insana bənzətmişdir. Ona görə, camın içindəki su peyğəmbərlik nemətidir. Çünki su ilə peyğəmbərlik arasında ciddi bir bağlılıq var. Su insanlıq üçün əvəzedilməz bir nemət olduğu kimi, peyğəmbərlik də insanlıq üçün bir ehtiyacdır. Uca Allahın (c.c) insanlara olan lütfü, rəhməti və bərəkətidir.

Uca Allah (c.c) Qurani-Kərimdə suyun bir nemət və həyat qaynağı olduğunu dönə-dönə buyurmuşdur:

(əl-Mülk, 67/30)

⁴⁸⁴ Nızamı Gəncəvi, göstərilən qaynaq, s. 40.

«De: «Bir deyin görək, əgər suyunuz çəkilib (yerin dibinə) getsə, (Allahdan başqa) kim sizə axar su gətirə bilər?!».

Şairə görə, su olmasa, həyat olmadığı kimi, peyğəmbərlər də olmasa, insanlığın əxlaqı olmaz. Su insanları kirdən təmizlədiyi kimi, peyğəmbərlər də insanları mənəvi kirlərdən, cəhalət pisliliyindən təmizləyirlər.

Şair, islam Peyğəmbərini əlində içində su olan cam tutmuş bir insana bənzətmişdir. Sanki O, insanlara su paylayır. Burada su paylaşmaq insanlara gözəl əxlaq, doğru elm, sağlam inanc, xoşbəxt həyatı təmin edən ölçülər vermək deməkdir. Bu mənzərədə bir tərəfdə yoxluq, fanilik, o biri tərəfdə isə tükənməyən su neməti var. Gerçəkdən, peyğəmbərlərin gətirdiyi nemətlər tükənməyən sərvətdir.

Şairə görə, içində nemət olan bu peyğəmbərlik camı da hz. Məhəmmədin (c.c) əlindədir. Şairə görə, islam Peyğəmbəri ilə yoxluq anlayışı bir-birinə ziddir. Onun gətirdiyi dəyərlər ölməzdir və insanlığın ehtiyacıdır, onun suyudur.

Şair yoxluğu «alçaq», «çirkin» adlandırır və yoxluğun hz. Məhəmmədin (s.a.s) adını belə, çəkməyə haqqı olmadığını bildirir. Adətən bir insan nifrət etdiyi bir varlığın onun adını çəkməsinə qadağa qoyur. Ona, «adımı çəkmə» deyir. Bizcə, bir şəxsin başqasına onun adını çəkməsini qadağan etməsi nifrətin ən son həddini ifadə edir.

Şair də beytdə yoxluğa olan nifrətini ifadə etmək üçün bir neçə vasitədən istifadə edir. Yoxluğa «fəna» deyir, onu «alçaq», «çirkin» («sufle») adlandırır, yoxluğun islam Peyğəmbərinin adını çəkməsinə qadağa qoyur, yoxluğu onun ziddi olan həyat, dirilik, canlılıq rəmzi olan su ilə müqayisə edir. Su və yoxluq bir leksik antonim kimi islam

Peyğəmbərinin varlığının, hər zaman diri olduğunun təsdiq vasitəsinə çevrilir.

Şair yoxluğa olan nifrətini ifadə etmək üçün bədii sualdan məharətlə istifadə edir. Şair deyir ki, yoxluq kimdir ki? Bir insan qarşısındakının önəmi olmadığını, onun heç bir dəyər daşmadığını ifadə etmək üçün adətən ona «sən kimsən ki», «axı sən nəsən ki» deyə müraciət edir. Hz. Nizami də beytdə bədii sualdan istifadə edərək yoxluğu ələ salır, onu kiçildir, ona yoxluğunu xatırladır. Şairin istifadə etdiyi bədii sualda həm də hədə çaları var. Bir şəxs başqasını hədələyəndə ona «sən kimsən» sualını verir. Deməli, bədii sualda nifrəti, yoxluğu, heçliyi, ələ salmağı, qəzəbi, hədəni ifadə etmək gücü var.

Şair yoxluq anlayışını heç bir halda islam Peyğəmbərinə yaraşdırmır, ona yoxdur deyənlərə nifrət edir, onu beytdə yoxluğun əksi olan həyat qaynağı suyun rəmzinə çevirir. Hz. Nizamiyə görə, islam Peyğəmbəri insanlıq üçün bir dirilik qaynağıdır, sudur, ehtiyac və zərurətdir. İnsan və cəmiyyət onun əlindəki candan su içməyə, yəni onun dəyərlərini duyğu, düşüncə və əxlaqına yerləşdirməyə, ölər.

Su insanın duyğu və düşüncələrində bir təzəlik, dirilik yaradır. Xalqın dilində su ilə bağlı saysız-hesabsız deyimlər var: «su qədər ömrün olsun», «yuxunu suya danışarlar», «gözünə su vermək», «ağzına su almaq», «axar suyun qurumasın», «su aydınlıqdır» və s.

Şair beyti ələ qurmuşdur ki, nifrət ifadə edən söz və ifadələr həm də sevginin göstəricisidir. Şair islam Peyğəmbərini çox sevdiyinə görə, onun yoxluğunu iddia edən hər kəsə, hər şeyə nifrət edir. Bu, sevginin əlamətidir. Sevən sevdiyini ən gözəl, ən dəyərli bir varlığa bənzədən. Şair də islam Peyğəmbərini suya bənzətmişdir.

İYİRMİ YEDDİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ: YOXLUĞUN AYAĞINI YOXLUQDA AVARA EYLƏ

پای عدم در عدم آواره کن
دست فنا را به فنا پاره کن

*Yoxluğun ayağını yoxluqda avara eylə,
Fənanın qoluna fənadən bilərzik bağla.*⁴⁸⁵

Şair bu beytdə islam Peyğəmbərinin üstünlüyünü, gücünü və dəyərini ifadə etmək üçün Onu yoxluğa meydan oxuyan bir qəhrəman kimi təqdim etmişdir. Bunun üçün şair yoxluğun yoxluğunu, islam Peyğəmbərinin varlığı qarşısındakı kiçikliyi ifadə etmək məqsədilə beytdə bu anlayışı təqdim edən «yoxluq», «yoxluğun ayağını yoxluqda avara etmək», «fəna», «fənanın qoluna fənadən bilərzik bağlamaq» kimi söz və ifadələri seçmişdir. Beyt yoxluğun yoxluğunu ifadə edən sözlər üzərində qurulmuşdur.

Şairə görə, islam Peyğəmbəri elə güclüdür ki, yoxluq da ona möhtacdır. Yoxluq hər gün onun qapısına gedib gəlir. «Yoxluğun ayağını avara etmək» onu get-gələ salmaq, onu heçə saymaq, onu faydasız işlərlə məşğul olmağa məcbur etmək, onun gücsüzlüyünü ona anlatmaq, onu idarə etmək deməkdir. Bu isə gücün, üstünlüyün əlamətidir. Yoxluq hər şeyin yoxluğunun adı olduğu halda, islam Peyğəmbərinə möhtacdır, hər gün Onun qapısına gedib gəlir. «Avara olmaq» həm də hər gün eyni şeyin təkrar olması deməkdir.

Həz. Nizami islam Peyğəmbərinin üstünlüyünü, gücünü, yoxluğa meydan oxunmasını daha güclü bir şəkildə ifadə etmək üçün gözəl bir vasitədən istifadə etmişdir. Şair deyir ki, Sən fənanın qoluna fənadən bilərzik bağla, yəni

⁴⁸⁵ Nizami Gəncəvi, göstərilən qaynaq, s. 40.

fəna öz yoxluğunu anlasın, bu onun qolunda bir yoxluq nişanəsi olsun. Beləliklə, islam Peyğəmbərinin önündə ayağı bağlı yoxluq, qolu bağlı fəna dayanmışdır.

**İYİRMİ SƏKKİZİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ:
SƏNİN NƏFƏSİN AĞZIBAĞLILARI DİLƏ GƏTİRİR**

ای نفست نطق زبان بستگان
مرهم سودای جگر خستگان

*Ey nəfəsi ağzıbağlıları nitqə gətirən,
Cigərxəstələrin sövdasına məlhəm olan.*⁴⁸⁶

Hz. Nizami bu beytdə islam Peyğəmbərinin gücünü, üstünlüyünü ifadə etmək üçün onu başqa bir yöndən təqdim etmişdir. Şairə görə, islam Peyğəmbərinin nəfəsi lalları dilə gətirir, onları danışdırır. Burada şair nəyi nəzərdə tutur? Hər şeydən öncə şair Onun qeyri-adi bir güc sahibi olduğunu bildirir, Onun sözünün təsirini göstərmək istəyir. Şairə görə, Onun sözləri adi söz deyil, insanların duyğu və düşüncələrinə təsir edən, lal adamı belə, danışdıran bir sözdür. Şairə görə, Onun nəfəsi məlhəmdir.

Şair beytin ikinci misrasında islam Peyğəmbərini bir təbib kimi təqdim etmişdir. Şair onun gücünü göstərmək üçün misrada ağır bir ciyər xəstəliyi olan sövdə xəstəliyinin (ciyərin qan istehsal edə bilməməsi, çürüməsi) adını çəkir. Ancaq islam Peyğəmbəri elə bir gücə sahibdir ki, o, bu xəstəliyi də sağalda bilir. Gerçəkdən, lalları danışdırmaq və ciyər xəstələrini sağaltmaq böyük bir hünərdir və üstünlüyün əlamətidir. Burada deyilənləri yalnız şairin mübaliğəsi kimi təqdim etmək də doğru deyil. Çünki islam Peyğəmbərinin bir sıra xəstələri nəfəsi, duası, əl çəkməsi ilə sağaltdığı bəllidir.

Şairin təqdimatında «ağzıbağlıları dilə gətirmək» həm də öz hüququnu bilməyən insanların haqlarını bil-

⁴⁸⁶ Nizami Gəncəvi, göstərilən qaynaq, s. 40.

məsi, özünü və uca Allahını (c.c) tanıması, haqq və ədalət uğrunda mübarizə aparması kimi də yozula bilər. Yəni islam Peyğəmbəri insanlara doğru danışmaq, doğru olanlar uğrunda mübarizə aparmaq öyrətdi.

Beytdə «cigərxəstələri sağaltmaq» anlayışı insanları ən ağır xəstəlik olan cəhalət xəstəliyindən qurtarmaq kimi də şərh oluna bilər. Uca Allahın (c.c) peyğəmbərlər göndərməsinin səbəbi də insanlara elm vermək, onları cəhalətdən qurtarmaqdır, çünki bütün bəlaların səbəbi cahillikdir.

**İYİRMİ DOQQUZUNCU BEYTİN ŞƏRHİ:
SƏNİN ŞƏRİƏTİNLƏ CAN GƏMİSİ
SAHİLƏ ÇIXMIŞDIR**

عقل به شرع تو ز دریای خون
کشتی جان برد به ساحل درون

*Sənin qoyduğun yolla (şəriətlə) ağıl qan dəryasından,
Can gəmisini sahilə çıxarmışdır.⁴⁸⁷*

Hz. Nizami bu beytdə islam Peyğəmbəri ilə bağlı çox önəmli məsələlərə toxunmuşdur. Şair hər şeydən öncə bu beytdə dinin hədəflərinə toxunmuşdur. Şairə görə, islam Peyğəmbəri yeni bir yolun, şəriətin, hüquqi, əxlaqi, iqtisadi sistemin qurucusudur. Yəni şairə görə, şəriət insanlığın öz fitrətini qoruması, uca Allaha (c.c) qul olması, uca Allahın (c.c) buyruqlarını yerinə yetirməsi üçün zəruri olan qaydalar, prinsip və hökmlərdir.

İslam Peyğəmbərinin şəriətinə görə, islam dininin hədəfi beşdir: **insanın aqlını qorumaq, insanın ailəsini qorumaq, insanın dinini qorumaq, insanın malını qorumaq və insanın canını qorumaq.** Hz. Məhəmmədin (s.a.s) şəriətinə görə, ədalətli dövlət üç vəzifəni yerinə yetirməlidir. Bu dövlət insanın canını, malını və şərəfini qormalıdır. Əgər dövlət bu vəzifələri yerinə yetirmirsə, dövlət deyil, zülm qaynağıdır.

İSLAM DİNİ İNSANIN AĞLINI QORUYUR

İslam Peyğəmbərinin şəriətində dinin yuxarıda göstərilən beş hədəfinin hər birinə aid hökmlər müəyyənləşdi-

⁴⁸⁷ Nizami Gəncəvi, göstərilən qaynaq, s. 40.

rılmışdır. İndi bu hədəflərin hər biri ilə bağlı hökmlərə baxaq. Hz. Məhəmmədin (s.a.s) şəriətinin qaynağı Qurani-Kərimdir və hökm müəyyən etmək səlahiyyəti də uca Allaha (c.c) aiddir. İslam şəriətinin başlıca hədəflərindən biri insanın aqlını qorumaqdır. İslam insanın aqlına böyük önəm verən bir dindir və bu dində insan aqlına uyğun olmayan heç bir şey yoxdur. Dinimizə görə, ağıl bir nemətdir və ağıl olmayanın dini də olmaz:

Qurana görə, ancaq ağıl olanlar uca Allahın (c.c) nemətlərinə şükür edərlər:

(əl-Bəqərə, 2/269)

«Allah istədiyi şəxsə hikmət (elm, mərifət, müdriklik) bəxş edir. Kimə hikmət bəxş edilmişsə, ona çoxlu xeyir (əbədi səadət) verilmişdir. Bunu ancaq ağıl sahibləri düşünüb dərk edərlər».

Qurana görə, dinin dəyərini ancaq ağıl sahibləri bilər.

(Yusif, 12\111)

«(Peyğəmbərlərin) hekayələrində ağıl sahibləri üçün, sözsüz ki, bir ibrət vardır. (Bu Quran) uydurma söz deyildir. Ancaq özündən əvvəlkilərin (ilahi kitabların) təsdiqi (Allahın bəndələrindən ötrü) hər bir şeyin (bütün hökmlərin, halal-haramın) müfəssəl izahıdır. O, iman gətirən bir tayfa üçün hidayət (doğru yolu göstərən rəhbər) və mərhəmətdir!».

Qurana görə, ağılsız insan kor kimidir:

«(Ey Rəsulum!) Rəbbindən sənə nazil edilənin (Quranın) haqq olduğunu bilən kimsə (haqqı görməyən) korla eyni ola bilərmi? Yalnız ağıl sahibləri öyüd-nəsihət qəbul edərlər».⁴⁸⁸

Qurana görə, ibrət almaq ağıl sahiblərinə məxsus olan bir əlamətdir:

«Bu (Quran) insanlar üçün elə bir moizədir (elə bir təbliğdir) ki, onunla həm qorxsunlar, həm də ağıl sahibləri düşünüb ibrət alsınlar».⁴⁸⁹

Qurana görə, ağıl olmayan heyvan kimidir:

«Yoxsa elə güman edirsən ki, onların çoxu (sən deyən sözü) eşidəcək və ya (ağıllı-başlı) fikirləşəcək? Onlar heyvan kimidirlər, bəlkə, ondan daha çox zəlalət yolundadırlar...».⁴⁹⁰

Hz. Məhəmmədin (s.a.s) şəriəti ağıl nemətini qorumaq üçün nə təklif edir? İslam dininə görə, insanın ağılına zərər verən şeylərin sırasında içki, narkotik vasitələr, qumar başlıca yer tutur. İslam Peyğəmbərinin gətirdiyi şəriət ağıla zərər verən, insanın fitrətini pozan, insanı uca hədəflərdən uzaqlaşdıran bu ağıl düşməni olan nəsneləri qadağan edir:

(Maidə, 5/90-91)

⁴⁸⁸ Ər-Rəd, 13/19.

⁴⁸⁹ Hicr, 15/52.

⁴⁹⁰ Əl-Furqan, 25/44.

«Ey iman gətirənlər! Şərab da (içki də), qumar da, bütələr də, fal oxları da Şeytan əməlindən olan murdar bir şeydir. Bunlardan çəkinin ki, bəlkə, nicat tapasınız! Şübhəsiz ki, şeytan içki və qumarla aranızda ədavət, kin salmaq və sizi Allahı zikr etməkdən, namaz qılmaqdan ayırmaq (yayıdırmaq) istər. Artıq bu işə son qoyacaqsınız mı?»

Hz. Nizami insanın aqlını korlayan çirkin şeyləri və «murdar» nəsnələrə aludə olaraq yaşayan cəmiyyəti beytdə «qan dəryası» adlandırmışdır.

İslam Peyğəmbərinin gətirdiyi şəriətə görə, insan aqlına zərər verən şeylər sırasında dünya malına həddən çox bağlanmağın, yəni sərvət düşkünlüyünün, şöhrət hərisliyinin və şəhvətin də ayrıca yeri var. Yəni bu şəriətə görə, ölçsüzlük insan aqlına ziyandır:

(Ali-İmran, 3/14)

«Qadınlar, uşaqlar, qızıl-gümüş yığınları, yaxşı cins atlar, mal-qara və əkin yerləri kimi nəfsin istədiyi və arzuladığı şeylər insanlara gözəl göstərilmişdir. (Ancaq bütün) bunlar dünya həyatının keçici zövqüdür, gözəl dönüş yeri isə Allah yanındadır».

İSLAM DİNİ İNSANIN AİLƏSİNİ QORUYUR

Hz. Məhəmmədin (s.a.s) şəriətinin ikinci hədəfi insanın ailəsini qorumaqdır. İslam şəriətinə görə, sağlam bir ailə cəmiyyətin əsasıdır. Dinimizə görə, sağlam bir ailə sevgi, bir-birinin hüquqlarına hörmət, bağışlamağı bacarmaq ölçüləri üzərində qurula bilər. Dinimizə görə, sağlam bir cəmiyyətin əxlaqı bu deyilən ölçülər əsasında qurulan ailələrə bağlıdır.

Qurani-Kərim ailənin qorunmasına böyük önəm verir və ailənin dağılmasına yol açacaq ziddiyyətlərin həlli yolunu göstərir:

(ən-Nisa, 4/35)

«(Ey möminlər!) Əgər ər-arvad arasında ixtilaf olacağından qorxsanız, o zaman kişinin adamlarından bir nəfər və qadının adamlarından da bir nəfər münsif (vasitəçi) təyin edib (onların yanına) göndərin. Əgər onlar (bu iki vasitəçi ər-arvadı) barışdırmaq istəsələr, Allah da onların köməyi olar. Həqiqətən, Allah (hər şeyi) biləndir, (hər işdən) xəbərdardır!»

Qurani-Kərim ailənin qorunması üçün bir yol təklif edir: öncə kişinin ailənin başçısı olduğunu buyurur, kişiyyə deyir ki, qadının yaşayışını təmin etmək sənənin borcundur, qadına buyurur ki, sən ərinin ailənin başçısı olduğunu qəbul etməlisən, əgər ailənizin dağılmasını istəmirsinizsə, ailənin sirrini qorumalısınız, evdə olan şeyləri başqa yerdə danışmamalısınız, arada konflikt yaranarsa, öncə qadına bir neçə dəfə nəsihət etməlisiniz, bu bir nəticə verməsə, qadından yatağınızı ayırmalısınız, bu da nəticə verməsə, onları yüngülcə (üzünə, başına vurma-dan) döymək olar.

(ən-Nisa, 4/34)

«Kişilər qadınlar üzərində ixtiyar sahibidirlər. (Onların hamisidirlər). Bu, Allahın onlardan birini digərinə üstün etməsi və (kişilərin) öz mallarından (qadınlar üçün) sərf etməsinə görədir. Əməlisaleh qadınlar (ərlərinə) itaətkardırlar, Allahın (onları) hifz etməsi müqabilində gizli şeyləri (ərlərinin sirlərini, mal-dövlətini, ərlərinin və özlərinin namusunu, şərəfini) qoruyub saxlayırlar. (Ey kişilər!) Özbaşınalıq etmələrinə qorxduğunuz qadınlara nəsihət edin, (yola gəlməzsə) onlardan yatağınızı ayırın və döyün. Sizə itaət etdikdə isə daha onlara (əziyyət vermək üçün) başqa yol axtarmayın. Əlbəttə, Allah ucadır, böyükdür!»

İslam Peyğəmbərinin şəriətinə görə, qadın uca Allahın əmanətidir, onun toxunulmaz hüquqları var, o, miras hüququna sahibdir, onun öz istəyi ilə ailə qurmaq, öz istəyi ilə boşanmaq haqqı var. O, oxumaq, elm öyrənmək, işləmək haqqına sahibdir. Qadın evin başçısıdır.

İslam Peyğəmbərinin şəriətinin ana kitabı olan Qurana görə, qadın ailənin dayaqlarından biridir və onunla xoş davranmaq bir ilahi buyruqdur:

«Ey iman gətirənlər! Qadınlara zorla varis çıxmaq sizə halal deyildir! (Qadınlar) açıq-aşkar pis bir iş görməyincə özlərinə verdiyinizin (mehrin) bir hissəsini geri qaytarmaq məqsədilə onlara əziyyət verməyin. Onlarla gözəl (Allahın buyurduğu kimi) rəftar edin. Əgər onlara nifrət etsəniz, (dözün). Ola bilsin ki, sizdə nifrət doğuran hər hansı bir şeydə Allah (sizdən ötrü) çoxlu xeyir nəzərdə tutmuş olsun».⁴⁹¹

İslam Peyğəmbərinə görə, insanların ən xeyirlisi ailə üzvlərinə qarşı xoş davranandır, onlara gözəl söz söyləmək, öyüd-nəsihət vermək bir borcdur. İslam Peyğəmbəri xanımları ilə zarafatlaşmış, onlarla birgə yemək yemiş, sevinc və

⁴⁹¹ ən-Nisa, 4/19.

kədərini onlarla paylaşmış, yeri gəldikdə onlarla məsləhətləşmişdir. İslam Peyğəmbərinin ölçülərinə görə, xanımları ilə xoş davrananlar dəyərli insanlardır, insan evində uşaq, kənarda isə kişi kimi hərəkət etməlidir.

İslam Peyğəmbərinin ölçülərinə görə, qadınla münasibətdə zorakılıq yerinə, ülfət, şəfqət yolu seçilməlidir, ancaq bu yolla ona təsir etmək mümkündür. Doğru olmayan şeyləri qadına incə bir üslubla anlatmaq lazımdır. Belə ki, doğru olanı tapmaqda ailə üzvləri bir-birinə yardım etməlidir. İslam Peyğəmbəri ailənin sütunlarından biri olan qadının bu həssas psixologiyasını gözəl bildiyindən buyurmuşdur:

«Qadınlarla xoş davranmağınızı tövsiyə edirəm. Vəsiyyətimə əməl edin. Çünki qadın qabırğa sümüyündən yaradılmışdır. Qabırğa sümüyünün ən əyri yeri üst tərəfidir. Əyri sümüyü düzəltməyə cəhd etsən, qırırsan. Onu olduğu kimi saxlasan, yenə əyri qalar. Ona görə də qadınlarla bağlı vəsiyyətimi yerinə yetirin».⁴⁹²

İslam Peyğəmbərinin ölçülərinə görə, qadın da ailə səadətini qorumaq üçün əlindən gələni etməlidir. O, ərinin maddi durumunu nəzərə almalı, ondan gücü çatmayan şeyləri istəməməli, israfçı olmamalı, ərinin malını qorumalı, ailəsinin sirrini bir kimsəyə danışmamalı, dedi-qodu etməməlidir.

İslam Peyğəmbəri buyurur: «Bir kimsə xanımına kin bəsləməsin. Onun bir xasiyyətini bəyənməsə, bir başqa xasiyyətini bəyəner».⁴⁹³

İslam Peyğəmbərinin şəriətinə görə, kişilər qadınlardan daha güclü yaradılmışdır. Ona görə də uca Allah (c.c) qadınları kişilərin himayəsinə vermiş, kişilərin həm himayəçi, həm qoruyucu, həm də idarəçi olduğunu bildirmişdir.

⁴⁹² «Riyazüs-Salihin», göstərilən qaynaq, c. II, s. 319.

⁴⁹³ Müslim, «Rada», 61.

İslam Peyğəmbəri qadınların kişilər üzərindəki haqqını belə sıralamışdır: «Yediyiniz ölçüdə yedirtmək, geyindiğiniz səviyyədə geyindirmək, üzrlərinə vurmamaq, etdikləri işin və onların çirkin olduğunu söyləməmək, onları yataqlarında tək qoymaq zəruridirsə, bu işi ancaq evdə etmək».⁴⁹⁴

«Möminlərin iman baxımından ən mükəmməli, xasiyyəti ən yaxşı olanıdır. Xeyirliniz qadınlara qarşı xeyirli olanlardır».⁴⁹⁵

İslam Peyğəmbərinin ölçülərinə görə, kişi öz xanımına olan sevgisini tez-tez söyləməli, ona edəcəyi yaxşılıqlardan danışmalıdır. Kişi ailənin bütövlüyünü qorumaq üçün keçmişdə olan şeyləri dilə gətirməməli, gördüyü, oxuduğu, eşitdiyi faydalı bilgiləri xanımına söyləməlidir. O, ölçüsündə olan zarafatdan çəkinməməli, evdə səmimi bir mənəvi iqlim yaratmalıdır, ər və arvad gülərüzlü olmalı, birbirini anlamağa çalışmalıdır.

İslam Peyğəmbəri buyurur: «Dünya ötürü bir faydadandır. Onun faydalı olan ən xeyirli varlığı dindar qadındır».⁴⁹⁶

«İnsanı xoşbəxt edən üç şey vardır: dindar qadın, yaxşı bir ev, yaxşı bir minik».⁴⁹⁷

«İnsanı bədbəxt edən üç şey isə pis bir qadın, pis bir ev, pis bir minikdir».⁴⁹⁸

«Siz Allaha şükr edən bir qəlbə, Onu anıb zikr edən bir dilə və mömin bir qadına sahib olmağa çalışın. Belə bir qadın axirəti qazanmağınıza da yardım edər».⁴⁹⁹

⁴⁹⁴ Əbu Davud, «Rada», 41.

⁴⁹⁵ Əbu Davud, «Sünnet», 15; İbni Macə, «Nikah», s. 50.

⁴⁹⁶ İbn Macə, «Nikah», 5; Nəsai, «Nikah», 15.

⁴⁹⁷ Ahmed İbni Hanbel, «Müsnəd», c. I, s. 168.

⁴⁹⁸ Ahmed İbni Hanbel, «Müsnəd», c. I, s. 168.

⁴⁹⁹ Ahmed İbni Hanbel, «Müsnəd», c. I, s. 168.

İslam Peyğəmbərinin şəriətinin ana kitabı olan Qurani-Kərimə görə, ailədə ərnlər arvad bir-birinin paltarıdır.

«... Onlar (qadınlar) sizin, siz də onların libasısınız (bir-birinizə həddindən artıq yaxınsınız)...».⁵⁰⁰

Yeni paltar insana yaraşdığı kimi, ərnlər arvad da bir-birinə yaraşmalıdır, paltar insanın eyiblərini örtüyü kimi, ərnlər arvad da bir-birinin eyibini örtməlidir, paltar insanı isti və soyuqdan qoruduğu kimi, ərnlər arvad da bir-birini hər cür pisləkdən qorumaqdadır.

İslam Peyğəmbərinin şəriətinə görə, ailə iki insanın xoşbəxtliyini təmin etmək üçündür, ərnlər arvad bir bütünü iki parçasıdır, onların bir-birinə ehtiyacı var. Ailədə hörmət, qarşılıqlı inamı təmin etmək üçün qadın ərinin ailənin başçısı olduğunu qəbul etməlidir, bu ailənin idarə edilməsi üçün də vacibdir. Ona görə də kişinin icazəsi olmadan qadın nafilə (savab qazanmaq üçün edilən ibadət) oruc tuta bilməz (əgər əri səfərdə deyil, arvadının yanındaırsa, qadın ondan icazə almalıdır), qadın ərinin icazəsi olmadan evinə qonaq çağırma bilməz, ərin arvad üzərindəki haqları nafilə ibadətlərdən daha üstündür.

İslam Peyğəmbərinin şəriətinə görə, ailənin qorunmasında hər kəsin məsuliyyəti var. İslam Peyğəmbəri buyurur:

«Hamınız çobansınız. Hamınız otardığınız sürüyə görə cavabdehsiniz. Amir məmurlarının çobanıdır. Kişi ailəsinin çobanıdır. Qadın da evinin və uşağının çobanıdır. Nəticə etibarlı ilə hamınız çobansınız və hamınız idarə etdiklərinizə görə məsuliyyət daşıyırsınız».⁵⁰¹

İslam Peyğəmbəri bu mübarək hədisində ailə başçısını çobana bənzətmişdir. Çünki «... Çoban saflıq və səmimiyyəti təmsil edir. O, otardığı qoyunlara dərin bir şəfqət və mər-

⁵⁰⁰ əl-Bəqərə, 2/187.

⁵⁰¹ «Riyazüs-Salihin», göstərilən qaynaq, c. II, s. 344.

həmət duyğusu bəslər. Qoyunlarını ən gözəl otlaqlarda otarmağa çalışar. Su içmə zamanı gələndə onları suvarar. Heyvanların dincəlməsi üçün uyğun bir yer seçər. Onları qurddan qoruyar. Onların sağlamlığına diqqət yetirər. Xəstə olanlarına yardım edər...».⁵⁰²

İslam Peyğəmbərinin ölçülərinə görə, ailənin başçısı ailə üzvlərini xoşbəxt etməyə çalışmalıdır. Bunun üçün ilk sırada ailə üzvlərinə öz dinini öyrətməli və bu yolla onları cəhənnəm atəşindən qorumalıdır. Qadın da ailənin xoşbəxtliyi üçün məsuliyyət daşdığını dərk edərək ərinə yardım etməli, onun malını israf etməməli, onun namusuna sadıq olmalıdır. Qadın ailə üzvlərinin bir imanlı müsəlman olaraq tərbiyə olunmasında hər cür fədakarlığı etməlidir.

İslam Peyğəmbəri ailənin bütövlüyünün qorunması üçün qadının ərinə itaətini önəmli əsaslardan biri saymışdır:

«Rəbbinizə ibadət edin. Müsəlman qardaşlarınıza yaxşılıq edin. Bir kimsənin başqa bir kimsəyə səcdə etməsini əmr etmək istəsəydim, qadının ərinə səcdə etməsini əmr edərdim. Əgər bir qadına əri onu bu dağdan o dağa, o dağdan bu dağa aparmasını əmr etsə, qadının bu əmri yerinə yetirməsi zəruridir».⁵⁰³

İslam Peyğəmbərinin ölçülərinə görə, qadın ailənin dayaqlarından biridir. O, ərinin və ailəsinin xoşbəxt olmasına çalışmalıdır. İslam Peyğəmbərinə görə, «... Ərini məmnun edərək ölən qadın cənnətlidir».⁵⁰⁴

Bu hədəfi gerçəkləşdirmək üçün qadın, türklər demiş «aşını, eşini, işini» bilməlidir. Yəni gözəl yemək bişirməyi bacarmalı, ərinin hansı yeməyi xoşladığını bilməli, onun xarakterini dəqiq öyrənməli, öz işini bacarıqla yerinə yetirməli, təmiz geyinməli, təmizkar olmalı, ərini gülər üzlə qar-

⁵⁰² «Riyazüs-Salihin», göstərilən qaynaq, c. II, s. 345.

⁵⁰³ «Riyazüs-Salihin», göstərilən qaynaq, c. II, s. 349.

⁵⁰⁴ İbn Macə, «Nikah», 4.

şılmalı, onu gözəl sözlərlə yola salmalı, yeməyini vaxtında hazırlamalı, evində və süfrəsində ərinin xoşladığı şeylərinin olmasına çalışmalıdır. Ərinin ona aldığı şeyləri bəyənməsə belə, dərhal etiraz etməməli, əksinə diqqətinə görə təşəkkür etməlidir.

İslam Peyğəmbərinin şəriətinə görə, ailənin maddi ehtiyaclarını təmin etmək kişinin vəzifəsidir:

«... Anaların yeməyi və geyimi öz qüvvəsi dairəsində (uşağın) atasının üzərinə düşür...».⁵⁰⁵

(ət-Talaq, 65/7)

«Varlı-karlı olan öz varına görə versin. İmkani az olan isə Allahın ona verdiyindən versin. Allah hər kəsi özünün ona verdiyindən versin. Allah heç kəsi özünün ona verdiyindən artıq xərcləməyə məcbur etməz. Allah hər bir çətinlikdən sonra asanlıq (yoxsulluqdan sonra dövlət) əta edər».

İslam Peyğəmbərinin ölçülərinə görə, ailə üzvləri üçün xərclənən pul insana böyük savab qazandırır. İslam Peyğəmbəri buyurur:

«Allah yolunda (cihad edilməsi üçün) xərclədiyiniz pul, kölə azad etmək üçün xərclədiyiniz pul, yoxsula sədəqə verdiyiniz və bir də ailə fərdlərinin ehtiyacları üçün xərclədiyiniz pul! Bunların içində sənə ən çox savab qazandıracaq olanı ailən üçün xərclədiyiniz puldur».⁵⁰⁶

⁵⁰⁵ Bəqərə, 2/233.

⁵⁰⁶ Müslim, «Zəkat», 39.

«Bir insan Allah rızasını qazanmaq üçün ailəsinin dolanışacağını təmin edərsə, xərclədikləri onun üçün bir sədəqə olar».⁵⁰⁷

İslam Peyğəmbərinin şəriətinə görə, cəmiyyətin və fərdlərin qorunması, xoşbəxtliyi, əxlaqi saflığı ailəyə bağlıdır. Cəmiyyətin və fərdin çökməsi, çürüməsi və pozulması isə zinanın yaratdığı əxlaqsızlığın nəticəsidir. Ona görə də dinimiz zinanı qadağan etmişdir:

(əl-İsra, 17/32)

«Zinaya da yaxın düşməyin. Çünki o, çox çirkin bir əməl və pis bir yoldur!»

(ən-Nur, 24/3)

«Zinakar kişi ancaq zinakar, ya da müşrik bir qadınla evlənə bilər. Zinakar qadın da yalnız zinakar, ya da müşrik bir kişiylə ərə gedə bilər. Bu (belə bir evlənmə) möminlərə haram edilmişdir».

Dinimizə görə, zina və insanı zinaya yönəldən hər şey haramdır. İnsanı zinaya yönəldən şeylər isə şəhvətlə baxmaq, ölçüsüz geyinmək, içki, narkotik maddələr, insana əxlaqsızlıq aşılardan musiqi və çox yeməkdir.

«(Ey Rəsulum!) Mömin kişilərə de ki, gözlərini haram edilmiş şeylərdən çevirsinlər (naməhrəmə baxmasınlar), ayıb yerlərini (zinadan) qorusunlar (ya da örtülü saxlasınlar). Bu onlar üçün (ədəb-ərkan, təmizlik baxımından) daha yax-

⁵⁰⁷ Buxari, «İman», 41; Müslim, «Zəkat», 49.

şıdır. Şübhəsiz ki, Allah onların nə etdiklərindən xəbərdardır!».⁵⁰⁸

«... Qulaq, göz və ürək-bunların hamısı sorğu-sual olunacaqdır».⁵⁰⁹

«... Allah gözlərin xəyanətini (xain gözləri) və ürəklərin gizlətdiyini biləndir!».⁵¹⁰

İslam Peyğəmbəri buyurur:

«... Gözlərin zinası baxmaq, qulaqların zinası dinləmək, dilin zinası danışmaq, əlin zinası tutmaq, ayaqların zinası yeriməkdir. Qəlb isə arzu edər, istəyər. Orqanlar isə bu istəyi ya gerçəkləşdirər, ya da yerinə yetirməz».⁵¹¹

İslam Peyğəmbərinin şəriəti insanlığı «qan dəryasında boğan», insanı, ailəni, cəmiyyəti çürüdən şər əməlləri belə sıralamış və onları qadağan etmişdir:

«Allaha heç bir şeyi orta qoşmayın, oğurluq etməyin, zina etməyin, haqsız yerə Allahın haram etdiyi bir nəfsi öldürməyin, bir adamı öldürmək üçün güc, qüdrət sahibi bir kimsənin yanına getməyin, sehir etməyin, faiz yeməyin, evli və namuslu bir qadına namussuzdur deyə iftira atmayın, savşın qızıdığı gün döyüş meydanından qaçmayın...».⁵¹²

Hz. Nizami beytdə deyir ki, islam Peyğəmbərinin şəriəti insanlığı qan dəryasından çıxarmışdır. Hz. Məhəmməd (s.a.s) insanlığı «qan dəryasından» xilas etmək üçün insanın aqlını və ailəsini qorumaqdan sonra gerçəkləşdirdiyi üçüncü hədəf cəmiyyətin sağlamlığına təminat verən dinin qorunmasıdır.

⁵⁰⁸ ən-Nur, 24/30.

⁵⁰⁹ ən-İsra, 17/36.

⁵¹⁰ əl-Mumin, 40/19.

⁵¹¹ Əbu Davud, «Nikah», 43.

⁵¹² «Riyazüs-Salihin», göstərilən qaynaq, c. IV, s. 487.

İSLAM DİNİN QORUYUCUSUDUR

İslam Peyğəmbərinin şəriətinə görə, din insanın fit-rətini qoruyan, onu uca Allahın (c.c) yoluna yönəldən, onu bu dünya və axirətdə xoşbəxt edən, ilahi qaynaqlı əvəz-
edilməz bir nemətdir.

İslam Peyğəmbərinin şəriətinə görə, uca Allah (c.c) insanı onu yaradana itaət etmək üçün yaratmışdır. İnsanı bu itaətə yönəldən də dindir. Din uca Allahı (c.c) insana tanıdan mükəmməl bir sistemdir. Uca Allahın (c.c) dini Onun əmr və yasaqlarından ibarətdir. İnsan bu əmr və yasaqlara tabe olanda xoşbəxt olur, vicdan rahatlığı tapır. Özü və yaşadığı cəmiyyət üçün müsbət enerji, inam, etibar və əminlik qaynağı olur. Din insanın bu dünya və axirət xoşbəxtliyini təmin edən yeganə vasitədir.

Uca Allah buyurur:

(Məhəmməd, 47/7)

«Ey iman gətirənlər! Əgər siz Allaha (Allahın dininə və Peyğəmbərinə) yardım göstərsəniz, O da sizə yardım göstərər və sizi sabitqədəm (cihadda möhkəm, qüvvətli) edər».

İslam Peyğəmbərinin şəriətinə görə, din bir elmdir və onu təbliğ etmək hər bir müsəlmanın borcudur.⁵¹³ Dini təbliğ etmək çox böyük bir savabdır, bu məqsədlə elm öyrənmək fərzdır, elmi gizləmək doğru deyil, uca Allahın (c.c) dini ilə bağlı yalan söyləmək, öz fikirlərini peyğəmbərin adından danışmaq böyük bir günahdır və o şəxsi cəhənnəm cəzası gözləyir.

⁵¹³ «Riyazüs-Salihin», göstərilən qaynaq, c. IV, s. 165.

İslam Peyğəmbərinin şəriətinə görə, din insanları bir-birinə qardaş edir və din qardaşlığı qan qardaşlığından daha güclüdür. Ona görə də din qardaşına dua etmək gözəl bir əməldir.⁵¹⁴ Müsəlman din qardaşını uca Allahın (c.c) rızası üçün sevməlidir.⁵¹⁵ Müsəlman din qardaşını qeybətdən qorumalı, onu sevdiyini söyləməlidir, onun yaxşılığını istəməlidir.⁵¹⁶

Uca Allah (c.c) buyurur:

«Möminlər ancaq qardaşdırlar».⁵¹⁷

İslam Peyğəmbərinin şəriətinə görə, din asanlıqdır, uca Allaha (c.c) yaxın olmaq istəyənlər orta yolu tutmalı, ölçülü olmalı və islam Peyğəmbərini özlərinə örnək seçməlidir.

Uca Allah (c.c) buyurur:

«Taha. Biz Quranı sənə məşəqqət çəkməyin üçün nazil etmədik».⁵¹⁸

İslam Peyğəmbəri buyurur ki, asanlaşdırın, çətinləşdirməyin, müjdələyin, nifrət etdirməyin.⁵¹⁹ «Din asanlıqdan ibarətdir»⁵²⁰, «Allah məni çətinləşdirici və çaşdırıcı deyil, öyrədici və asanlaşdırıcı olaraq göndərdi».⁵²¹

İslam Peyğəmbərinin şəriətinə görə, din nəsihətdir.

Uca Allah (c.c) buyurur:

«Mən sizə Rəbbimin əmrlərini təbliğ edir və öyüd-nəsihət verirəm. Allahdan (gələn vəhy ilə) sizin bilmədiklərinizi bilirəm!».⁵²²

⁵¹⁴ «Riyazüs-Salihin», göstərilən qaynaq, c. IV, s. 384.

⁵¹⁵ «Riyazüs-Salihin», göstərilən qaynaq, c. IV, s. 165.

⁵¹⁶ «Riyazüs-Salihin», göstərilən qaynaq, c. II, s. 596, 598, 599.

⁵¹⁷ Hucurat, 49/10.

⁵¹⁸ Taha, 20/1.

⁵¹⁹ Buxari, «Elm», 11; Müslim, «Cihad», s. 5.

⁵²⁰ Buxari, «İman», 29.

⁵²¹ Müslim, «Talak», 29.

⁵²² Əraf, 7/62.

«Mən sizə Rəbbimin əmrlərini təbliğ edirəm. Mən sizə doğru məsləhət verənəm».⁵²³

İslam alimlərinə görə, nəsihətin üç şərti var: müsəlmanların üzləşdiyi müsibətlərə qəlbən kədərlənmək, müsəlmanlara nəsihət etməkdən yorulmamaq, insanlar gerçəkləri bilməsələr, xatırlamağı sevməsələr belə, onlara qurtuluş yollarını göstərmək.⁵²⁴

İslam Peyğəmbərinə görə, din, Allah, Onun kitabı, Peyğəmbər, idarəçilər və bütün müsəlmanlar üçün nəsihətdir.⁵²⁵ Dinin uca Allah (c.c) üçün nəsihət olması Ona iman etməkdir, Ona şərik qoşmamaqdır, Ona səmimiyyətlə qulluq və ibadət etməkdir, Ona üsyan etməkdən çəkinməkdir, Onun üçün sevmək, Ona itaət edənə dost, üsyan edənə düşmən olmaqdır, Allahı (c.c) inkar edənlərlə cihad etməkdir, Onun nemətlərinə şükr etməkdir, insanları doğru yola yönəltməkdir, insanlarla nəzakətlə davranmaqdır.⁵²⁶

Dinin uca Allahın (c.c) kitabı üçün nəsihət olması bir müsəlmanın bütün səmavi kitabları uca Yaradanın göndərdiyinə, Quranın o kitabların sonuncusu və onlara şahid olduğuna inanmasıdır. Müsəlman bilməlidir ki, Quran uca Allahın (c.c) kitabıdır, onu uca Allah (c.c) göndərmişdir, onu uca Allah (c.c) qoruyacaq, qulların sözü Quranla müqayisə olunmaz, heç bir insan Quran ayələrinə bərabər söz söyləyə bilməz.⁵²⁷

Dinin Qurani-Kərim üçün nəsihət olması bu prinsipləri də ehtiva edir: Quran oxumaq və onu qorumaq: «... Quran oxumaqla elm və irfan qazanılır, nəfs təmizliyi, könül saflığı

⁵²³ Əraf, 7/68.

⁵²⁴ «Riyazüs-Salihin», göstərilən qaynaq, c. II, s. 52.

⁵²⁵ Müslim, «İman», 95; Buxari, «İman», 42; Əbu Davud, «Ədəb», 59.

⁵²⁶ «Riyazüs-Salihin», göstərilən qaynaq, c. II, s. 55.

⁵²⁷ «Riyazüs-Salihin», göstərilən qaynaq, c. II, s. 55.

əldə edilir, insanın təqvası artır... Quran oxumaqla insan böyük savab qazanır, Quran onu oxuyana şəfaətçi olur...».⁵²⁸

Quranı müsəlman nəsillərə öyrətmək, Quranı qorumaqla bağlı onlara məsuliyyətini anlatmaq, Quranı ona hücum edənlərdən qorumaq. Mübarək islam Peyğəmbəri buyurur:

«Sizin ən xeyirliniz Quranı öyrənən və öyrədənlerinizdir».⁵²⁹ Başqa bir prinsip də budur: Quranı anlamaq, onun buyruqlarına əməl etmək, Quran elmlərini öyrənmək, onunla bağlı kitablar nəşr etmək.

Dinin uca Allahın (c.c) Peyğəmbəri üçün nəsihət olması hz. Məhəmmədin (s.a.s) son elçi olduğunu qəbul etmək, onun peyğəmbərliyini qəlblə təsdiq, dil ilə söyləmək, Onun gətirdiklərinə iman etmək, onu sevib itaət etməkdir. Müsəlman uca Allahın (c.c) elçisini dost sayanları dost kimi, ona düşmən olanları da düşmən kimi tanımalıdır. Müsəlman islam Peyğəmbərinin: «... Sünnəsini öyrənməli, həyata keçirməli, bidət və bidət çıxaranlardan uzaqlaşmalı, islamın həyat ölçülərini yer üzünə yaymalı, hədisləri öyrənməli, başqalarına öyrətməli, elm öyrənərkən və öyrədənərkən onun ədəblərinə əməl etməli, alimlərə hörmət etməli, tərbiyə və nəzakət qaydalarına tabe olmalıdır. Hər müsəlman Peyğəmbər əxlaqı ilə tərbiyə olunmalıdır...».⁵³⁰

Dinin möminlərin idarəçiləri üçün nəsihət olması onlardan ədalətli, doğru olmalarını istəməkdir, haqqı müdafiə etdikləri müddətdə onlara yardımçı olmaq, haqdan ayrıl-salar, onlara xəbərdarlıq etmək, yanlış hərəkətlərini onlara xatırlatmaq, münasibətimizi ədəb çərçivəsində bildirmək, «... idarəçilərinə nəsihət verməyən, zalıma «sən zalımsan»

⁵²⁸ «Riyazüs-Salihin», göstərilən qaynaq, c. II, s. 56.

⁵²⁹ «Riyazüs-Salihin», göstərilən qaynaq, c. II, s. 56.

⁵³⁰ «Riyazüs-Salihin», göstərilən qaynaq, c. II, s. 57.

deməyən, nəsihətçilərinin ağzı kilidlənmiş, haqq sözə qarşı qulaqları tıxanmış olan bir ümmətdə xeyir olmayacağını»⁵³¹ bilməkdir.

İslam Peyğəmbərinin gətirdiyi dinin bütün müsəlmanlar üçün nəsihət olması müsəlmanların bir-biri qarşısında olan vəzifələrini bilmək, məsuliyyətini dərk etmək, insanları doğru yola yönəltmək, bir-birinə əziyyət verməmək, yaxşılıqları əmr, pisləkləri qadağan etmək, insanları aldatmamaq, paxıllıq etməmək, şəfqətli və mərhəmətli olmaq, özü üçün arzu etdiyini başqası üçün də istəmək, bir-birinin canını, malını, namusunu qorumaqdır.

Uca Allah (c.c) buyurur:

(Ali-İmran, 3/104)

«(Ey müsəlmanlar!) İçərinizdə (insanları) yaxşılığa çağıran, xeyirli işlər görməyi əmr edən və pis əməlləri qadağan edən bir camaat olsun! Bunlar (bu camaat), həqiqətən, nicat tapmış kimsələrdir».

(Ali-İmran, 3/110)

«(Ey müsəlmanlar!) Siz insanlar üçün ortaya çıxarılmış ən yaxşı ümmətsiniz, (onlara) yaxşı işlər görməyi əmr edir, pis əməlləri qadağan edir və Allaha inanırsınız. Əgər kitab əhli də (sizin kimi) iman gətirsəydi, əlbəttə, onlar üçün yax-

⁵³¹ «Riyazüs-Salihin», göstərilən qaynaq, c. II, s. 58.

ş1 olardı. Onların da içərisində bəzi iman gətirən şəxslər var, ancaq çox hissəsi haqq yoldan çıxmışdır».

İslam Peyğəmbərinin ölçülərinə görə, doğru din anlayışı, sağlam inanc cəmiyyətin ruhi sağlamlığının əsasıdır. Dindarlıq müsəlmanın bütün məsələlərə uca Allahın (c.c) ölçüləri ilə yanaşması deməkdir. İslam Peyğəmbərinə görə, dini ucaltmaq üçün savaşıyan uca Allahın (c.c) yolundadır,⁵³² dini uğrunda ölənlər şəhiddir,⁵³³ dini öyrənmək istəyənlərə tez öyrətmək lazımdır,⁵³⁴ dini ticarət alətinə çevirmək olmaz,⁵³⁵ dini bilən adam uca Allahın (c.c) sevdiyi kimsədir,⁵³⁶ dinə qalib gəlmək istəyənlər məğlub olar,⁵³⁷ dinə yardımçı olanın himayəçisi uca Allahdır (c.c),⁵³⁸ dinə hörmət edən şəxs imanlıdır,⁵³⁹ dinə hörmətlə dəvət etmək zəruridir.⁵⁴⁰

DİN İNSANIN CANINI QORUYUR

İslam Peyğəmbərinin şəriətinə görə, dinin hədəflərindən biri də insanın canını qorumaqdır.

Uca Allah (c.c) buyurur:

⁵³² «Riyazüs-Salihin», göstərilən qaynaq, c. VI, s. 102.

⁵³³ «Riyazüs-Salihin», göstərilən qaynaq, c. VI, s. 119.

⁵³⁴ «Riyazüs-Salihin», göstərilən qaynaq, c. III, s. 517-519.

⁵³⁵ «Riyazüs-Salihin», göstərilən qaynaq, c. III, s. 234.

⁵³⁶ «Riyazüs-Salihin», göstərilən qaynaq, c. VI, s. 158.

⁵³⁷ «Riyazüs-Salihin», göstərilən qaynaq, c. I, s. 503.

⁵³⁸ «Riyazüs-Salihin», göstərilən qaynaq, c. IV, s. 10.

⁵³⁹ «Riyazüs-Salihin», göstərilən qaynaq, c. II, s. 510.

⁵⁴⁰ «Riyazüs-Salihin», göstərilən qaynaq, c. IV, s. 123.

(Maidə, 5/32)

«Buna görə də İsrail oğullarına (Tövratda) yazıb hökm etdik ki, hər kəs bir kimsəni öldürməmiş (bununla da özündən qisas alınmağa yer qoymamış) və yer üzündə fitnə-fəsad törətməmiş bir şəxsi öldürsə, o, bütün insanları öldürmüş kimi olur. Hər kəs belə bir kimsəni diriltə (ölümdən qurtarsa), o, bütün insanları diriltmiş kimi olur. Bizim peyğəmbərlərimiz onlara (İsrail oğullarına) açıq mözüclər gətirmişdilər. Bundan (bu mözüclərdən) sonra da onların bir çoxu yer üzündə (küfr, qətl və cinayət etməklə) həddi aşdılar».

İslam Peyğəmbəri buyurur:

«... Bu gününüz necə mübarəkdirsə, bu ayınız necə mübarək bir ay və bu şəhəriniz Məkkə necə mübarək və möhtərəm bir şəhərdirsə, canlarınız, mallarınız, namuslarınız da elə mübarəkdir, hər cür təcavüzdən qorunmuşdur».⁵⁴¹

«Hər müsəlmanın qanı, namusu və malı başqa bir müsəlmana haramdır!».⁵⁴²

«Müsəlman müsəlmanın qardaşdır. Ona xəyanət etməz, yalan söyləməz və yardımını tərək etməz. Hər müsəlmanın namusu, malı və qanı başqa bir müsəlmana haramdır. Təqva bundadır. Bir kimsəyə şər olaraq müsəlman qardaşını özündən aşağı görməsi yetər».⁵⁴³

İslam Peyğəmbərinin şəriəti, gətirdiyi din insanların canını, malını, namusunu toxunulmaz sayır. Dinə görə, bunlar toxunulmaz haqlardır. Ona görə də din insanın canını,

⁵⁴¹ Buxari, «Elm», 9/37, «Həcc», 132, «Tövhid», 24; Müslim, «Həcc», 147.

⁵⁴² Müslim, «Birr», 32; Tirmizi, «Birr», 18.

⁵⁴³ Tirmizi, «Birr», 18.

malını, namusunu, dinini və aqlını qorumaq uğrunda mübarizəni, savaşı zəruri sayır. Dinə görə bu haqların qorunması uğrunda ölən şəxs də şəhiddir.

DİN İNSANIN MALINI QORUYUR

İslam Peyğəmbərinin gətirdiyi dinin hədəflərindən biri də malın qorunmasıdır. Dinimizə görə, malın bərəkətinin başlıca şərti onun halal yolla qazanılmasıdır. Mülkiyyət sahibi olmaq insanın təməl haqlarından biridir. İslam Peyğəmbərinə görə malı uğrunda öldürülən şəhiddir,⁵⁴⁴ mal qazanmaq üçün yalan yerə and içmək olmaz,⁵⁴⁵ mal zülm yolu ilə əldə edilmişsə, insanı həlak edər,⁵⁴⁶ mal imtahan vəsiləsidir,⁵⁴⁷ mal ancaq yediyindən və geydiyindən ibarətdir,⁵⁴⁸ uca Allah (c.c) insanın malına deyil, qəlbinə baxar,⁵⁴⁹ malı xərc-ləyərkən orta yol tutulmalıdır,⁵⁵⁰ malı israf etmək olmaz,⁵⁵¹ malın ancaq üçdə biri vəsiyyət edilə bilər,⁵⁵² malın halal, yoxsa haram olduğu bilinməlidir,⁵⁵³ malın xeyirlisi axirət üçün xərclənəndir,⁵⁵⁴ malın qiymətli sədəqə olaraq verilməlidir,⁵⁵⁵ malın qüsurlusunu müştəridən gizlətmək ol-

⁵⁴⁴ «Riyazüs-Salihin», göstərilən qaynaq, c. VI, s. 119-121.

⁵⁴⁵ «Riyazüs-Salihin», göstərilən qaynaq, c. VII, s. 237-242.

⁵⁴⁶ «Riyazüs-Salihin», göstərilən qaynaq, c. II, s. 139.

⁵⁴⁷ «Riyazüs-Salihin», göstərilən qaynaq, c. III, s. 224.

⁵⁴⁸ «Riyazüs-Salihin», göstərilən qaynaq, c. III, s. 229.

⁵⁴⁹ «Riyazüs-Salihin», göstərilən qaynaq, c. I, s. 117.

⁵⁵⁰ «Riyazüs-Salihin», göstərilən qaynaq, c. VII, s. 376.

⁵⁵¹ «Riyazüs-Salihin», göstərilən qaynaq, c. VII, s. 373, 376.

⁵⁵² «Riyazüs-Salihin», göstərilən qaynaq, c. III, s. 440.

⁵⁵³ «Riyazüs-Salihin», göstərilən qaynaq, c. II, s. 130.

⁵⁵⁴ «Riyazüs-Salihin», göstərilən qaynaq, c. III, s. 361, 362.

⁵⁵⁵ «Riyazüs-Salihin», göstərilən qaynaq, c. I, s. 445.

maz,⁵⁵⁶ mal Allah (c.c) yolunda xərclənməlidir,⁵⁵⁷ insan canı və malı ilə cihad etməlidir.⁵⁵⁸

İslam dininin və mübarək peyğəmbərin şəriətinin başlıca hədəflərini açıqladıqdan sonra hz. Nizaminin beytini oxuyaq:

***Sənin qoyduğun yolla (şəriətlə) ağıl qan dəryasından,
Can gəmisini sahilə çıxarmışdır.***

Şair bu beytdə hz. Məhəmmədin (s.a.s) üstünlüyünü ifadə etmək üçün iki mərhələ təsvir etmişdir. Birinci mərhələ islamadək olan dövrdür. Burada şair islamadək olan mərhələni təqdim etmək üçün «qan dəryası» bənzətməsindən istifadə etmişdir. **«Qan dəryası» anlayışı mənfi mənada işlədilir. «Qana qərq etmək», «öz qanında boğmaq», «qanına bulaşdırmaq», «qan gölündə üzmək», «qana salmaq», «qana düşmək», «qanını içmək», «qanına qəltan etmək», «qan-qan demək» və başqa bu kimi frazeoloji birləşmələrin poetik imkanları da mənfi mənə çaları üzərində qurulmuşdur.** Bu həm də onunla bağlıdır ki, qan öz keyfiyyətinə görə murdar sayılır.

Şair islam öncəki mərhələnin keyfiyyətini, xarakterini, faciəsini «qan dəryası» anlayışı ilə ifadə etmişdir. Yəni insanlıq bir qan dəryası içərisində boğulurdu, can verirdi, insan kölə kimi alınıb-satılır, yaradan Allahı (c.c) unudan insanlar doğulan qız uşaqlarını diri-diri torpağa gömür, əxlaqsızlıq insanı və cəmiyyəti çürüdür, qadına bir əyləncə vəsi-təsi kimi baxılır, vəhşi adətlər insanları məhv edirdi.

İnsanlıq bir qan dəryası, yəni çirkab içərisində idi, insanlıq bir qan dəryası, yəni cəhalət və qəflət içərisində idi. Şairin təqdimatında qan dəryası anlayışı həm də boğulmaq

⁵⁵⁶ «Riyazüs-Salihin», göstərilən qaynaq, c. VI, s. 591.

⁵⁵⁷ «Riyazüs-Salihin», göstərilən qaynaq, c. VI, s. 95-96.

⁵⁵⁸ «Riyazüs-Salihin», göstərilən qaynaq, c. VI, s. 95-96.

mənasını yada salır. Şair gözlərimiz önündə bir dəhşətli mənzərə yaradır. İnsanlıq qan dəryasında boğulur, can verir, ölümlə üz-üzədir. Onun qurtarıcıya, xilaskara ehtiyacı var. İnsanlığın öz gücünə, təkbaşına bu bələdan xilas olmaq imkanı yoxdur.

Şairin təqdimatında «qan dəryası» uca Allaha (c.c) inanmayan, Onun varlığını tanımayan, fitrəti pozulmuş, haqq və ədalətdən uzaq düşmüş insanların yaşadığı cəmiyyətdir. Belə bir cəmiyyət üçün rüşvətxorluq, əxlaqsızlıq, zülm və cahillik xarakterik xüsusiyyətlərdir.

Hz. Nizami beytin ilk misrasında «qan dəryası»nda boğulan cəmiyyətin xilas ideologiyasını da təqdim etmişdir. Misradakı «şəriət», («yol») sözü, əslində, islam dinini, kitabı, islam Peyğəmbərinin həyat ölçülərini ifadə edir. Şairə görə, «qan dəryası»nda boğulan cəmiyyəti ancaq islam Peyğəmbərinin yolu, ölçüləri, dini xilas edə bilər.

Şair beytin ikinci misrasında islam dininin insanların düşüncə və əxlaqına yerləşməsindən sonrakı mərhələni təsvir etmişdir. O, beytin məzmunundan çıxış edərək anlayış və obrazlar arasında uyğunluq yaratmışdır. Belə ki, birinci misrada çirkin mühiti təsvir etmək üçün «qan dəryası» obrazından istifadə etmiş, ikinci misrada isə bu çirkab dəryasında boğulan insanlığı, cəmiyyəti «can gəmisini» bənzətməmişdir.

Can insanın ruhudur, onun dirilik, canlılıq səbəbidir, onsuz insanın varlığı yoxdur. İslam adək olan çirkab mühiti, qan dəryası insanın təmiz ruhunu öz rənginə boyamışdır. İndi bu can gəmisini qan dəryasında can verir, boğulur, gəmi batmaq ərəfəsindədir. Burada gəmi bütün insanlığı təmsil edir. Şairin təqdimatında bu «can gəmisini»ni «qan dəryası»ndan xilas edəcək tək bir şəxs, tək bir yol, tək bir ideya var. O xilaskar insan hz. Mə-

həmməddir (s.a.s), o xilas ideyası da mübarək islam Peyğəmbərinin dinidir, şəriətidir, həyat ölçüləridir.

Şair beytdə xilaskarın öz missiyasını yerinə yetirdiyini ifadə etmək üçün sahil anlayışını beytin mətninə yerləşdirmişdir. Şairə görə, «qan dəryası»nda boğulan «can gəmisi» artıq xilas olmuşdur, gəmi sahilə çıxarılmışdır. **Burada sahil sözü xilas, qurtuluşu, sevinci, ümidi, həyatı, islam Peyğəmbərinin ölçüləri ilə qurulmuş yeni cəmiyyəti ifadə edir.**

Gözlərimiz önündə xilaskar, yenilməz, insanların inam və ümid yeri olan mübarək islam Peyğəmbərinin parlaq şəxsiyyəti canlanır. Şair insanların düşüncəsində, duyğusunda, könlündə islam Peyğəmbərinə heyranlıq yaradır, Onu bizə tanıdır, Onun gördüyü böyük və şərəfli işin dəyərini anladır, Onu bizə sevdilir.

Şairə görə, hz. Məhəmməd (s.a.s) və onun dini insanlıq üçün xilas yoludur, doğru həyat ölçüsüdür, köhnəlməyən dəyərdir, insanlığın ehtiyacıdır. Dəryada boğulan insan öz xilaskarını necə sevirsə, insanlıq da onu elə sevməlidir, çünki Onu sevməsə, tanımasa, inanmasa, yenidən boğulmaq təhlükəsi ilə üzləşəcək.

**OTUZUNCU BEYTİN ŞƏRHİ:
DOQQUZ ÇƏRXİN QİBLƏSİ SƏNİN QAPINDIR**

قبلة نه چرخ به كويت دراست
عبر شش روزه به مويت دراست

*Doqquz çərxin (göylərin) qibləsi sənin qapındır,
Altünlük əbhər çiçəyi sənin saçlarındadır.⁵⁵⁹*

Hz. Nizami bu beytdə islam Peyğəmbərinin üstünlüyünü ifadə etmək üçün bir sıra vasitələrdən istifadə etmişdir. Şair öncə göylərin doqquz qat (təbəqə) olduğunu bildirmiş, göylərin yaradılış özəlliyinə işarə etmişdir. Burada şairin məqsədi oxucunu göylərin yaradılışındakı hikməti anlamağa yönəltməkdir. Uca Allah (c.c) buyurur:

(Ali-İmran, 3/190-191)

«Həqiqətən, göylərin və yerin yaradılmasında, gecə ilə gündüzün bir-birini əvəz etməsində (bir-birinin ardınca gəlib-getməsində) ağıl sahibləri üçün (Allahın varlığını, qüdrətini, kamalını və əzəmətini sübut edən açıq) dəlillər var. O kəslər ki, ayaq üstə olanda da, oturanda da, uzananda da Allahı xatırlar, göylərin və yerin yaradılması haqqında düşünər (və deyərlər): «Ey Rəbbimiz! Sən bunları boş yerə

⁵⁵⁹ Nizami Gəncəvi, göstərilən qaynaq, s. 40.

yaratmamısan! Sən paksan, müqəddəssən! Bizi cəhənnəm odunun əzabından qoru!»

Uca Allah (c.c) Qurani-Kərimdə insanları Onun varlığını anlamağa çağırır, düşünməyə yönəldir, göylərin yaradılışındakı nizamı, səma cisimlərinin hərəkətindəki ahəngi görməyə dəvət edir:

«Məgər dəvəyə baxmırlar ki, necə yaradılmışdır? Göyə (baxmırlar ki) necə ucaldılmışdır? Dağlara (baxmırlar ki) necə dikəldilmişdir? Və yerə (baxmırlar ki) necə döşəndilmişdir?»

Şair birinci misrada «qiblə» sözünü bir neçə mənada işlətmişdir. Şairə görə, qiblə hər şeydən öncə istiqamətdir, insanların eyni bir nöqtəyə yönəlməsidir. Qiblə Yaradanın tək olduğunu, Onun şərikinin olmadığını ifadə edir. Qiblə islam ümmətinin birliyinin, qardaşlığının simvoludur. Şairə görə, təbəqə-təbəqə yaradılmış göylər və bu sonsuz səmada olan bütün varlıqlar uca Allaha (c.c) ibadət edir:

Uca Allah (c.c) buyurur:

«Yeddi (qat) göy, yer və onlarda olan hər kəs (bütün məxluqat) Allahı təqdis edir. Elə bir şey yoxdur ki, Allaha tərif deyib Ona şükür etməsin, ancaq siz onların (dillərini bilmədiyiniz üçün) təqdisini anlamazsınız. (Allah) həqiqətən, həlimdir, bağışlayandır!»

Şairə görə, hər zaman uca Allaha (c.c) ibadət, səcdə halında olan göylərin qibləsi islam Peyğəmbərinin qapısıdır. Yəni bütün varlıqlar Onun uca Allahın (c.c) son elçisi olduğunu bilir, aləmlər Onun xatirinə yaradılmışdır, bu qiblə dəyişməzdir, Ondan sonra peyğəmbər göndərilməyəcək. Misrada qiblə həm də ölçü mənasındadır, yəni doğru olanı

tanımağın, uca Allahın (c.c) varlığını bilməyin yolu islam Peyğəmbərinin gətirdiyi dəyərlərdir.

Şair beytin ikinci misrasında diqqəti yerin yaradılışına yönəltmişdir. O, yerin və göylərin altı gündə yaradıldığını ifadə etmək üçün əbhər çiçəyinin özəlliyindən istifadə etmişdir (əbhər çiçəyi nərgizə bənzəyir, altı ləçəyi olur və gözəl ətri var)

Uca Allah (c.c) buyurur:

(Qaf, 50/38)

«And olsun ki, Biz göyləri, yeri və onların arasında olanları altı gündə yaratdıq və Bizə heç bir yorğunluq da üz vermədi».

Bir sıra islam alimləri ayədəki «altı gün» ifadəsini altı mərhələ kimi şərh etmişdir.⁵⁶⁰

Şairə görə, altı günə yaradılmış bu kainat çox gözəldir, bu kainatda olan varlıqlar uca Allahın (c.c) varlığının dəlilidir. Bu yaradılmışlar uca Allahın (c.c) varlığının dəlili olduğuna görə çox ətirlidir. Təbiətdəki hər şey bir nizama tabedir, yəni müəyyən edilmiş qanuna görə hərəkət edir, onlar ətir saçaraq aləmə gözəllik bəxş edir.

Şairə görə, bu altı ləçəyi olan əbhər çiçəyi, yəni altı gündə yaradılmış kainatın ətrinin qaynağı islam Peyğəmbərinin ətirli saçlarıdır. Bu o deməkdir ki, kainatı gözəlləşdirən, onu ətirli edən, həyatı insan üçün bir ətirli nemətə çevirən islam Peyğəmbərinin varlığıdır, Onun vasitəsi ilə göndərilmiş dindir.

⁵⁶⁰ Mevdudi, «Tefhimul-Kuran» (Kuranın anlamı ve tefsiri), İstanbul, 1995, c. V, s. 178-182.

**OTUZ BİRİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ:
CAHAN MÜLKÜ SAÇLARIN KİMİ
BİR-BİRİNƏ QARIŞAR**

ملک چو مویت همه در هم شود
گرسر مونی ز سرت کم شود

*(Cahan) mülkü sənin saçların kimi bir-birinə qarışar,
Əgər sənin saçlarından bir tük əskik olsa.⁵⁶¹*

Şair beytdə islam Peyğəmbərinin üstünlüyünü və Ona olan sevgini ifadə etmək üçün gözəl bədii vasitələrindən istifadə etmişdir. Şair öncəki beytdə islam Peyğəmbərinin göylərin qibləsi olduğunu, altı gündə yaradılmış kainatın öz ətrini Onun saçlarından aldığını ifadə etmiş, hz. Məhəmməd (s.a.s) nüfuzunun, peyğəmbərliyinin yer və göyləri əhatə etdiyini önə çəkmiş, onun bütün insanlığa göndərildiyini açıqlamışdır.

Şair başqa nətlərində ortaya qoyduğu qaydalara sadıq qalaraq islam Peyğəmbərini sonsuz bir məkan içində təsvir etmişdir. Şair bu beytdə də bildirir ki, islam Peyğəmbəri bütün cahan mülkü üçün əzizdir. Şairə görə, əgər hz. Məhəmməd (s.a.s) saçından bir tük əskik olsa, bütün dünya bir-birinə qarışar.

Beytdə şairin islam Peyğəmbərinə olan sevgini, onun dəyərini ifadə etmək üçün seçdiyi ən gözəl bədii deyim «başından bir tükün əskik olması» ifadəsidir. Adətən, xalq dilində bir insana olan sevgini ifadə etmək üçün belə ifadələrdən istifadə olunur: «başından bir tük əskik olmasın», «başından bir tükün əskik olmasını istəmirəm», «başından bir tük əskik olsa, dünyanı dağıdaram» və s.

⁵⁶¹ Nizami Gəncəvi, göstərilən qaynaq, s. 40.

Belə ifadələr sevginin yüksək dərəcəsini, haqqında bu sözlərin deyildiyi şəxsin dəyərini göstərir. Şair də bu ifadənin imkanlarından yararlanaraq islam Peyğəmbərinin üstünlüyünü, dəyərini, Ona olan sevgini açıqlamışdır. Şair deyir ki, əgər Onun saçından bir tük əskik olsa, dünya bir-birinə qarışar. **Yəni Sən yaradılanların ehtiyacısən, Sənin gətirdiyin dəyərlər olmadan dünyanın nizamı pozular, bu aləm dağınıq saç kimi bir-birinə qarışar.**

**OTUZ İKİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ:
DƏRİYƏ QƏLƏMSİZ YAZILANLARI
ÜZƏ ÇIXARIB OXUYAN SƏNSƏN**

بد قلم از پوست برون خوان تویی
بی سخن از مغز درون دان تویی

*Dəriyə qələmsiz (yazılanları) üzə çıxarib
oxuyan sənsən,
Şözsüz beynin içindəkiləri bilən sənsən.⁵⁶²*

Şair bu beytdə islam Peyğəmbəri ilə bağlı bir neçə məsələyə toxunmuşdur. Hər şeydən öncə onu deməliyik ki, dinimizin uca kitabı olan Qurani-Kərim ümumi bir peyğəmbərə nazil edilmişdir. Hz. Nizamiyə görə, islam Peyğəmbərinin ümumi olması Onun peyğəmbərliyinin ən güclü dəlillərindən biridir. O, ümumi (oxumaq, yazmaq bilməyən) olmasına baxmayaraq, ən mübarək, ən doğru bilgiləri ehtiva edən bir kitab gətirmişdir.

Şairə görə, Onun adi insanlar kimi müəllimə ehtiyacı yoxdur, Onun müəllimi uca Allahdır (c.c). «... Ümumi bir toplum içində yetişən və özü də ümumi olan Hz. Peyğəmbər Quran kimi ləfz gözəlliyi və bilgi üstünlüyü daşıyan bir kitab gətirdiyinə görə, bunu insanı və kainatı ən incə ayrıntılarına qədər bilən bir qaynaqdan almış olmalıdır. Bu qaynaq da bilgisi ilə hər şeyi əhatə edən, qüdrəti ilə insanı və kainatı yaradan Allahdan başqası ola bilməz. İnkarcıların önə sürdükləri kimi Quranı bir insanın yazması mümkün olsaydı, həm insanların yerdəki və göydəki sirləri bilməsi, həm də buna bağlı olaraq ləfz və bilgi yönündən Quranın bənzəri bir kitab ortaya qoya bilmələri zəruri olardı. Belə ki, Quran onun ilahi bir kitab olmadığını iddia edənlərə meydan oxu-

⁵⁶² Nizami Gəncəvi, göstərilən qaynaq, s. 40.

yaraq bir bənzərini meydana gətirmələrini istəmiş, ancaq aradan 1400 ildən çox il keçməsinə baxmayaraq, bunu edə bilməmişlər. Bu da onun Allah tərəfindən Hz. Peyğəmbərə vəhy edilmiş ilahi bir kitab olduğunu açıq təsdiq edir». ⁵⁶³

Qurani-Kərimdə açıqca buyrulur ki, bu kitab Peyğəmbərə uca Allahın (c.c) ərəbcə nazil etdiyi bir kitabdır:

«(Ey Rəsulum!) Biz onu (sənə göndərilən ilahi kitabı) ərəbcə Quran olaraq nazil etdik...». ⁵⁶⁴

Qurani-Kərimdə buyrulur ki, bu kitab insanları ən doğru yola yönəldir və onun bənzərini bir kimsə meydana gətirə bilməz:

«Bu (Quran) nazil etdiyimiz mübarək (insanlara daim xeyir-bərəkət gətirən) bir Kitabdır...». ⁵⁶⁵

«Ramazan ayı insanlara doğru yolu göstərən, doğru yolu və haqqı batıldən ayırmağı açıq-aşkar dəlillərlə bəyan edən Quranın nazil olduğu aydır...». ⁵⁶⁶

Uca Allah (c.c) buyurur ki, bu kitab könüllərə şəfa verir:

«Biz Qurandan möminlər üçün şəfa və mərhəmət olan ayələr nazil edirik...». ⁵⁶⁷

Uca Allah (c.c) buyurur ki, Quran ilahi qoruma altındadır, bu kitab qiyamətədək nazil edildiyi kimi qalacaq:

«Şübhəsiz, Quranı Biz nazil etdik və sözsüz ki, Biz də onu (hər cür təhrif və təbdildən, artırıb-əskiltmədən) qoruyub saxlayacağıq!». ⁵⁶⁸

⁵⁶³ «İslamda inanc esasları» (Bekir Topaloğlu, Y.Şevki Yavuz, İlyas Çelebi), İstanbul, 2002, s. 197.

⁵⁶⁴ Taha, 20/113.

⁵⁶⁵ əl-Ənbiya, 21/50.

⁵⁶⁶ əl-Bəqərə, 2/185.

⁵⁶⁷ əl-İsra, 17/82.

⁵⁶⁸ əl-Hicr, 15/9.

Uca Allah (c.c) buyurur ki, Qurani-Kərim hər şeyi açıqlamış, məsələlərin anlaşılması üçün asanlaşdırmışdır:

«Biz bu Quranda insanlar üçün hər cür məsəllər çək-dik ki, öyüd-nəsihət qəbul etsinlər».⁵⁶⁹

Uca Allah (c.c) buyurur ki, Qurani-Kərim mübarək Qədir gecəsində nazil edilmişdir:

«Həqiqətən, Biz onu (Qurani) Qədr gecəsi (ləvhiməhfuzdan dünya səmasına) nazil etdik!».⁵⁷⁰

İslam Peyğəmbərinə nazil edilmiş Qurani-Kərimə inanmaq iman əsaslarından və bu mübarək kitabı doğru tanımaq üçün bir sıra şərtlərə əməl edilməlidir. Öncə onu bilmək zəruridir ki, Qurani-Kərim ləfzi və mənası ilə Allah (c.c) kəlamıdır. Bu gün əldə olan Quran mətni heç bir dəyişikliyə uğramamışdır.

Qurani-Kərim ilahi kitabların sonuncusudur. Bu kitab keçmiş ilahi kitabları təsdiq etməklə birlikdə onların hökmlərini ləğv etmişdir.

İslam Peyğəmbərinin «oxuduğu kitab» sözləri və mənası baxımından bir möcüzədir, onun bənzərini meydana gətirmək mümkün deyil.

İslam Peyğəmbərinin «oxuduğu kitabın» halal və haram hökmləri insanı qorumaq üçündür. Bu hökmlərə tabe olmaq imanın göstəricisidir.

İslam Peyğəmbərinin «oxuduğu kitab» insanların və cəmiyyətin dini düşüncəsini formalaşdırmaq və onu qorumaq üçündür.

İslam Peyğəmbərinin «oxuduğu kitab» istər dini, istərsə də dünyəvi məsələlərdə doğru olanı dəlillərlə şərh edir. İnsanı düşünməyə, aqlın gücü ilə hərəkət etməyə, elmə yönəlməyə dəvət edir.

⁵⁶⁹ əz-Zumər, 39/27.

⁵⁷⁰ əl-Qədr, 97/1.

Şair deyir ki, «bu dəriyə qələmsiz yazılanları» üzə çıxarıb, oxuyan sənsən. Burada bir neçə mənə var. **Şair öncə Quranın ilahi bir kitab olduğunu ifadə etmişdir. Şair deyir ki, bu kitab qələmsiz yazılmışdır, yəni bu ayələr insan sözü deyil, bu kitabı bir insanın yazdığını iddia etmək yanlışdır.** Kitab ayə-ayə, surə-surə uca Allahın (c.c) əmri ilə Cəbrail (ə.s) adlı mələyin vasitəsi ilə islam Peyğəmbərinə nazil edilmişdir. Hz. Məhəmməd (s.a.s) bu ayələri qəbul edərkən onları əzbər yaddaşında saxlamışdır. Ayələr birbaşa onun qəlbinə, yaddaşına «yazılmışdır». Burada şair həm də islam Peyğəmbərinin ümmi olduğuna işarə etmiş və onun ümmiliyini peyğəmbərliyinin bir dəlili kimi təqdim etmişdir.

Şair deyir ki, sən bu «qələmsiz yazılanları» üzə çıxarıb oxudun. Burada «oxumaq» anlayışı peyğəmbərin ümmi olması ilə ziddiyyət yaratmır. Beytdə «oxumaq» anlayışı anlamaq, dərk etmək, uca Allahın (c.c) bu kitabda nazil etdiyi buyruqları doğru qavramaq mənasındadır. Çünki şair misrada «üzə çıxarmaq» ifadəsindən də istifadə etmişdir. Yəni Sən bu ilahi kitabın dərin mənalərini üzə çıxartdın, onları şərh etdin və insanlara çatdırdın.

Şair islam Peyğəmbərinin güclü bəsirət sahibi, insanları tanımaq, məsələləri bilmək bacarığının olduğunu ifadə etmək üçün beytdə deyir ki, sən danışdırmadan, sorğu-suala çəkmədən beyinlərin içində olanları bilənsən. Sən qələmsiz yazmağı, oxumağı bacardığın kimi, sözsüz də beyinlərdə olanları bilirsən. Bu qabiliyyəti uca Allah (c.c) ancaq sənə vermişdir, ona görə də sən üstünsən, Sən «ümmi alimsən».

**OTUZ ÜÇÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ:
SƏNİN BARMAQLARIN ÖZ AYAQLARINI
HƏRFƏ VURMADI**

زان بزد انگشت تو بر حرف پای
تا نشود حرف توانگشت سای

*Sənin barmaqların öz ayaqlarını hərfə ona
görə vurmadı*

*Ki, sənin (yazdığı) hərfləri başqa barmaqlar
tapdalamasınlar.⁵⁷¹*

Hz. Nizami bu beytdə önəmli bir məsələyə toxunmuşdur. Şair beytdə öncə islam Peyğəmbərinin ümmi olduğunu önə çəkmiş, bu yolla həm birinci beytlə məna əlaqəsi qurmuş, həm də Onun peyğəmbərliyinin dəlillərindən birinə işarə etmişdir. Bilindiyi kimi, Qurani-Kərimdə Hz. Məhəmmədin (s.a.s) ümmiliyi ayrıca vurğulanmışdır.

(Əraf, 7/158)

«(Ey Rəsulum!) De: «Ey insanlar! Mən Allahın sizin hamınıza göndərilmiş peyğəmbəriyəm. (O Allah ki) göylərin və yerin hökmü Onundur, Ondən başqa heç bir tanrı yoxdur. O dirildir və öldürür. Buna görə də, Allaha, eləcə də Onun Allaha və Allahın sözlərinə (ayələrinə, nazil etdiyi kitablara) **inan-nan və ümmi peyğəmbər olan Rəsuluna iman gətirin** və ona tabe olun ki, doğru yolu tapa biləsiniz!».

⁵⁷¹ Nizami Gəncəvi, göstərilən qaynaq, s. 40.

PEYĞƏMBƏR ÜMMİ ALİMDİR

Şair başqa bir beytində deyir ki, islam Peyğəmbəri ümmidir və ümmihatın mayasıdır, O, yer üzünün nuru, ərşə kölgədir. **Şairin islam Peyğəmbərinin ümmiliyini önə çəkməsinin səbəbi uca kitabın bir Allah (c.c) kitabı olduğunu ifadə etmək, bu kitabın şübhəsiz bir kitab olduğunu bildirmək, «bu kitabı Hz. Məhəmməd (s.a.s) yazmışdır» iftirasını rədd etmək, kitabın içindəki bilgilərin saf, təmiz, doğru, «anadangəlmə» olduğunu göstərməkdir.**

Şair beytdə islam Peyğəmbərinə (s.a.s) «ümmi» deyərək həm də Onun saf, təmiz, xalis bir insan və peyğəmbər olduğuna işarə etmişdir. Bunu «ümmi» sözü ilə verilən mənalar da göstərir. Belə ki, «ümmi» sözü həm «ümmülkura» (Məkkə) adına uyğundur, yəni islam Peyğəmbərinin məkkəli olduğu anlamındadır, həm «ümmi», «ümmət», «millət» sözü ilə uyğun olaraq «ərəb millətindən» (çoxu oxumaq, yazmaq bilməyən bir topluma mənsub) olan deməkdir, həm də «ümm» (ana) sözü ilə uyğun olaraq «anasından doğulduğu kimi» (oxumaq, yazmaq bilməyən) mənasındadır.⁵⁷²

Şairin təqdimatında «ümmi» həm də ən xalis, ən doğru, heç kimə verilməyən bir elm sahibi olmaq deməkdir. Şairə görə, O, uca Allahdan (c.c) «kamal fərmanı» almış müəllimdir. O, mükəmməl, qaynağı uca Allaha (c.c) bağlı olan elm sahibidir.

Quran Onun «ümmi» elm sahibi olduğunu ifadə etmək üçün islam Peyğəmbərini «Hadi» (doğru yol göstərən), «Nur» (insanları cəhalət qaranlığından nura çıxaran), «Safullah» (ən mükəmməl insan), «Sirac» (sönməyən, əbədi yanan çirək), «alim», «müəllim» adlandırır. **Şairə görə, «üm-**

⁵⁷² «Kuran yolu» (türkçe meal ve tefsir), Ankara, 2004, c. II, s. 471.

mi elm» yazmaq və oxumaqla öyrənilməsi mümkün olmayan elmdir. Yəni bu elmin qaynağı uca Allahdır (c.c) və uca Yaradan bu elmi ancaq seçdiyi quluna vermişdir. Şairə görə, bu «ümmi elm» elə ümmi olaraq, yəni toxunulmaz, dəyişməz, uca Allahdan (c.c) gəldiyi kimi xalis qalacaq, təhrif olunmayacaq, yaradan onu qoruyacaq.

Uca Allah (c.c) Qurani-Kərimdə sevdiyi, seçdiyi «ümmi alimə», «ümmi peyğəmbərə» verdiyi nemətləri belə təqdim edir:

(Nisa, 4/113)

«Allahın lütf və rəhməti üzərində olmasaydı, onlardan bir qrup səni belə, hökmdə haqdan çaşdırmağı planlaşdırmışdılar. Halbuki, onlar yalnız özlərini çaşdırırlar, sənə heç bir zərər verə bilməzlər. Necə edə bilərlər ki, **Allah sənə kitab və hikməti** endirməkdə və bilmədiklərini sənə bildirməkdədir. Həm də Allahın sənin üzərində olan lütfü çox böyükdür».

(Fussilət, 41/6)

«De ki, mən sırf sizin kimi bir bəşərəm. Ancaq mənə ilahınızın bir tək ilah olduğu vəhy edilir. Elə isə artıq ancaq ona yönəlin. Onun bağışlanmağınızı istəyin. Vay müşriklərin halına».

Şairə görə, «ümmi olmaq», ən böyük elm sahibi olmaqdır, uca Allahın (c.c) varlığını və təkliyini bilmək-

dir. Bundan böyük elm yoxdur. Ümmilik saflıqdır, təmizlikdir, heç bir qarışıqı olmamaqdır və yalnız saf olanlar o uca varlığı tanıya bilərlər, ona itaət edə bilərlər. Şairə görə, islam Peyğəmbəri ümmidir, yəni Onu ən çox tanıyan, Ona ən çox itaət edən və Onu ən çox sevəndir. Çünki sevgi də təmizliyə, tanımağa bağlıdır və ölçüsü də itaətdir.

Şair deyir ki, sənin barmaqların ayaqlarını hərflərə vurmadı, yəni qələm tutmadı, yazı yazmadı. Burada şair ümmiliyi gözəl ifadə etmişdir. Yazı yazarkən baş verən hərəkət anlayışı ayaqların yerə toxunaraq, qalxıb enərək hərəkət etməsinə bənzədilmişdir. Yazı işində də ayaqların hərəkəti nəticəsində yaranan addımda olduğu kimi nizam var. **Şair deyir ki, sənin ümmi olmağının səbəbi odur ki, «başqalarının barmaqları sən yazdığın hərfləri tapdalmasınlar». Burada şair «başqaları» deyərkən inkarçıları nəzərdə tutmuşdur. Yəni əgər Sən yazmaq, oxumaq bilsəydin, bu ilahi kitabı sən yazdığını iddia edəcəkdilər. Şairin bu təşbehi çox doğrudur. Çünki islam Peyğəmbərinin zamanında və bu gün Onun ümmi olduğunu bilən inkarçılar Quranın ilahi kitab olmadığını, islam dininin və Quranın sonuncu kitab olmadığını, hz. Məhəmməd (s.a.s) bir peyğəmbər, həm də son peyğəmbər olmadığını əsaslandırmaq üçün Quranın peyğəmbər tərəfindən yazıldığını iddia edirlər. Onların bu iftiralarının əsassız olduğunu göstərən ən böyük dəlil islam Peyğəmbərinin ümmi olmasıdır. **Bu yolla da ümmilik Qurani, Peyğəmbəri, dini, ümməti qorumaq missiyasını yerinə yetirir.****

Şairə görə, heç kim islam Peyğəmbərinin gətirdiklərinə toxuna bilməz, onun gətirdiyi nemət «ümmi»dir, yəni müqəddəsdir, toxunulmazdır. İnkarçı barmağı bu ilahi nemətə toxunmamalıdır. İnsan bir şeyi, bir varlığı çox sevəndə sevgisinin çoxluğunu göstərmək üçün ki-

minsə bir barmağının belə, o sevdiyi varlığa toxunmasını istəmir. «Sən ona bir barmağınla belə, toxuna bilməzsən» deyir.

Şair də inkarçılara deyir ki, siz uca Allahın (c.c) kitabına, dininə, peyğəmbərinə bir barmağınızla belə toxuna bilməzsünüz. Bu böyük Nizaminin uca Allah (c.c), din, peyğəmbər sevgisinin bədii ifadəsidir.

Şair beytdə ümmiliklə yazmaq, oxumaq arasında olan təzadı da gözəl ifadə etmişdir. Beytin bir misrasında barmaqları hərfə vurmamaq, yəni ümmilik anlayışı verilir, o biri misrasında isə yazıb oxumaqla bağlı olan «hərf», «barmaqların hərəkəti» təsvir edilir.

Bu yolla da şair ümmi olaraq öyrənilən elmlə yazılaraq, müəllim yanına gedilərək öyrənilən elmi arasındakı fərqi önə çəkir. Şair deyir ki, sən elmin daha üstündür və bu elmi başqa yolla öyrənmək mümkün deyil. Bu elm ancaq uca Allahın (c.c) lütfü ilə seçilmiş qullara verilir. Şairə görə, yazılaraq öyrənilən elmdə təhrif və yanlış informasiya ola bilər, ancaq «ümmi elmdə», yəni xalis, saf, ilahi qaynaqlı elmdə bu mümkün deyil. Yazılaraq öyrənilən elmi qabiliyyəti olan hər kəs öyrənə bilər. «Ümmi elmi» isə ancaq peyğəmbərlər bilir.

Bu beytdə şair islam Peyğəmbərinin üstünlüyünü «ümmilik» anlayışı üzərində gözəl ifadə etmişdir.

**OTUZ DÖRDÜNCÜ BEYTİN ŞƏRHİ:
SƏNİN SÖZLƏRİN HEÇ KİMİN BARMAĞINA
ƏZİYYƏT VERMİR**

حرف همه خلق شد انگشت رس
حرف تویی زحمت انگشت کس

*Bütün xalqın sözlərinə barmaq qoyulur
(nöqsan tutulur),
Sənin sözlərin isə heç kimin barmağına
əziyyət vermir.⁵⁷³*

Şair bu beytdə islam Peyğəmbərinin üstünlüyünü ifadə etmək üçün Onun gətirdiklərinin mükəmməliyini önə çəkmişdir. O deyir ki, hamının sözünə nöqsan tutulur, heç bir varlığın sözü Sənin sözün kimi nöqsansız deyil.

Burada şair obrazlı şəkildə «barmaq qoymaq» ifadəsindən istifadə etmişdir. «Barmaq qoymaq» xalq dilində «bəyənməmək», «mız qoymaq», «bir şeyin yanlış olduğunu göstərmək», «qəbul etməmək», «şübhə ilə yanaşmaq» anlamında işlədilir. Ancaq şairə görə, islam Peyğəmbərinin sözləri heç kimin barmağına əziyyət vermir. Yəni Onun sözlərində, əməllərində, təbliğ etdiklərində bir yanlışlıq yoxdur.

Bu beytdə şair ilk öncə islam Peyğəmbərinə nazil edilmiş mübarək kitabın mükəmməliyini, nöqsansız olduğunu işarə etmişdir.

Uca Allah (c.c) buyurur:

⁵⁷³ Nizami Gəncəvi, göstərilən qaynaq, s. 40.

(əl-Bəqərə, 2/1-5)

«Əlif, Lam, Mim. Bu, (Allah tərəfdən nazil edilməsinə, haqdan gəlməsinə) heç bir şəkk-şübhə olmayan, müttəqilərə (Allahdan qorxanlara, pis əməllərdən çəkinənlərə) doğru yol göstərən Kitabdır. O kəslərə ki, qeybə (Allaha, mələklərə, qiyamətə, qəza və qədərə) inanır, (Lazımınca) namaz qılır və onlara verdiyimiz ruzidən (ailələrinə, qohum-qonşularına və digər haqq sahiblərinə) sərf edirlər. O kəslərə ki, Sənə göndərilənə (Qurana) və səndən əvvəl göndərilənlərə (Tövrat, İncil, Zəbur) iman gətirir və axirətə də şəksiz inanırlar. Məhz onlar öz Rəbbi tərəfindən (göstərilmiş) doğru yoldadırlar. Nicat tapanlar (axirət əzabından qurtarıb Cənnətə qovuşanlar) da onlardır».

Daha sonra şair peyğəmbərlərin və islam Peyğəmbərinin «ismət» sifətinə işarə etmişdir. Qurani-Kərimdə «ismət» anlayışına on üç ayədə işarə edilmişdir. Bu ayələrdə «ismət» anlayışı «qorumaq», «qurtarmaq», «Allaha sığınmaq», «namuslu olmaq» mənalarındadır. Nizamiyə görə, dini hökmlərin təbliği və ümmətin irşadı ilə bağlı məsələlərdə peyğəmbər yalançılıqdan qorunmuşdur, o, əsla yalan danışmaz, həm vəhydən öncə, həm də vəhydən sonra küfr və şirk günahından məsumdur.

Böyük islam alimi Raqib əl-İsfahaniyə görə, peyğəmbərlərin isməti uca Allahın (c.c) onları təmiz yaratması, onlara bədəni üstünlük verməsi, onlara zəfər və qərarlılıq lütf etməsi, onlarda mənəvi rahatlıq yaratması, onlara xeyirli işlərdə uğur qazandırması və onları qorumasıdır.⁵⁷⁴

⁵⁷⁴ İslam Ansiklopedisi, c. XXVII, s. 134.

Şair deyir ki, onun sözləri qüsursuzdur, hər zaman doğrudur və insanları doğru yola yönəldir.

Hz. Nizaminin bu beytdə ifadə etdiyi üçüncü mənə da islam Peyğəmbərinin hədislərində ifadə edilmiş sözlərin doğru, bütün zamanlarda tətbiq ediləcək həyat ölçüləri olmasıdır. Deməli, şair bir beytdə həm uca Qurani-Kərimin, həm mübarək dinin, həm də şanlı hz. Məhəmmədin (s.a.s) şəxsiyyətinin, söz və davranışının paklığını, doğruluğunu və qüsursuz olduğunu ifadə etmişdir.

**OTUZ BEŞİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ:
QAPININ TOZU ŞƏKƏR-QOVUTA DÖNDÜ**

پست شکر گشت غبار درت
پسته و عناب شده شکر ت

*Sənin qapının tozu şəkər-qovuta döndü,
Sənin şəkərin püstə və innaba döndü.⁵⁷⁵*

Hz. Nizami bu beytdə islam Peyğəmbəri ilə bağlı bir sıra ideyalar vermişdir. Şair bu beytdə hər şeydən öncə Hz. Məhəmmədə (s.a.s) itaət anlayışını önə çəkmişdir. Şairə görə, insan o uca varlığa inansa, onu sevsə, onu tanısa, ona itaət etsə, Onun qapısının tozu belə, aşıqları üçün şəkər olar. Şairə görə, islam Peyğəmbərinə itaət uca Allaha (c.c) gedən yolun, uca Yaradanı tanımağın, qüdrət sahibinin bağlı qapıları açmasının, rəhmət sahibi olan tək Allahın (c.c) bərəkətinin, Onun nemətlərinin lütf edilməsinin başlıca şərtlərindən biridir. Şair başqa bir beytində belə deyir:

Dərdli beynimə dərman et, Onun

Dərmanını Mustafanın ayağının torpağından et.

Bu sözlər şairin peyğəmbər sevgisinin açıq göstəricisidir. Şairə görə, uca Allahın (c.c) rəhmətini qazanmağın yolu islam Peyğəmbərinə itaətdir. Bu ölçünü böyük şair Hz. Mövlana da təkrar etmişdir: «Mən sağ olduğum müddətdə Qurani-Hakimin qulu, köləsi, xadimiyəm. Məhəmməd Mustafa (s.a.s) yolunun tozu, torpağıyam».

Şair bu beytdə islam Peyğəmbərini insana ləzzət verən dadlı, ətirli qida, çox sevilən şirinlik kimi təqdim etmişdir. Şəkər və un insan üçün zəruri qidadır. İslam Peyğəmbəri də insanlıq üçün bir şəkər və qovutdur. Hz.

⁵⁷⁵ Nizami Gəncəvi, göstərilən qaynaq, s. 40.

Məhəmməd (s.a.s) adlı, dadlı, ətirli, bərəkətli qidanı dadanlar ondan doymazlar, güclü və sağlam olurlar. Şairə görə, Onun ölçüləri, Onun həyat anlayışı bir dadlı püstədir, çox sevilən innabdır. Şəkər, qovut, innab, püstə – bunlar dadından doyulmayan nemətlərdir. Bu nemətlər şairin təqdimatında islam Peyğəmbərinin bərəkətini anladır.

Şair bu beytdə insanlara aşıqlıq təklif edir. Çünki sevən aşıq olduğu varlığın hər şeyini sevər. Şair aşıqlıyın ölçülərini göstərir. Bu ölçüyə görə, islam Peyğəmbərinə aşıq olmağın ölçüsü odur ki, onun qapısının tozu da aşıq üçün şəkər və qovutdur. Şair bu beytdə bir bayram ovqatı yaradır. Şəkər, qovut, püstə, innab – bunlar həm də bir bayram nemətləridir. İslam Peyğəmbərinin aşıqi üçün Onun qapısının tozu belə, bir nemətdir, onun qapısını görmək, onun keçdiyi yerlərin tozuna toxunmaq aşıq üçün bir bayramdır, bir sevinc qaynağıdır.

Şairə görə, təslimiyyət, fədakarlıq, itaət və doymazlıq aşıqlıyın ölçüləridir. İnsan şəkərdən, qovutdan, innab və püstədən doymaz, onları dadar, ancaq yenə istər. İslam Peyğəmbərini tanıyan, bilən, sevən, aşıq olan da ondan doymaz, onun yolunda öz varlığını fəda edər, ayağının tozunu öpər, bu tozu sürmə kimi gözüne çəkər.

Şair sonrakı beytdə də bu düşüncələrin təsdiqi olaraq eşqdən danışır.

**OTUZ ALTINCI BEYTİN ŞƏRHİ:
SƏNİN BİR OVUCLUQ QOVUTUN QIRX
GÜNLÜK AZUQƏDİR**

یک کف پست توبه صحرای عشق
برگ چهل روزه تماشاى عشق

*Eşq səhrasında sənin bir ovuc qovutun,
Qırx günlük eşq tamaşası üçün azuqədir.⁵⁷⁶*

Hz. Nizami bu beytdə nətin ümumi məzmununa uyğun olaraq islam Peyğəmbərinin üstünlüyünü, bərəkətini ifadə etmək üçün gözəl bədii vasitələrdən istifadə etmişdir. Şairin ideyanı ifadə etmək üçün seçdiyi ifadələrdən biri «eşq səhrası»dır.

AŞIQLIYIN ÖLÇÜLƏRİ

Şairə görə, eşq, aşıqlıq anlayışları çətinlikləri, əzab-əziyyətləri ifadə edən bir məfhumdur. Aşıqlıq varlığından keçmək, nəfsini məğlub etmək, hər şeyini sevdiyini uğrunda fəda etməkdir. Aşıqlıq insandan güc, iradə, dözümlük, səbir tələb edir. Aşıqlıq susuz səhralarda yol getməkdir, yuxusuz gecələrdir, heç bir çətinlik qarşısında baş əyməməkdir.

«Eşq səhrası» ilə gedən aşiqin qidaya, azuqəyə ehtiyacı var. Şairə görə, aşıqların bu qidası islam Peyğəmbərinin verdiyi bir ovuc qovutdur. «Eşq səhrası» ilə yol getmək insanın sevdiyi uca varlığa – Allaha (c.c) qovuşmaq üçün Onun yolunda öz varlığını fəda etməsi deməkdir. Bu yolu ancaq imanla, sevgi ilə getmək olar.

⁵⁷⁶ Nizami Gəncəvi, göstərilən qaynaq, s. 40.

Şairə görə, bu çətin yolu getmək üçün «azuqə», («qovut») əldə etmək zəruridir. Şairin təqdimatında «azuqə» iman deməkdir. Bu azuqəni – imanı isə ancaq peyğəmbər sevgisi ilə qazanmaq olar. Şairə görə, azuqə islam Peyğəmbərinin həyat və axirət ölçüləridir. Ancaq bu ölçüləri tanıyıb qəbul etdikdən sonra eşq səhrasında yorulmadan hərəkət edib hədəfə qovuşmaq olar. Uca Allah (c.c) peyğəmbəri sevənlərə dözümlü, iradə, səbir – «azuqə» bəxş edər və aşiq də bu çətin yolu sonadək gedər.

Uca Allah (c.c) buyurur:

(Əhzab, 33/45-46)

«Allah və Peyğəmbərinə iman edənlərə, Peyğəmbərlərdən heç biri arasında fərq qoymayanlara isə mükafatları veriləcəkdir. Allah çox bağışlayıcıdır, çox mərhəmətlidir».

(Nisa, 4/136)

«Ey iman edənlər! Allaha, Peyğəmbərinə endirdiyi kitabı və daha öncə endirdiyi kitablara iman edin! Kim Allahı, mələklərini, kitablarını, Peyğəmbərlərini və axirət gününü inkar edərsə, şübhəsiz, (doğru yoldan) çox azmışdır».

Hz. Nizaminin bu beytdə üstünlük ideyasının ifadəsi üçün seçdiyi ifadələrdən biri də «eşq tamaşası»dır. Şair beytdə qırx günlük eşq tamaşasından danışır. Burada qırx gün anlayışı təsəvvüfdə tətbiq olunan və salikin, yəni tə-

səvvüf yoluna girərək özünü nəfsin istəklərindən təmizləmək istəyən insanın çilə, riyazət, çətinlik, ayrıca bir rejimdə yaşamaq mərhələsinə uyğun gəlir. Bu çətinlik mərhələsindən sonra istedadlı salik nəfsin istəklərindən sıyrılaraq anadan yenicə doğulmuş kimi olur, dünyanı, həyatı yeni gözlə görür, bir eşq tamaşası seyr edir, uca Allahın (c.c) zikrinin verdiyi şövqlə O böyük yaradandan başqa hər şeyi unudur, zülmət pərdələri yox olur və uca Allahın (c.c) lütf etdiyi yeni mənə üfüqləri görünür.

Bu müddətdə salikin əməl etməsi zəruri olan bir sıra şərtlər var. Onlardan biri də az yeməkdir, az danışmaqdır, az yatmaqdır. Şair deyir ki, islam Peyğəmbərinin verdiyi bir ovuc qovut qırx günlük eşq tamaşası üçün bir azuqədir. Yəni islam Peyğəmbərinin verdiyi nemət elə bərəkətlidir ki, onun verdiyi bir ovuc qovut qırx günlük eşq tamaşası müddətində salikə yetər. Həm də salik qırx günlük müddətdə ən zəruri olan qıdanı özü ilə götürür.

Şairə görə, islam Peyğəmbərinin verdiyi nemət insanların yaşaması üçün ən zəruri olan nemətdir. Salikin əməl etməsi zəruri olan şərtlərdən biri də qıdanın halal olmasıdır, yəni o, haram tikə yeməməlidir. «Eşq tamaşası»na baxmağın ən zəruri şərtlərindən biri də budur. Halal tikə olmadan «eşq tamaşası» seyr etmək olmaz. Şairə görə, islam Peyğəmbərinin verdiyi bir ovuc qovut halal bir ruzidir və onun bərəkəti də halallığına bağlıdır.

Şairə görə, insanın hədəfi öz nəfsinin istəklərindən xilas olub, dünyanı doğru dərk etməkdir, uca Allahı (c.c) doğru tanımaqdır, Ona itaət etməkdir. Əslində, «eşq tamaşası» da elə bu deməkdir. Yəni təmizlənmiş, arınmış, uca Allah (c.c) sevgisi ilə dolmuş bir könüllə, duyğu və düşüncə ilə həyatı qavramaqdır, bu dünya və axirət xoşbəxtliyini qa-

zanmaqdır. Könlü təmizlənməmiş bir insanın bəsirət gözü bağlıdır və Onun «eşq tamaşası»na baxmaq imkanı yoxdur.

İslam Peyğəmbərinin mükəmməl dini, əxlaq və davranışı insanlığın halal yaşamaq ölçüsüdür, Onu və Onun gətirdiklərini sevmək də «eşq tamaşası»na baxmaq haqqını əldə etməyin ana şərtidir.

**OTUZ YEDDİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ:
MƏNƏ BİR TƏZƏ-TƏR NİCAT SÜBHÜ BƏXŞ ET**

تازه ترین صبح نجاتی مرا
خاک توام کاب حیاتی مرا

*Mənə bir təzə-tər nicat sübhü (bəxş et),
Sənin torpağınam, mənə abi-həyat
(dirilik suyu) ver.*⁵⁷⁷

Şair bu beytdə islam Peyğəmbərinin üstünlüyünü ifadə etmək üçün yeni bədii vasitələrdən istifadə etmişdir. Bu vasitələrdən biri şairin islam Peyğəmbərinə müraciət üslubu seçməsidir. Ancaq üstün olana, vermək imkanı olana müraciət olunur. Daha sonra şair islam Peyğəmbərindən elə bir şey istəyir ki, onu başqa bir şəxsə verməsi mümkün deyil. Şairin istədiyini verəcək insan ancaq Hz. Məhəmməddir (s.a.s). Bu da Onun başqalarından seçildiyinin, üstün olduğunun göstəricisidir.

Şair beytin birinci misrasında islam Peyğəmbərindən bir nicat, bir qurtuluş sübhü istəyir. Şair sirr pərdələrinin götürülməsini, daha çox elm verilməsini, «eşq tamaşasını» daha yaxından seyr etmək imkanının olmasını, uca Allah (c.c) sevgisi ilə daha güclü bir şəkildə tutuşub yanmasını istəyir.

Şair özünü qaranlıqda hiss edir, o, uca Allahı (c.c) daha yaxından tanımaq, bilmək, öyrənmək istəyir, aydın bir səhərə qovuşmağa can atır. **Beytdə «nicat sübhü» işığı, nuru, elmi, uca Allahı (c.c) tanımaq imkanını təmsil edir. Şair deyir ki, ey Allahın (c.c) mübarək elçisi, məni gecənin bu darlığından qurtar, sıxıntıma son qoy, qaranlıqlar içəri-**

⁵⁷⁷ Nizami Gəncəvi, göstərilən qaynaq, s. 40.

sindən çıxar, mənə dua et, məni sübhün aydınlıq müjdə-sini ver, mən uca Yaradana və sənə daha yaxın olmaq istəyirəm, ancaq sənin bərəkətli duaların mənə nicat sübhü bəxş edə bilər.

NİCAT SÜBHÜ

Hz. Nizami bu misrada islam Peyğəmbərinin xilaskar obrazını da təqdim etmişdir. Mənə «nicat sübhü ver» demək, məni xilas et deməkdir. Şair islam Peyğəmbərinin missiyasına da işarə etmişdir. Şairə görə, o mübarək, bərəkətli elçinin vəzifəsi tək bir şəxsə, tək bir millətə deyil, bütün insanlığa «nicat sübhü» bəxş etməkdir, insanlığı qaranlıqdan aydınlığa çıxarmaqdır. İnsanlığı qaranlıqdan qurtarmaq üçün də işıq, nur olmaq zəruridir. Ona görə də, islam Peyğəmbəri bir sönməyən nurdur, aydır, günəşdir, uca Allahın (c.c) əmri ilə yanan çıraqdır, bir aydın səhərdir.

Şair deyir ki, ey Allahın Rəsulu, mənə bir təzə nicat sübhü bəxş et. Yəni mənə uca Allahın (s.a.s) adına, Onun mübarək elçisinin şərəfinə layiq əsərlər yazmaq imkanı ver. Çünki doğru və gözəl yazmaq aydın, təmiz, sübh kimi bərəkətli düşüncələrin edə biləcəyi bir işdir.

Şair deyir ki, ey mübarək elçi, mənə bir təzə nicat sübhü bəxş et. Yəni mənə uca Allahın (c.c) varlıq və birliyini təbliğ etmək imkanı ver. Çünki dünyada ağıllı insan üçün bundan şərəfli vəzifə yoxdur. Əgər insan ömrünü, aqlını, bütün imkanlarını bu işə sərf etsə, onun həyatı, bu dünya və axirəti aydın, təmiz sübh kimi olar.

Şair deyir ki, ey mübarək insan, mənə təzə nicat sübhü bəxş et. Yəni mənə uca Allahı (c.c) daha dərindən tanımaq, bilmək, onun sifətlərini dərk etmək, onu sevmək imkanı ver. Bir insan, bir inanan mömin üçün bundan böyük arzu

yoxdur. **Uca Allahı (c.c) tanımaq mömin həyatının sübhüdür.**

Şair deyir ki, ey yaradılmışların ən üstünü, mən sən-dən nicat sübhü istəyirəm. Yəni şair kamil bir elm istəyir. Çünki yalnız doğru, kamil bir elm insanı xoşbəxt edər. Elm inanan insanın nicat sübhüdür, onu aydın səhərlərə qovuşdurur. Doğru elmin vəzifəsi insanı qaranlıqdan qurtarıb, aydınlığa qovuşdurmaqdır.

Şair deyir ki, ey ən çox sevdiyim insan, mənə təzə nicat sübhü bəxş et. Yəni mən uca Allahın (c.c) rizasını istəyirəm. Bir möminin ən böyük arzusu uca Yaradanın rizasını qazanmaqdır. Bu mömin üçün nicat sübhü deməkdir, xilas olmuş insanın göz aydınlığıdır.

Şair deyir ki, ey ümmətin başçısı, mənə təzə nicat sübhü bəxş et. Yəni mənə insanlığa xidmət etmək imkanı ver. Çünki möminin vəzifəsi insanları doğru yola yönəltməkdir, onları cəhalətdən xilas edib, aydın səhərlərə qovuşdurmaqdır.

Şair deyir ki, ey xilaskar, mənə təzə nicat sübhü bəxş et. Yəni mənə uca Allaha (c.c) bütün varlığım təslim olmaq gücü ver. Çünki aydın, təmiz, təzə sübhü ancaq təslimiyyətlə qazanmaq olar.

Hz. Nizami bu beytdə «nicat sübhü» anlayışını doğrunu yazmaq, təbliğ etmək, uca Allahı (c.c) dərindən tanımaq, Onun adını bütün insanlığa çatdırmaq, elm, riza, insanlığa xidmət, təslimiyyət mənalarında işlədərək özünün və bütün insanların ən doğru hədəfini, yaradılış qayəsini açıqlamışdır.

Şair beytin ikinci misrasında deyir ki, mən sənə torpağınam. Burada islam Peyğəmbərinin torpağı olmaq anlayışı bir neçə mənada işlənmişdir. Şair hər şeydən öncə hz. Məhəmmədi (s.a.s) çox sevdiyini ifadə etmişdir. Şair o uca

insanı çox sevdiyinə görə, Onun ayağının altında torpaq olmağa razıdır, bunu özünə şərəf sayır.

Misrada «mən sənın torpağınam» ifadəsi mən özümü sənə təslim etmişəm, sənə iman etmişəm, sənə inanıram anlamındadır.

Misrada «mən sənın torpağınam» ifadəsi o deməkdir ki, mənim düşüncəm, duyğu və fikirlərim sənın ayağının torpağı ilə bərəkətlənmişdir. Uca Allah (c.c) sənə olan sevgimə görə mənim şeirlərimə, düşüncələrimə, ideyalarımaya sənın ayağının dəydiyi torpaq kimi bərəkət vermişdir.

Şair bu misrada uca Allahın (c.c) rızasını qazanmağın ölçüsünü vermişdir. İslam Peyğəmbərinə, Onun dininə bağlan, Ona iman et, Ona təslim ol və xilas ol, nicat sübhünə qovuş, cəhalətdən qurtul, bu dünya və axirət səadətini qazan. Şair bu ölçünün doğruluğunu ifadə etmək üçün, misranın mətninə «abi-həyat» anlayışını daxil etmişdir. Burada «abi-həyat» anlayışı, birinci misradakı «nicat sübhü» anlayışı ilə eyni mənədadır. Şair islam Peyğəmbərinə inananların «nicat sübhünə», «dirilik suyuna» qovuşacağına inanır, insanlıq üçün doğru həyat ölçüsü verir.

Bizcə, uca Allah (c.c) böyük şairin dualarını qəbul etmişdir, onu nicat sübhünə, dirilik suyuna qovuşdurmuşdur. Bu gün insanlığın Hz. Nizaminin islam dininə bağlı olan həyat ölçülərinə, dəyərlərinə olan ehtiyacı bunu açıq göstərir. Hz. Nizaminin təbliğ etdiyi ölməz dəyərlər insanlıq üçün bir «nicat sübhünə», «dirilik suyuna» çevrilmişdir.

Şair bu beytdə uca Allaha (c.c) təslimiyyətlə insanın qurtuluşu arasındakı bağlılığı gözəl ifadə etmişdir. Belə ki, şair misrada özünün islam Peyğəmbərinin torpağı olduğunu bildirir, sonra da dirilik suyu istəyir. Bunun anlamı odur ki, insan torpaq kimi bərəkətli bir varlıqdır. Ancaq torpaq kimi bərəkətli, münbit bir fitrətlə yaradılmış insanın bütün im-

kanlarının üzə çıxması, özü və insanlıq üçün xeyirli bir varlığa çevrilməsi, özünü uca Allahın (c.c) onun üçün müəyyən-ləşdirdiyi missiyaya həsr etməsi, cücərməsi, qolbudaq atması, bol məhsul verməsi üçün dirilik suyuna ehtiyacı var. Susuz torpaq quruyar, bərəkəti azalar, faydasız bir varlığa çevrilər. Şairə görə, insan fitrətinin üzə çıxması üçün zəruri olan nemət də uca Allahı (c.c) tanımaqdır, Onun buyurduğu ölçülərlə yaşamaqdır, islam Peyğəmbərinə inanmaqdır, ona bütün varlığı ilə bağlanmaqdır, islam dini-dir. Bu qaynağa bağlanmadan susuz torpaq bərəkətini itirdiyi kimi, insan fitrəti də pozulur və insan faydasız, zərərli bir varlığa çevrilir.

Şairə görə, islam Peyğəmbərinə olan sevgi, içdən bağlılıq insan fitrəti üçün torpağa verilən dirilik suyudur. Bu sevgi insana doğru yolu göstərir, onun fitrəti bu sevgi ilə çiçək açar, bar verir, insanlığa gözəllik bəxş edir.

Şair bu ideyanı birinci misrada da vermişdir. Bu misrada şair islam Peyğəmbərindən «nicat sübhü» istəyir. **«Nicat sübhü» günəş, işıq deməkdir, torpağın bar verməsi də günəşlə, suya bağlıdır. Şair deyir ki, ey nurlu elçi, mən sənin torpağınam, Sən də mənim üçün torpağa bərəkət verən günəş və dirilik suyusan. Sənin sevgin olmasa, Nizami düşüncəsi bar verməz. Deməli, hz. Məhəmməd (s.a.s) sevgisi insanlıq üçün bərəkət qaynağıdır, günəş və dirilik suyudur.**

**OTUZ SƏKKİZİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ:
SƏNİN TORPAĞIN MƏNİM CANIMIN
BEHİŞTİDİR**

خاک توخود روضه جان منست

روضه توجان و جهان منست

*Sənin torpağın mənim canımın behiştir,
Sənin behiştin isə mənim canım və cahanımdır.⁵⁷⁸*

Şair bu beytdə islam Peyğəmbərinin üstünlüyünü ifadə etmək üçün bir neçə vasitədən istifadə etmişdir. Şair deyir ki, sənin torpağın mənim canımın behiştir. Burada şair hər şeydən öncə islam Peyğəmbərinin torpağının bərəkətini, onun gəzdidiyi, islamı təbliğ etdiyi, yaşadığı və bu gün uyuduğu torpağın müqəddəsliyini ifadə etmişdir.

Şairə görə, islam Peyğəmbərinin torpağına getmək, Onun ayağının dəydiyi torpağın ətrini duymaq cənnəti görmək kimidir. Şair bu misrada Peyğəmbər aşiqinin halını anlatmışdır. Şair özü bir peyğəmbər aşiqidir və Onun ayağının dəydiyi torpaq aşiqin cənnətidir. Cənnət də insanın rahatlıq tapdığı, narahatlıqlardan qurtardığı, sevgi ilə dolduğu, özünü xoşbəxt saydığı bir məkandır.

Aşiq üçün islam Peyğəmbərinin torpağı bir rahatlıq məkanıdır, arzularına qovuşduğu yerdir, sevgilisinin ətrini duyduğu, onu daha yaxından hiss etdiyi, tənhalıqdan xilas olduğu, vüsala qovuşduğu bir məkandır. Bir möminin arzusu uca Allahın (c.c) cənnətinə qovuşmaqdır. Bir peyğəmbər aşiqinin arzusu da Onun torpağında Onun yaşadığı yerləri görməkdir, onun torpağının ətrini duymaqdır.

⁵⁷⁸ Nizami Gəncəvi, göstərilən qaynaq, s. 40.

Şair beytin ikinci misrasında deyir ki, sənin cənnətin isə mənim canım və cahanımdır. Burada şair cənnəti islam Peyğəmbərinə aid olan bir məkan kimi təqdim etmişdir. Şair islam Peyğəmbərinin olduğu məkanda yaşamaq istəyir, bu məkanda özünü rahat hiss edir, çünki aşiq olduğu varlıq orada yaşayır, şairin ruhu ora bağlıdır, ruhu Peyğəmbərin məkanına uçar, sevən sevdiiyə qovuşmaq istəyir.

Şair birinci misrada «peyğəmbərin torpağı», ikinci misrada isə «peyğəmbərin cənnəti» anlayışlarından istifadə etmişdir. Şairin təqdimatında bu anlayışlar bir məkandır, öz iqlimi, öz ölçüləri, öz qaydaları, öz ətri olan bir müqəddəs məkan. Bu peyğəmbərin olduğu məkandır, bu sevgi məkandır, aşıqlərin canının, ruhunun rahatlıq tapdığı bir məkandır.

Şairə görə, Peyğəmbər haradadırsa, Peyğəmbərin həyat ölçüləri harada hakimdirsə, ora cənnətdir. Cənnət isə maddi neməti çox olan bir yer deyil, insanın uca Allahdan (c.c) başqa hər şeyi unutduğu məkandır, can deyib, can eşitdiyi, salam verib, salam aldığı bir müqəddəs yerdir.

Uca Allah (c.c) buyurur:

(əl-Əraf, 7/43)

«Biz onların (cənnət əhlinin) ürəklərindəki kin-küdurəti çəkib çıxardıq. Onların (qaldıqları yerin) altından çaylar axar. Onlar (Rəbbinin bu lütfünü gördükdə) deyərlər: «Bizi bura gətirib çıxaran Allaha həmd olsun! Əgər Allah bizi doğru yola yönəltməsəydi, biz özümüzə doğru yolu tapıb bilməzdik. Həqiqətən, Rəbbimizin peyğəmbərləri haqqı gətirmişdilər!» Onlara: «Etdiyiniz əməllərə görə varisi olduğumuz Cənnət budur!» - deyə müraciət ediləcəkdir».

**OTUZ DOQQUZUNCU BEYTİN ŞƏRHİ:
MƏN SƏNİN BAĞININ ƏTRAFINDA
OTURACAĞAM**

بر سر آنروضه چون جان پاک
خیزم چون باد ونشینم چوخاک

*Mən can kimi pak olan sənin bağının ətrafında
Külək kimi əsib, toz kimi yerə oturacağam.⁵⁷⁹*

Şair bu beytdə islam Peyğəmbərinə aşiq olduğunu ifadə etmək üçün gözəl bədii vasitələrdən istifadə etmişdir. Şair öncə gözəl bir bağ təsvir etmişdir. Bu bağ can kimi, ruh kimi təmizdir, aşiqin ruhuna dinclik, rahatlıq bəxş edir. Çünki bu bağda aşiqin sevgilisi olan islam Peyğəmbəri yaşayır. Aşiqin sevgilisinin torpağı, cənnəti olduğu kimi, bağı da var. Klassik şeirdə sevgilinin yurdu olaraq bağ ən gözəl məkanlardan biri kimi seçilmişdir. Sevgili gözəl, təmiz, ətirli olduğu üçün o, ətirli çiçəklərlə dolu olan bağla təsvir edilir.

Şairə görə, islam Peyğəmbərinin yaşadığı bağ pakdır, təmizdir, bu bağın gülləri ətri o nurlu elçidən alır. Şair çox darıxır, tezliklə sevdiyi peyğəmbərinə qovuşmaq istəyir. Şair peyğəmbərə qovuşmaq istədiyini ifadə etmək üçün deyir ki, mən külək olmaq istəyirəm, sənin yaşadığın bağın ətrafında əsmək istəyirəm, ağaclardan, güllərdən sənəni ətrini almaq istəyirəm. Burada külək sürəti, hərəkəti, həsrəti, peyğəmbərə tez qovuşmaq istəyini ifadə edir. Külək əsdikcə bağdakı güllərin, barlı, dadlı, meyvəli ağacların ətri ətrafa yayılır, aşiq sevgili-

⁵⁷⁹ Nizami Gəncəvi, göstərilən qaynaq, s. 40.

sinin ətirini içinə çəkər və ruhuna rahatlıq ətiri, tərəvət bəxş edər.

Şair beytin ikinci misrasında aşıqlığını başqa bir biçimdə təqdim edir. Deyir ki, əsib toz kimi yerə çökəcəyəm. Bir toz kimi sənin ayaqların dəyən torpağın tozuna qarışacağam. Divan ədəbiyyatında, eləcə də Nizaminin şeirlərində toz, torpaq təvazökarlığı təmsil edir. Torpaq min bir nemət bitirər, ancaq bunu deməz. Aşiq də sevgilisinin ayaq tozu olmağa razıdır, çünki sevir, çünki sevgilinin hər şeyi onun üçün əzizdir. Şair toz olmaq istəyinin səbəbini sonrakı beytdə açıqlamışdır.

**QIRXINCI BEYTİN ŞƏRHİ:
NİZAMİ SƏNİN TORPAĞINI SÜRMƏ KİMİ
GÖZLƏRİNƏ ÇƏKƏR**

خاک تو در چشم نظامی کشم
غاشیه بر دوش غلامی کشم

*Sənin torpağını (sürmə kimi) Nizaminin
gözlərinə çəkim,
Sənin qulun kimi (atının) çulunu çiynimdə
gəzdirim.⁵⁸⁰*

Şair bu beytdə öncəki beytlərdə irəli sürdüyü ideyaları inkişaf etdirib. Şair öncəki üç beytdə islam Peyğəmbərinə olan sevdasını, eşqini, Ona olan təslimiyyətini ayrı-ayrı bəddii vasitələrlə ifadə etmişdir. O, bu beytlərdə islam Peyğəmbərinin torpağı olduğunu, Onun torpağının şairin cənnəti olduğunu, Onun pak bağı ətrafında külək olub əsmək istədiyini bildirmişdir. Bütün bu sözlər şairin Peyğəmbər sevgisini, Ona olan təslimiyyətini ifadə edir. Bununla birgə, bu sözlər yalnız bir öyü kimi də dəyərləndirilməməlidir. Şair bu sözlərlə ağıllı insanlara bir həyat ölçüsü vermişdir. Yəni hz. Nizami deyir ki, ey insan, sən ucalmaq, uca Allahın (c.c) rızasını qazanmaq istəyirsənsə, Onun müəyyən etdiyi ölçüləri qəbul etməlisən, Ona təslim olmalısən, Onu sevməlisən.

Şair qırxıncı beytdə də islam Peyğəmbərinə təslimiyyət ideyasını yeni bəddii vasitələrlə təqdim etmişdir. Şair deyir ki, mən külək kimi əsəcəyəm, bir toz olub sənin ayağının torpağına qarışacağam. Sənin torpağını bir sürmə kimi gözlərimə çəkəcəyəm.

⁵⁸⁰ Nizami Gəncəvi, göstərilən qaynaq, s. 40.

Şairə görə, islam Peyğəmbərinin ayağının toxunduğu torpaq çox dəyərlidir. Bu torpaq şair üçün bir sürmədir. Bilindiyi kimi, sürmə çox dəyərləli bir nemətdir. O həm gözlərə işıq verir, həm gözlərin yorğunluğunu azaldır, həm gözlərə gözəllik verir, həm də gözləri təbii müalicə edir. O da bəllidir ki, islam Peyğəmbəri gecə yatarkən gözlərinə sürmə çəkmişdir.

Şair demək istəyir ki, islam Peyğəmbərinin ayağının tozu onun gözlərinin nurudur. Göz insan bədənində olan ən qiymətli nemətlərdən biridir. İnsan sevdiyi insana öz sevgisini bildirmək istəyəndə ona «gözümün nuru», «gözüm», «bəbəyim», «gözüm üstə», «gözlərin ağrıməsın», «gözümü sənə verərəm», «göz qoymaq», «gözə gəlmək» və s. bu kimi deyimlərdən istifadə edir. Əgər şair islam Peyğəmbərinin ayağının tozunu sürmə kimi gözünə çəkməyə razıdırsa, deməli, hz. Məhəmməd (s.a.s) hər bir buyruğuna şairin cavabı «göz üstə»dir.

Şair beytin ikinci misrasında təslimiyyət ideyasını «qul olmaq» anlayışı ilə təqdim etmişdir. Şair, hz. Məhəmmədin (s.a.s) qulu olmağı özünə şərəf sayır, Onun atının çulunu daşımağı vəzifəsi hesab edir. Bizcə, təslimiyyət ideyasını, aşıqlıyı, fədakarlığı, sevgini bütün mənə çalarları ilə ifadə edən ən gözəl sözlərdən biri «qul» sözüdür. Çünki qulun iradəsi olmaz, o ancaq aşıq olduğu varlığın iradəsinə tabe olar, onun buyruqlarını sevə-sevə yerinə yetirər.

Uca Allah (c.c) da insandan qulluq istəyir, insanı uca iradəyə tabe olmağa çağırır, insanın qul olmasına mane olan təkəbbürü, özündən razılığı rədd edir:

(Ali-İmran, 3/31-32)

«(Ey Rəsulum!) De: «Əgər siz Allahı sevirsinizsə, mənim ardımca gəlin ki, Allah da sizi sevsin və günahlarınızı bağışlasın. Allah bağışlayandır, rəhmlidir!» Söylə: «Allaha və Peyğəmbərə itaət edin! Əgər üz döndərsinizsə, şübhəsiz ki, Allah da kafirləri (haqdan üz çevirənləri) sevməz!»

Şair islam Peyğəmbərinə olan itaətinin dərəcəsini göstərmək üçün Onun atının çulunu çiyində gəzdirməyi sevə-sevə etdiyi əsas iş saydığını bildirmişdir.

**QIRX BİRİNCİ BEYTİN ŞƏRHİ:
BÖYÜKLƏR NİZAMİNİN TORPAĞINI
BAŞLARINA SƏPSİNLƏR**

تا چو سران غالية تر كنند
خاك مرا غالية سر كنند

*Ki, böyüklər (sənin məzarının torpağından)
təzə-tər qaliyə hazırlayanda,
Mənim torpağımı da qaliyə kimi öz başlarına
saçsınlar.⁵⁸¹*

Bu nətin sonuncu beytidir. Şair islam Peyğəmbərinin torpağını gözlərinə sürmə kimi çəkmək istəyir, Onun mübarək torpağına qarışmaq istəyir. Şair deyir ki, Onun torpağı bir gözəl ətir qaynağıdır və böyük insanlar onun məzarının torpağından qaliyə hazırlayacaqlar.

Ənbər bir gözəl ətir növüdür, müşk də adı dillər əzbəri olan ətirdir. Qaliyə isə ənbərlə müşkün qarışığından düzəldilmiş bir ətirdir. Yəni qaliyə daha gözəldir. Şair deyir ki, qaliyə ancaq Hz. Məhəmmədin (s.a.s) məzarının torpağından hazırlana bilər.

O inanır ki, islam Peyğəmbərinin ayağının torpağı şairin varlığı ilə qarışdığına görə Nizaminin torpağı da bərəkətlənəcək, insanlara gözəllik bəxş edən ətrə çevriləcək. Doğrudan da, islam Peyğəmbərinin ətrindən gözəllik qazanan Nizaminin şeirləri, ideyaları insanlığın yoluna ətir saçır, insanlığın ruhunu təzələyir, bir təzə, ətirli, gözəl çiçək kimi insanlığın gözünə nur, ağına güc, nəfəsinə təzəlik verir.

⁵⁸¹ Nizami Gəncəvi, göstərilən qaynaq, s. 40.

ÖLÜM SEVGİLİYƏ
QOVUŞMAQDIR

SESSİZ GEMİ

*Artık demir alma günü gelmişse zamandan,
Meçhule giden bir gemi kalkar bu limandan.
Hiç yolçusu yokmuş gibi sessizce alır yol,
Sallanmaz o kalkışta ne mendil ne de bir kol.
Rıhtımda kalanlar bu seyahatten elemli,
Günlerce siyah ufka bakar gözleri nemli,
Biçare gönüller! Ne giden son gemidir bu!
Hicranlı hayatın ne de son matemidir bu!
Dünyada sevilmiş ve seven nafîle bekler,
Bilmez ki, giden sevgililer dönmiyecekler.
Bir çok gidenin her biri memnun ki yerinden,
Bir çok seneler geçti, dönen yok seferinden.*

Yehya Kamal

D U A

Ey qüdrət, hökm və hikmət sahibi olan Allahım! Sənin şanına, mübarək elçin hz. Məhəmmədin (s.a.s.) şərəfinə, uca Allaha(c.c.) imanla bağlı olan hz.Nizaminin adına layiq bir əsər yazmağa çalışdım. Qüsurlarıma görə məni bağışla! Keçmiş və gələcək günahlarımı əfv et! Sənin uca adına layiq yeni əsərlər yazmaq üçün mənə güc ver!

Q A Y N A Q L A R

Azərbaycan türkcəsində

1. *Abbasov Ə.* Nizami Gəncəvinin «İskəndərnamə» poeması. Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, Bakı, 1966.
2. *Ağayev Ə.* Nizami və dünya ədəbiyyatı. Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, Bakı, 1964.
3. *Arashlı H.* Şərqdə «Leyli və Məcnun» əsərləri. Nizami, Birinci kitab, Azərənəşr, Bakı, 1940.
4. *Arashlı H.* Nizami əsərlərinin el variantları. Müqəddimə, Azərənəşr, Bakı, 1941.
5. *Arashlı H.* «Yeddi gözəl» və «Yeddi cam» əsərlərinin müqayisəsi. Nizami, Üçüncü kitab, Azərənəşr, Bakı, 1941.
6. *Arashlı H.* Nizami Gəncəvi. Azərənəşr, Bakı, 1947.
7. *Arashlı H.* Nizami və Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. Nizami, Məqalələr məcmuəsi, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, Bakı, 1947.
8. *Arashlı H.* Nizami və Vətən. Azərənəşr, Bakı, 1948.
9. *Arashlı H.* Şairin həyatı, «Gənclik» nəşriyyatı, Bakı, 1967.
10. *Arashlı H.* Nizami Gəncəvi. «Sirlər xəzinəsi». Filoloji tərcümə. Giriş, «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 1981.
11. *Arashlı H.* Nizamidə xalq sözləri, ifadə və zərb-məsəlləri. Azərbaycan SSR EA-nın «Xəbərlər»i, Bakı, 1942, № 8.
12. *Arashlı H.* Nizami Gəncəvi. Qəzəllər. Bakı, 1956.
13. *Arashlı N.* Nizami və türk ədəbiyyatı. «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 1980.
14. *Arashlı N.* Nizaminin poetikası, Bakı, «Elm», 2004.
15. *Arif M.* «Yeddi gözəl», Nizami Gəncəvi. «Yeddi gözəl», Azərənəşr, Bakı, 1941. (Ön söz əvəzi).
16. *Arif M.* «Yeddi gözəl», Nizami Gəncəvi. «Yeddi gözəl». Filoloji tərcümə, Müqəddimə, Bakı, 1983. (Ön söz əvəzi).
17. *Azadə R.* Nizami Gəncəvi (həyatı və sənəti), «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 1979.
18. *Azadə R.* Nizami və onun poeziya sələfləri, Bakı, «Elm», 1999.
19. *Azadə R.* Azərbaycan epik şeirinin inkişaf yolları, Bakı, «Elm», 1975.
20. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Üç cildə. Birinci cild. Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, Bakı, 1960.
21. *Babayev X. B.* Nizaminin «Xəmsə»sində Quran ayələri və qissə motivləri, Bakı, 1999.

22. *Beqdeli Q.* Şərq ədəbiyyatında «Xosrov və Şirin» mövzusu, «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 1971.
23. *Bertels Y. E.* Nizami və Firdovsi. Nizami, İkinci kitab. Azərnəşr, Bakı, 1940.
24. *Bertels Y. E.* Nizaminin «Leyli və Məcnun» poemasının mənbələri Nizami, Birinci kitab, Azərnəşr, Bakı, 1940.
25. *Bertels Y. E.* Böyük Azərbaycan şairi Nizami. SSRİ EA-nın Azərbaycan filialı. Bakı, 1940.
26. *Bertels Y. E.* Nizami və bədii yaradıcılıq, «Nizami», Bakı, 1947.
27. *Cahani Q.* Azərbaycan ədəbiyyatında Nizami ənənələri, «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 1979.
28. *Əbu Əli Həsən İbn Əli Xacə Nizamülmülk.* Siyasətnamə, «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 1987.
29. Əbu Bəkir əl-Valibi və onun «Əxbarul-Məcnun və əşaruhu» əsəri, (Tədqiqat, filoloji tərcümə, şərhlər və izahlar f.e.n. İmamverdi Həmidovundur), Bakı, 1999.
30. *Ələkbərov M.* Nizami və xalq yaradıcılığı. Namizədlik dissertasiyası, Bakı, 1947. (Əlyazması).
31. *Əliyev R.* Nizami (qısa bibliografik məlumat). «Yazıçı» nəşriyyatı, Bakı, 1982.
32. *Əlizadə L.* Mücirəddin Beyləqaninin lirikası, Bakı, 2001.
33. *İbrahimov M.* Günəş kimi parlaq. Nizami Gəncəvi. «Leyli və Məcnun». Bədii tərcümə. «Yazıçı» nəşriyyatı, Bakı, 1983.
34. *Hacı S.* «Həzrət Hizami Gəncəvinin yaradıcılığında peyğəmbərlik anlayışı və Həzrət Məhəmməd (s.a.s.)», I kitab, «Nafta-Press», Bakı, 2006.
35. *Hacı S.* «Həzrət Hizami Gəncəvinin yaradıcılığında peyğəmbərlik anlayışı və Həzrət Məhəmməd (s.a.s.)», II kitab, «Nafta-Press», Bakı, 2008.
36. *Hüseynov X.* Nizaminin «Sirlər xəzinəsi», «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 1983.
37. *Xalisbəyli T.* Nizami Gəncəvi və Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. APİ-nin nəşri. Bakı, 1988.
38. *Xalisbəyli T.* Nizami Gəncəvi və Azərbaycan qaynaqları, Bakı, 1991.
39. *Köçərli F. B.* Şeyx Əbu Məhəmməd İlyas ibn Yusif ibn Müəyyəd Nizami. Azərbaycan ədəbiyyatı. İki cildə. Birinci cild. Bakı, 1978, (səh. 129-133)

40. *Qətran Təbrizi*. Divan, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı. Bakı, 1967 (fars dilindən çevirəni və çapa hazırlayanı Q. Bəqdeli).
41. *Quliyeva M.* Klassik Şərq bəlağəti və Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, 1999.
42. *Quluzadə M. Y.* Nizami Gəncəvi. Həyat və yaradıcılığı. Azərnəşr, Bakı, 1953.
43. *Levkiyevski İ. V.* «Məxzənül-əsrar» əsəri. Nizami. İkinci kitab. Azərnəşr, Bakı, 1940.
44. *Məmməd C.* Nizaminin fikir dünyası. «Yazıçı» nəşriyyatı, Bakı, 1982.
45. *Məmmədov Z. C.* Azərbaycanda XI-XII əsrlərdə fəlsəfi fikir, «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 1978.
46. *Mir Cəlal* «Yeddi gözəl»dəki hekayələr haqqında. Nizami, Məqalələr məcmuəsi. Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, Bakı, 1947.
47. *Mübariz Ə.* Nizami Gəncəvi. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Üç cildə. Birinci cild. Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı. Bakı, 1960.
48. *Nəvai Ə.* Yeddi Səyyarə. Bakı. 1979.
49. *Nizami Gəncəvi.* Sirlər xəzinəsi. Bədii tərcümə. «Yazıçı» nəşriyyatı, Bakı, 1981.
50. *Nizami Gəncəvi.* Xosrov və Şirin. Bədii tərcümə. «Yazıçı» nəşriyyatı, Bakı, 1982.
51. *Nizami Gəncəvi.* Leyli və Məcnun. Bədii tərcümə. «Yazıçı» nəşriyyatı, Bakı, 1983.
52. *Nizami Gəncəvi.* Yeddi gözəl. Bədii tərcümə. «Yazıçı» nəşriyyatı, Bakı, 1983.
53. *Nizami Gəncəvi.* İskəndərnamə. Bədii tərcümə. «Yazıçı» nəşriyyatı, Bakı, 1982.
54. *Nizami Gəncəvi.* Sirlər xəzinəsi. Filoloji tərcümə. «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 1981.
55. *Nizami Gəncəvi.* Xosrov və Şirin. Filoloji tərcümə. «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 1981.
56. *Nizami Gəncəvi.* Yeddi gözəl. Filoloji tərcümə. «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 1983.
57. *Nizami Gəncəvi.* Leyli və Məcnun. Filoloji tərcümə. «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 1981.
58. *Nizami Gəncəvi.* İskəndərnamə. Filoloji tərcümə. «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 1983.
59. *Nizami Gəncəvi.* Məqalələr məcmuəsi. Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, Bakı, 1947.

60. *Nizami Gəncəvi*. Xosrov və Şirin. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1947.
61. *Nizami Gəncəvi*. Leyli və Məcnun. Azərbaycan «Mədəni rəbitə» cəmiyyəti. Bakı, 1947.
62. *Nizami Gəncəvi*. Yeddi gözəl. Azərənəşr, Bakı, 1941.
63. *Nizami Gəncəvi*. İskəndərnamə. Azərənəşr, Bakı, 1941.
64. *Nizami Gəncəvi*. Lirika. «Gənclik» nəşriyyatı, Bakı, 1980.
65. Nizami Gəncəvi almanaxı. Birinci kitab. «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 1984.
66. Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığında ümumtəhsil məktəblərində tədrisi məsələləri. Bakı, 1987.
67. *Nizami*. Birinci kitab. Azərənəşr, Bakı, 1940.
68. *Nizami*. İkinci kitab. Azərənəşr, Bakı, 1940.
69. *Nizami*. Üçüncü kitab. Azərənəşr, Bakı, 1941.
70. Nizami əsərlərinin el variantları. Azərənəşr, Bakı, 1941.
71. Nizaminin müasirləri. Azərənəşr, Bakı, 1940.
72. Nizami və Şərq ədəbiyyatı. (Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi) S. M. Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universitetinin nəşri, Bakı, 1983.
73. *Ordubadi M. S.* Nizaminin dövrü və həyatı. Nizami, Birinci kitab, Azərənəşr, Bakı, 1940.
74. *Paxamov Y. A.* Nizami epoxasında Şirvan qalası, Nizami, Birinci kitab. Azərənəşr, Bakı, 1940.
75. *Paşayev S.* Nizami və folklor. Azərbaycan SSR «Bilik» cəmiyyəti, Bakı, 1976.
76. *Paşayev S.* Nizami və xalq əfsanələri. «Gənclik» nəşriyyatı, Bakı, 1983.
77. *Rəfili M.* Nizami, həyatı və yaradıcılığı, Bakı, 1939.
78. *Rəfili M.* Nizamiyə qədər Azərbaycan kulturası. Nizami. İkinci kitab. Azərənəşr, Bakı, 1940.
79. *Sasani Ç. S.* Nizaminin «Leyli və Məcnun» poeması. «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 1985.
80. *Səfərli Ə., Yusifov X.* Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, «Maarif» nəşriyyatı, Bakı, 1982.
81. *Sultanlı Ə.* «İskəndərnamə» və Qərbi-Avropa ədəbiyyatı, Nizami Gəncəvi. Məqalələr məcmuəsi. Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, Bakı, 1947.
82. *Şirvani Y. Z.* «Leyli və Məcnun» əsərinin meydana gəlməsi məsələsinə dair. Nizami, Üçüncü kitab. Azərənəşr, Bakı, 1941.

83. *Yusifov X.* Nizaminin lirikası. Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı. Bakı, 1968.
84. *Yusifov X.* Şərqdə intibah və Nizami Gəncəvi. «Yazıçı» nəşriyyatı, Bakı, 1982.

Türkiyə türkcəsində

85. *Abdurrahman Azam.* Rasuli-Ekremin Örnek Ahlakı (türkçeye çeviren, Hayreddin Karaman), İstanbul, 1978.
86. *Prof. Dr. Abdullah Kahraman.* İslamda ibadetlerin deęişmezlięi, İstanbul, 2002.
87. *Prof. Dr. Abdullah Kahraman.* Klassik fıkhı literatüründe kadının cemaatle ibadeti konusundakı yaklaşımlarda fitne söyleminin rolü, «Maarife», yıl, 4, sayı :22, Konya, 2004.
88. *Ahmed Kabaklı.* Türk Edebiyatı Tarihi, c. I, İstanbul, 1980.
89. *Ahmet Aymutlu.* Süleyman Çelebi ve Mevlidi-Şerif, İstanbul, 1958.
90. *Ahmet Ateş.* Vesiletün Necat, Ankara, 1957.
91. *Ayverdi Samiha.* Edebi ve Manevi Dünyası içinde Fatih, İstanbul, 1968.
92. *Avni Konuk.* Fususul-Hikem Tercüme ve Şerhi, c. IV, İstanbul, 1992.
93. *Abdülbakı Gölpınarlı.* Mesnevi Şerhi, İstanbul, 1973.
94. *Ağırakça Mustafa.* Asri-Saadette Ordu ve Savaş Stratejisi, Bütün Yönleriyle Asri-Saadette İslam, İstanbul, 1994.
95. *Ağırman Mustafa.* Hz. Muhammed (s.a.s.) Devrinde Mescid ve Fonksiyonları, İstanbul, 1997.
96. *Ağırman Mustafa.* Hz. Peyğamberin Savaş Stratejisi, Erzurum, 1992.
97. *Ahmed Cevdet Paşa.* Tarihi-Cevdet, İstanbul, 1972.
98. *Akbulut Ahmet.* Sahabe Devri Siyasi Hadiselerinin Şekillendirdiği Kelam Meseleleri, İstanbul, 1992.
99. *Arnold T.* İntişari-İslam Tarihi (çeviren Halil Halid), Ankara, 1982.
100. *Atalar Münir.* Osmanlı Devletinde Sure-i Humayun ve Sure Alayları, Ankara, 1991.
101. *Atar Fahrettin.* İslamda Adliye Teşkilatı, Ankara, 1978.
102. *Asim Efendi.* Kamus, c. I-IV, İstanbul, 1305.
103. *Abdurrahman Güzel, Mustafa Tatçı.* Yunus Emre, Ankara, 1991.
104. *Ahmed bin Hanbel.* El-müsned, c. I-IV, İstanbul, 1992.
105. *Attar Feridüddin.* Mantikut-Tayr (çevireni A. Gölpınarlı), c. III, İstanbul, 1962.

106. *Attar Feridüddin*. Tezkiretül-Evliya, Tahran, 1346.(çeviren Mehmet Kanar, Tasavvufta insan Meselesi), İstanbul, 1990.
107. *Annemaria Schimmel*. Tasavvufun Boyutları, (çevireni Yaşar Keçeci), İstanbul, 2000.
108. *Annemaria Schimmel*. Çağın Mevlanası Muhammed İkbâl, (çevireni, Seneil Özkan), İstanbul, 2001.
109. *Abdülbaki Gölpınarlı*. Yunus Emre ve Şiirleri, İstanbul, 1938.
110. *Abdülbaki Gölpınarlı*. Yunus Emre ve Tasavvuf, İstanbul, 1961.
111. *Aristoteles*. Metafizik, (çevireni, Ahmet Arslan), İstanbul, 1996.
112. *Aynı M. Ali*. Hacı Bayram Veli, İstanbul, 1986.
113. *Ahmet Cevizçi*. Felsefe sözlüğü, Ankara, 1996.
114. *Ahmed Yesevi*. Divani-Hikmet Seçmeler, (hazırlayan Kemal Ersalan), Ankara, 1991.
115. *Abdülkadir Geylani*. İlahi Armağan (çeviren, Abdülkadir Akçiçek), Ankara, 1962.
116. *Abdülbaki Gölpınarlı*. Melamilik ve Melamiler, İstanbul, 1992.
117. *Abdülkerim Kuşeyri*. Kuşeyri Risalesi (hazırlayan, Süleyman Ulu-dağ), İstanbul, 1991.
118. *Ağırakça Mustafa*. «Asr-i Saadette Ordu ve Savaş Stratejisi», Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam, İstanbul, 1944.
119. *Ağırman Mustafa*. Hz. Muhammed (s.a.s.) Devrinde Mescid ve fonksiyonları, İstanbul, 1977.
120. *Ahmed Naim-Kamil Miras*. Sahihi-Buhari Muhtasarı Tecridi-Sarih Tercemesi, 12 cild, Ankara, 1970-1973.
121. *Atay Hüseyin*. Kurana Göre İman Esasları, Ankara, 1961.
122. *Akar, Metin*. Türk Edebiyatında Manzum Miracnameler, Ankara, 1987.
123. *Alkan Naim*. Türk-halk edebiyatı, Ankara, 1973.
124. *Arat Reşid Rahmeti, Edib Ahmed b.* Mahmud Yükneki, Atabetül-Hakayık, İstanbul, 1951.
125. *Arat Reşid Rahmeti, Yusuf Has Hacib*. Kutadqu Bilig I, Metin, 2, bsk. Ankara 1979.
126. *Arat Reşid Rahmeti, Yusuf Has Hacib*. Kutadqu Bilig II, Çeviri, 2, bsk. Ankara 1974.
127. *Arat Reşid Rahmeti*. Kutadqu Bilig III, İndeks. Haz. Kemal Eraslan, O. Sertkaya, N. Yüce, İstanbul 1979.
128. *Armutçuoğlu İhan*. Kaside-i bürde, Konya, 1983.
129. *Arslan Ahmet Turan*. «Asr-ı Saadet Arefesinde İslami Edebiyata Basamak Olan Arap Edebiyatı» İslami Edebiyat, S. 1, Mayıs 1988.

130. *Arslan Ahmet Turan*. «Asr-ı Saadette Edebiyat» İslami Edebiyat, S. 3, Kasım-Aralık-Ocak 1988-1989.
131. *Asya Arif Nihat*. Dualar ve Aminler, İstanbul, 1967.
132. *Ateş Süleyman*. Yüce Kuranın Çağdaş Tefsiri, İstanbul, 1988.
133. *Ayan Hüseyin*. Fuzuli Leyla vü Mecnun, İstanbul, 1981.
134. *Ayan Hüseyin ve dig.* «XVII Yüzyıl Divan Nazim ve Nesri» madde-si, Büyük Türk Klasikleri, C. V, İstanbul, 1987.
135. *Bakir Abdulhalik*. Hz. Ali Dönemi, Ankara, 1991.
136. *Banarlı Nihad Sami*. «Türklerde Peyğamber Sevgisi», Yeşilay, s. 420, Kasım 1968.
137. *Barthold-Köprülü*. İslam Medeniyeti Tarihi, Ankara, 1977.
138. *Can Şefik*. Mesnevi Tercümesi, I-VI, İstanbul, 1997.
139. *Canan İbrahim*. Hadis Ansiklopedisi, I-XVIII, İstanbul.
140. *Coşan M. Esad*. «Türk Edebiyatında Natlar», Hakses (Hicret Özel Sayısı), Eylül-Ekim 1979.
141. *Cerrahoğlu İsmail*. Tefsir Tarihi, Ankara, 1988.
142. *Cunbur Müjgan*. «Şemail-i Şerife ve Hilye-i Nebeviler», Diyanet Dergisi Özel Sayı, Ankara, 1970.
143. *Cunbur Müjgan*. «Hilye», Türk Ansiklopedisi, I-XIX, Ankara, 1971.
144. *Çağatay Saadet*. «Türkçe Dini Tabirler», Necati Luqal Armağanı, Ankara. 1968.
145. *Çağatay*. Neşet, İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliyye çağı, Ankara, 1971.
146. *Çelebioğlu Amil*. «Türk Edebiyatında Manzum Dini Eserler», Şükrü Elçin Armağanı, Ankara. 1983.
147. *Derman*. Türk Hat Sanatının şaheserleri, İstanbul, 1982.
148. *Derveze İzzet*. Kurana Göre Hz. Muhammedin Hayatı, I-III, (çev. Mehmet Yolçu), İstanbul, 1989.
149. *Devalibi*. Maruf, islamda Devlet ve İktidar, (çev. Mehmed S. Hatiboğlu), İstanbul, 1985.
150. *Devellioğlu Ferrit*. Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, Ankara, 1990.
151. *Diyanet Dergisi Peyğamberimiz (s.a.s.) Özel Sayısı*, Aralık 1989.
152. *Eraslan Kemal*. Ahmed-i Yesevi, Divan-i Hikmetten Seçmeler, Ankara, 1983.
153. *Ethem Cebecioğlu*. Tasavvuf terimleri ve deyimleri sözlüğü, İstanbul, 2005.
154. *Fayda Mustafa*. Allahın Kılıcı Halid b. Velid, İstanbul, 1992.

155. *Fayda Mustafa*. «Hz. Ömerin Divan Teşkilatı», Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi (II cild), İstanbul, 1986.
156. *Fığlalı*. Ethem Ruhi: İmamiye Şiası, Ankara, 1984.
157. *Fığlalı*. Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri, İstanbul, 1980.
158. *Gölpınarlı Abdülbaki*. Mevlevi Adab ve Erkanı, İstanbul, 1963.
159. *Gölpınarlı Abdülbaki*. Divan-ı Kebir Tercümesi, C. IV, İstanbul, 1962.
160. *Gölpınarlı Abdülbaki*. *Mevlana müzesi Yazmalar Kataloqu*, C. I-III, Ankara, 1967-1972.
161. *Gölpınarlı Abdülbaki*. Mevlanadan Sonra Mevlevilik, İstanbul, 1953.
162. *Gölpınarlı Abdülbaki*. Tasavvuftan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri, İstanbul, 1977.
163. *Gülşehri*, *Mantukut-Tayr*. Yay.: Agah Sırrı Levend, Ankara, 1957.
164. *Günaltay M. Şemseddin*. İslamda Tarih ve Müverrihler, İstanbul, 1991.
165. *Hacıtahiroğlu Abdullah Öztemiz*. Hazret-i Payğambere Şiirler Antolojisi (Natlar), İstanbul, 1966.
166. *Hamidullah Muhammed*. İslam Müesseselerine Giriş, trc. İhsan Süreyya Sırma, İstanbul, 1984.
167. *Hamidullah Muhammed*. Hazreti Peyğamberin Savaşları, (çev. Salih Tuğ), İstanbul, 1962.
168. *H. İbrahim Şener*. Kaside-i bürde Kaside-i Bür-e ve Su Kasidesi, İzmir, 1995.
169. *Hüseyin Algül*. İslam Tarihi, c. I-III, İstanbul, 1986.
170. *Hüseyin Algül*. Akabe Hadisesi-Hicret ve Getirdikleri, Diyanet Dergisi Hicret Özel sayısı, 1981.
171. *İmam Rabbani*. Mektubat, İstanbul, 1963.
172. *İpekten Haluk*. Eski Türk Edebiyatı Nazim Şekilleri, Ankara, 1985.
173. *İpekten Haluk ve dig.*, Tezkirelere Göre Divan Edebiyatı İsimler Sözlüğü, Ankara, 1988.
174. İslam Ansiklopedisi «Bürde» maddesi, C.II, İstanbul, t.y.s.837.
175. *Kabaklı Ahmet*. Türk Edebiyatı, İstanbul, 1973.
176. *Kandemir, M. Yaşar*. Örneklerle İslam Ahlakı, İstanbul, 1980.
177. *Kapar M. Ali*. Hz. Muhammedin Müşriklerle Münasibeti, İstanbul, 1987.
178. *Kara Mustafa*. Din, Hayat, Sanat Acısından Tekkeler, Zaviyeler, İstanbul, 1980.
179. *Karaman Hayrettin*. «Adalet», DİA, I, 343-344, İstanbul, 1988.

180. *Karaman Hayrettin*. Anahatlarıyla İslam Hukuku, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1984.
181. *Kazıcı Ziya*. İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi, İstanbul, 1999.
182. *Kazıcı Ziya*. Hz. Muhammedin (s.a.s.) Eşleri ve Aile Hayatı, İstanbul, 1991.
183. *Kitapçı Z*. Yeni İslam Tarihi ve Türkistan, İstanbul, 1986.
184. *Kocatürk Sadettin*. Gülşehri ve Felek-Name, Ankara, 1982.
185. *Kocatürk Vasfi Mahir*. Tekke Şiri Antolojisi, 2, Ankara, 1968.
186. *Köksal M. Asim*. İslam Tarihi, I-III, İstanbul, 1981.
187. *Köprülü Mehmed Fuad*. «Fuzuli maddesi» İslam Ansiklopedisi, C. IV, İstanbul, 1977.
188. *Köprülü Mehmed Fuad*. Edebiyat Araştırmaları, Ankara, 1986.
189. *Köprülü Mehmed Fuad*. Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, Ankara, 1966.
190. *Köse Ali*. Neden İslamı Seçiyorlar, İstanbul, 1997.
191. *Kürkçüoğlu Kemal Edib*. Fuzuli, Beng ü bade, İstanbul, 1955.
192. *Kürkçüoğlu Kemal Edib*. Seyid Nesimi Divanından Seçmeler, Ankara, 1985.
193. *Levend*. Agah Sırrı, Divan Edebiyatı, 1980.
194. *Lewis Bernard*. Tarihte Arablar, çev. H.D. Yıldız, İstanbul, 1979.
195. *Lings Martin*. Hz. Muhammedin (s.a.s.) Hayatı, İstanbul, 1988.
196. *Mazıoğlu (Çatbaş)*, *Hasibe*. Fuzuli, Farsça Divan, Ankara, 1962.
197. *Mehmed Doğan*. Büyük Türkçe Sözlük, İstanbul, 1994.
198. *Mevlana Celaleddin-i Rumi*. Mesnevi (trc. Veled İzbudak), I-VI, İstanbul, 1956-1957.
199. *Mevlana Celaleddin er- Rumi*. Fihi Ma Fih, (trc. A.Avni Konuk), İstanbul, 1994.
200. *Nihat Keklik*. Muhyiddin-i Arabının Eserleri ve Kaynakları, İstanbul, 1974.
201. *Nizami*. Hüsrev ü Şirin, (Ter.: Sabri Sersevil), İstanbul, 1955.
202. *Nizami*. Leyla İle Mecnun, (Çev.: Ali Nihad Tarlan), İstanbul, 1985.
203. *Osman Nuri Topbaş*. Hazret-i Muhammed Mustafa, cild, I, İstanbul, 2005.
204. *Osman Nuri Topbaş*. Hazret-i Muhammed Mustafa, cild, II, İstanbul, 2005.
205. *Ömer Çelik*. Kuran ayetlerinin Bilimsel ve Teknolojik Gelişmelerle İlişkisi, İstanbul, 2001.
206. *Önkal Ahmet*. Resullahın Davet Metodu, Konya, 1994.

207. *Önkal Ahmed*. Resulüllahın İslama Davet Metodu, Konya, 1995.
208. *Resulzade M. E.* Azerbaycan şairi Nizami, Ankara, 1951.
209. *Şapolyo Enver Behnan*. Mezhepler, Tarikatlar Tarihi, İstanbul, 1964.
210. *Tahirul-Mevlevi*. Edebiyat Lügati, haz. Kemal Edib Kürkçüoğlu, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1973.
211. *Tahirul-Mevlevi*. Müslümanlıkta İbadet Tarihi, Ankara, 1998.
212. *Tarlan Ali Nihad*. Mevlana, İstanbul, 1974.
213. *Tarlan Ali Nihad*. Divan Edebiyatında Tevhidler, İstanbul, 1936.
214. *Tarlan Ali Nihad*. İran Edebiyatı, İstanbul, 1944.
215. *Tarlan Ali Nihad*. «Natlar Arasında», Hilal, C. III, Ankara, 1962.
216. *Tarlan Ali Nihad*. «Natlar Arasında», Hilal, C. IV, Ankara, 1963.
217. *Tarlan Ali Nihad*. «Natlar Arasında», Hilal, C. IV, Ankara, 1964.
218. *Tarlan Ali Nihad*. «Natlar Arasında», Hilal, C. IV, Ankara, 1964.
219. *Tarlan Ali Nihad*. «Fuzuliye Göre Hz. Peyğamber», Yeni Asya Qazetesi, 7 Mart 1975.
220. *Tarlan Ali Nihad*. Fuzuli Divanı Şerhi, C. III, Ankara, 1985.
221. *Timurtaş Faruk Kadri*. Yunus Emre, Divan, İstanbul, 1972.
222. *Timurtaş Faruk Kadri*. Şeyhi ve Hüsrev ü Şirini, İnceleme-Metin, İstanbul, 1980.
223. *Togan Z. Velidi*, Tarihte Usul, İstanbul, 1969.
224. *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*. «Nat» maddesi, C. VI, İstanbul, 1986.
225. *Uçman Abdullah*. «XVI. Yüzyıl Tekke Şiiri» maddesi, Büyük Türk Klasikleri, C. II, İstanbul, 1986.
226. *Uçman Abdullah*. «XV. Yüzyıl Tekke Şiiri» maddesi, Büyük Türk Klasikleri, C. III, İstanbul, 1986.
227. *Uçman Abdullah*. «XVI. Yüzyıl Tekke Şiiri» maddesi, Büyük Türk Klasikleri, C. IV, İstanbul, 1986.
228. *Uçman Abdullah*. «XVII. Yüzyıl Tekke Şiiri» maddesi, Büyük Türk Klasikleri, C. VI, İstanbul, 1987.
229. *Uçman Abdullah*. «XVIII. Yüzyıl Tekke Şiiri» maddesi, Büyük Türk Klasikleri, C. VII, İstanbul, 1988.
230. *Uludağ Süleyman*. İslam Açısından Müzik ve Sema, İstanbul, 1976.
231. *Watt M.* Modern Dünyada İslam Vahyi, trc. Mehmet S. Aydın, Ankara, 1982.
232. *Watt M.* Hz. Muhammed Mekke'de, çev. A. Yüksel, R. Ayas, Ankara, 1986.
233. *Yazır Elmalılı Muhammed Hamdi*. Hak Dini Kuran Dili, C. I-X, İstanbul, 1982.

234. *Yeniterzi Emine*. Türk Edebiyatında Natlar, Ankara, 1993.
 235. *Zebidi Zeynuddin Ahmed*. Tecrid-i sarih Tercümesi, trc. Ahmed Naim-Kamil Miras, İstanbul, 1991.
 236. *Ziya Nur Aksun*. Osmanlı Tarihi, İstanbul, 1994.

Rus dilində

237. *Azade P.* Низами Гянджеви. Издательство «Элм», Баку, 1981.
 238. *Алиев Г. Ю.* Легенда о Хосрове и Ширин в литературах народов Востока. Москва, 1960.
 239. *Алиев Г.* Из истории возникновения Фархада в литературах народов Востока – «Краткие сообщения Института востоковедения», Т-27, Москва, 1968, с. 50-58.
 240. *Алиев Г. Ю.* Темы и сюжеты Низами в литературах народов востока. Издательство «Наука», Москва, 1985.
 241. *Алиева Т. А.* Основной сюжет поэмы «Семь красавиц» Низами и его связь с восточными преданиями. АГУ, 1958, № 5.
 242. *Антокольский П. Г.* Низами. Выдающиеся русские ученые и писатели о Низами Гянджеви. Издательство «Язычы», Баку, 1981.
 243. *Арзуманова И. Г.* Изучение творчества Низами в англоязычном литературоведении, автореф. дисс. к филол. наук. Баку, 1984.
 244. *Бертельс Е. Э.* Низами, Изд. АН СССР. Москва, 1956.
 245. *Бертельс Е. Э.* Низами. Творческий путь поэта. Москва, 1956.
 246. *Бертельс Е. Э.* История персидской-таджикской литературы, Москва, 1960.
 247. *Бертельс Е. Э.* Избранные труды. Низами и Физули, Москва, Издательство Восточной литературы. Москва, 1962.
 248. *Болдырев А. Н.* Хагани, Низами, Руставели. М.- Л., 1935.
 249. *Болдырев А. Н.* Два ширванских поэта Низами и Хагани. В сб. «Памятники эпохи Руставели», Ленинград, 1938.
 250. Выдающиеся русские ученые и писатели о Низами Гянджеви. Издательство «Язычы», Баку, 1981.
 251. *Гусейнов Х. М.* Идеино-художественные особенности «Сокровищ-ницы тайн» Низами Гянджеви. Автореф. канд. дисс. Баку, 1970.
 252. *Додхудаева Л. Н.* Поэмы Низами в средневековой литературной живописи, изд. «Наука», Москва, 1985.

253. *Кязимов М. Д.* «Хафт пейкар» Низами и традиция в персоязычной литературе XIV-XVI вв., Баку, 1987.
254. *Крачковский И. Ю.* Ранняя история повести о Меджнуне и Лейли в арабской литературе. Изб. соч., том II, М-Л., 1956.
255. *Крачковский И. Ю.* Ранняя история повести о Меджнуне и Лейли в Арабской литературе. Выдающиеся русские ученые и писатели о Низами Гянджеви. Издательство «Язычы», Баку, 1981.
256. *Крымский А. Е.* Низами и его современники. Издательство «Элм», Баку, 1981.
257. *Крымский А. Е.* Низами и его изучение. Выдающиеся русские ученые и писатели и Низами Гянджеви. Издательство «Язычы», Баку, 1981.
258. *Маковельский А. О.* Мысли Низами о силе и о художественном творчестве. Выдающиеся русские ученые и писатели о Низами Гянджеви. Издательство «Язычы», Баку, 1981.
259. Материалы научной конференции, посвященной проблеме «Азербайджанская культура XI-XII веков и творчества Низами Гянджеви». Издательство «Элм», Баку, 1980.
260. *Мустафаев Дж.* Философские и эстетические воззрения Низами, Баку, 1962.
261. *Рафили М.* Низами и Азербайджанская культура XII века, Низами сборник статей. Азернешр, Баку, 1947.
262. *Рубинчик Ю. А.* Персидско-русский словарь. Москва, 1983.
263. *Самойлова Д.* Сказание о Меджнуне из племени Бену Амир, Москва, 1976.
264. *Сасаниян Ч. С.* Поэма «Лейли и Меджнун», Низами. Автореф. канд. дис. Баку, 1970.
265. *Семенов А.* Великий азербайджанский поэт Низами, Литература и искусство Узбекистана, кн. 3, 1939.
266. *Тагирджанов А. Г.* О происхождении, повести «Лейли и Меджнун» НАА. 1977, № 2, с. 37-39.
267. *Тихонов Н. С.* Низами, выдающиеся русские ученые и писатели о Низами Гянджеви. Издательство «Язычы», Баку, 1981.

Fars dilinda

268. آذر بیگدلی. آتشکده. تهران، 1340.
269. بدیع الزمان فروزانفر. سخن و سخنسرایان. ج 2 تهران، 1312.
270. بهروز ثروتیان. بیان در شعر فارسی، تهران، 1369.
271. برات زنجانی. تأثیر نظامی از دیگران. فروغ آزادی. تبریز، 1375، تیرماه.
272. برات زنجانی. صور خیال در خمسه نظامی. تهران، 1377.
273. جلال الدین هماتی. فنون بلاغت و صناعات ادبی. تهران، 1377.
- (بکوشش حسین نخعی)، تهران، 1336
274. دکتر خیامپور فرهنگ سخنوران. تبریز، 1340.
275. دیوان خاقانی شروانی بکوشش حسین نخعی، تهران، 1336.
276. دیوان خاقانی شروانی به کوشش دکتر ضیاءالدین سجادی، 1374.
277. دولت‌شاه سمرقندی، تذکرة الشعراء، بمبئی، 1318.
278. ذبیح الله صفا. تاریخ ادبیات در ایران 11 ج تهران، 1336.
279. زین العابدین مومنین. تحول شعر فارسی. تهران، 1339.
280. رضازاده شفق. تاریخ ادبیات ایران، اصفهان، 1338.
281. شبلی نعمان. شعر العجم یا تاریخ شعرا و ادبیات ایران. تهران، 1338.
282. شهابی علی اکبر. نظامی شاعر داستانسرا. تهران، 1338.
283. شمس الدین محمد بن قیس الرازی. کتاب العجم فی معایر اشعار العجم بتصحیح محمد بن عبدالوهاب قزوینی، تهران، 1314.
284. فخر الدین اسعد گرگانی. ویس و رامین. بکوشش محمد جعفر محبوب، تهران، 1339.
285. فخر الدین اسعد گرگانی. ویس و رامین. بتصحیح مالکی تودا و آلکساندر گواخاریا تهران، 1369.
286. فردوسی. شاهنامه. 1-8، مسکو، 1960/1970.
287. فلکی شیروانی. دیوان به اهتمام و تصحیح تحیره شهاب طاهری، تهران، 1345.
288. گنجینه گنجوی. یادگار هفتم. یادگار و ارمغان وحید دستگردی، تهران، 1331.
289. محمد رضا شفیعی کدکنی. صور خیال در شعر فارسی. تهران 1366.
290. نظامی گنجوی. مخزن الاسرار. بکوشش وحید دستگردی، تهران، 1313.
291. خسرو و شیرین یادگار و ارمغان وحید دستگردی، تهران، نظامی گنجوی. انتشارات ارمغان، 1313.
292. نظامی گنجوی. لیلی و مجنون. یادگار و ارمغان وحید دستگردی، تهران، 1313.
293. نظامی گنجوی. نامه هفت پیکر. یادگار و ارمغان وحید دستگردی، تهران، 1315.
294. نظامی گنجوی. شرفنامه. یادگار و ارمغان وحید دستگردی، تهران، 1313.
295. نظامی گنجوی. اقبالنامه. یادگار و ارمغان وحید دستگردی، تهران، 1318.
296. نظامی گنجوی. قصائد و غزلیات با مقدمه و حواشی و بکوشش سعید نفیسی،

تهران، 1338

297. نظامی گنجوی. مخزن الاسرار، متن علمی و انتقادی بسعی و اهتمام ع.ع. علی زاده، باکو، 1960.
298. نظامی گنجوی. خسرو و شیرین. ترتیب دهنده متن علمی و انتقادی له و الکسندر ویچ خه تاقوروف. باکو، 1960.
299. نظامی گنجوی. لیلی و مجنون. متن علمی و انتقادی بسعی و اهتمام اژدر علی اوغلی اصغر زاده و ف. بابایف، باکو، 1965.
300. نظامی گنجوی. شرفنامه. ترتیب دهنده متن علمی و تنقیقی ع.ع. علی زاده، باکو، 1947.
301. نظامی گنجوی. اقبالنامه. ترتیب دهنده متن علمی و تنقیقی. ف. بابایف، باکو، 1967.
302. نظامی گنجوی. هفت پیکر. متن علمی و انتقادی مقدمه و حواشی بقلم طاهر احمد اوغلی محرم اوف، مسکو، 1987.
303. ولی الله ظفری. حبسیه در ادب فارسی (از آغاز شعر فارسی تا پایان زنده)، تهران، 1375.
304. خرابات. ادیب مشهور ضیاء بک. مطبعه عامر، 1393.
305. قسطنونلی لطیفی. تذکره الطیفی. اقدام مطبعه سی، 1312.

SİRACƏDDİN HACI

**HƏZRƏT NİZAMİ GƏNCƏVİNİN
YARADICILIĞINDA PEYĞƏMBƏRLİK
ANLAYIŞI VƏ HƏZRƏT MƏHƏMMƏD (s.a.s.)**

3-cü kitab

Bakı – 2009

Nəşriyyatın direktoru: Hafiz Abiyev
Kompüter tərtibçisi: Qabil Xeyrullaoglu
Korrektor: Xəlil Nəbiyev
Operator: Vəfa İbrahimova

Çapa imzalanmışdır: 16.03.2009. Sifariş № 9. Həcmi 24 ç.v.
Formatı 84x108 ^{1/32}. Tirajı 200 nüsxə. Qiyməti müqavilə ilə.

*Azərbaycan MEA Geologiya İnstitutu «Nafta-Press»
nəşriyyatının mətbəəsi. Bakı, H.Cavid pr. 29A. Tel.: 5103914*